

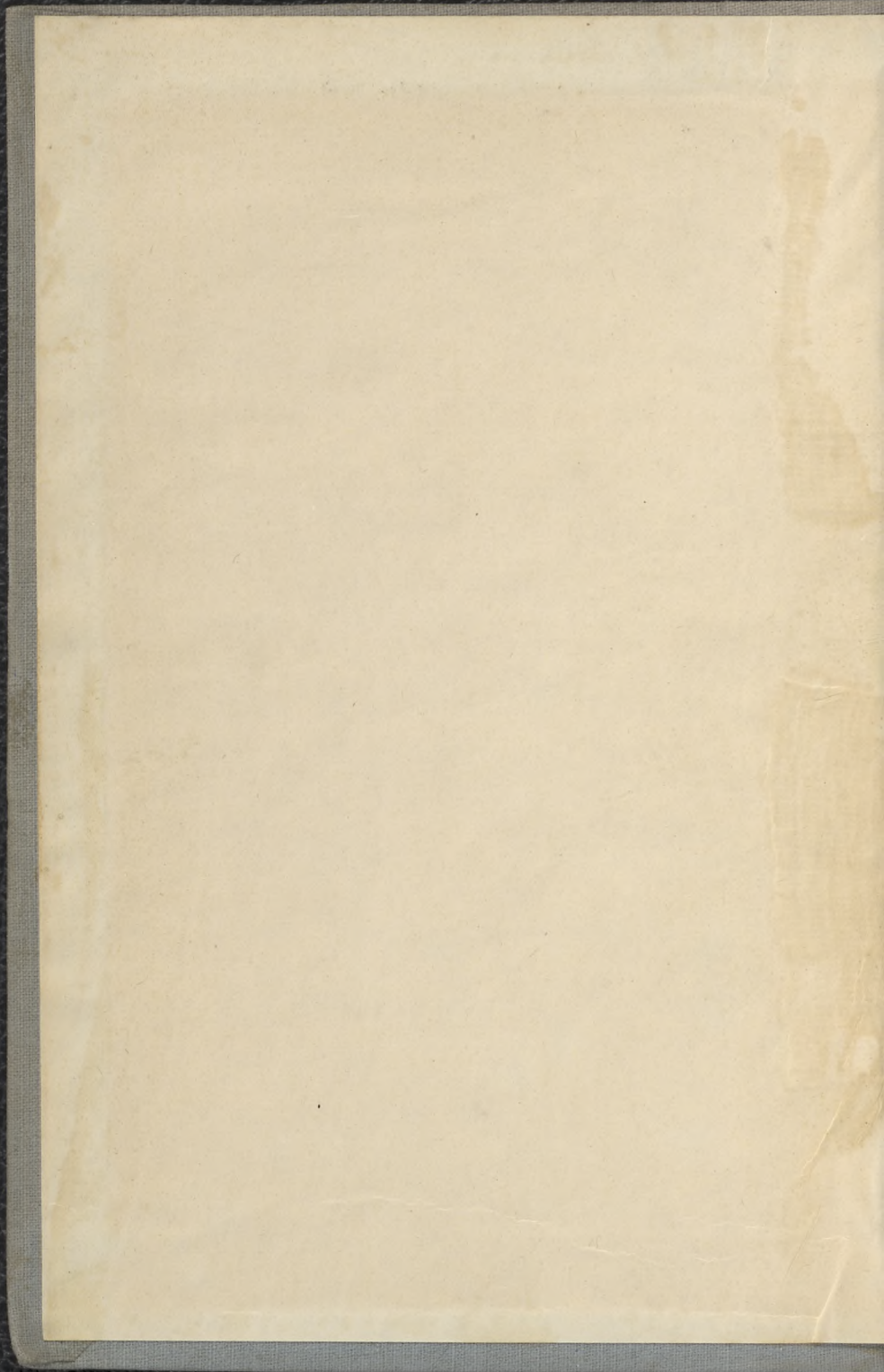
801/47⁴

В.І.ЛЕНІН

АГРАРНА ПРОГРАМА
СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЇ
В ПЕРШІЙ
РОСІЙСЬКІЙ РЕВОЛЮЦІЇ
1905 - 7 РОКІВ

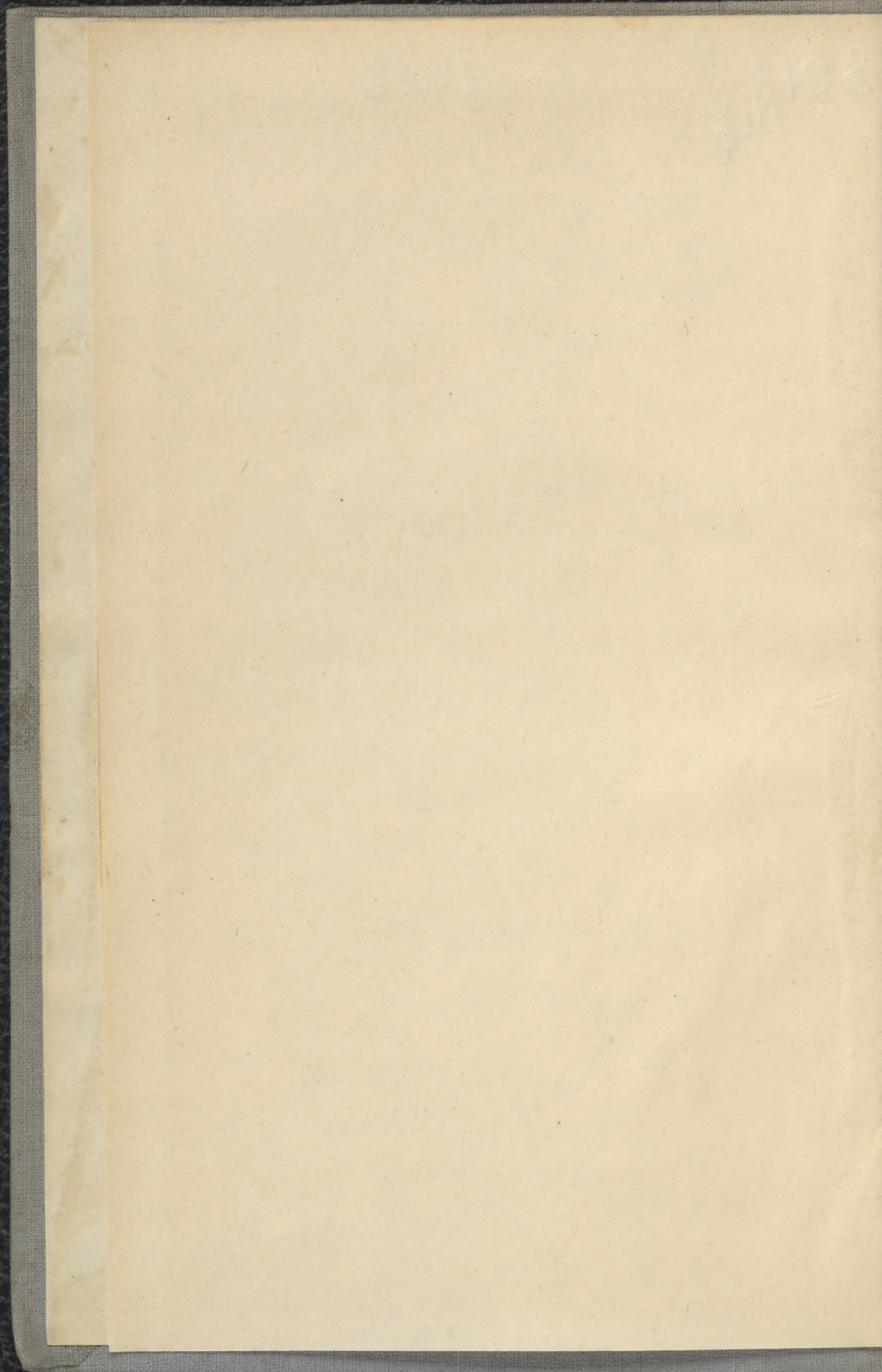
УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО ПОЛІТИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

801/4^H
m/47

1016

LIBRARY OF THE
CONGRESS
555 RIFLE
POST OFFICE BUILDING
1054 E ST.

В. І. ЛЕНІН

**АГРАРНА ПРОГРАМА
СОЦІАЛ - ДЕМОКРАТІЇ
В ПЕРШІЙ
РОСІЙСЬКІЙ РЕВОЛЮЦІЇ
1905 - 7 РОКІВ**

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО ПОЛІТИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ
Київ 1947

ІНСТИТУТ МАРКСА—ЕНГЕЛЬСА—ЛЕНІНА при ЦК ВКП(б)
УКРАЇНСЬКИЙ ФІЛІАЛ

*

ПЕРЕКЛАД З РОСІЙСЬКОГО ВИДАННЯ 1945 РОКУ

II. 497.165

1949 N 32/16

Два роки революції, з осені 1905 р. до осені 1907 року, дали величезний історичний досвід відносно селянського руху в Росії, характеру і значення селянської боротьби за землю. Десятиліття так званої «мирної» еволюції (тобто такої, коли мільйони людей мирно дозволяють себе стригти верхнім десятком тисячам) ніколи не можуть дати такого багатого матеріалу для висвітлення внутрішнього механізму нашого суспільного ладу, який дали ці два роки і в розумінні безпосередньої боротьби селянських мас проти поміщиків, і в розумінні хоч скільки-небудь вільного висловлення селянських вимог на зборах народних представників. Тому перегляд аграрної програми російських с.-д. з точки зору цього дворічного досвіду є безумовно необхідний, особливо зважаючи на те, що теперішня аграрна програма Р.С.-Д.Р.П. прийнята на Стокгольмському з'їзді в квітні 1906-го року, тобто напередодні першого відкритого виступу представників селянства всієї Росії з селянською аграрною програмою на противагу програмі уряду і програмі ліберальної буржуазії.

В основу перегляду с.-д. аграрної програми треба покласти новітні дані про землеволодіння в Росії, щоб якомога точніше встановити, яка власне є економічна підкладка усіх аграрних програм нашої епохи, за що саме йде велика історична боротьба. З цією економічною основою дійсної боротьби треба зіставити ідейно-політичне відбиття її в програмах, заявах, вимогах, теоріях представників різних класів. Таким і тільки таким шляхом повинен іти марксист на відміну від дрібнобуржуазного

соціаліста, який виходить з «абстрактної» справедливості, з теорії «трудового начала» і т. п., а також на відміну від ліберального бюрократа, який прикриває міркуваннями про практичну здійсненність реформи та про «державну» точку зору оборону інтересів експлуататорів при всякому перетворенні.

Розділ I

ЕКОНОМІЧНІ ОСНОВИ І СУТЬ АГРАРНОГО ПЕРЕВОРОТУ В РОСІЇ

1. ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ РОСІЇ

Видаана центр. стат. комітетом у 1907 році «Статистика землеволодіння 1905 року» дає змогу щодо 50 губ. Європ. Росії гочно уявити величину селянського і поміщицького землеволодіння. Але спочатку наведемо загальні дані. Весь простір Євр. Росії (50 губ.) визначається (див. перепис 9 лютого (27 січня) 1897 р.) в 4.230,5 тис. квадратних верст, тобто в 448,8 мільйонів десятин. Статистика землеволодіння 1905-го року враховує 395,2 міл. дес., що поділяються на три такі великі рубрики:

	Мільйонів десятин
А) землі в приватній власності	101,7
Б) надільної землі	138,8
В) землі казенної, церковної та установ	154,7

Всього землі в Європ. Росії 395,2

З цієї загальної цифри треба викинути насамперед казенні землі, що лежать на далекій півночі і складаються почасти з тундр, почасти з таких лісів, розраховувати на сільськогосподарську утилізацію яких у найближчому майбутньому не можна. Таких земель у «північному районі» (губернії Архангельська, Олонецька і Вологодська) — 107,9 міл. дес. Розуміється, викидаючи всі ці землі, ми значно перебільшуємо кількість незручних для землеробства земель. Досить указати, що такий обережний статистик, як п. А. А. Кауфман, налічує у Вологодській та Олонецькій губ. 25,7 міл. десятин лісу, які могли б піти (як надлишок понад 25% лісистості), на до-

даткове наділення селян¹. Але тому що ми беремо загальні дані про кількість землі, не виділяючи даних про ліс, то правильніше буде придатний для сільського господарства земельний фонд визначити обережніше. Коли відрахувати 107,9 міл. дес., залишається 287,3 міл. дес., і для округлення ми візьмемо цифру 280 міл. дес., відкидаючи частину міських земель (усього їх 2,0 м. д.) і частину казенних земель Вятської і Пермської губерній (усього в обох цих губерніях казенних земель 16,3 міл. дес.).

Виходить такий *валовий* розподіл придатної для землеробства кількості землі в Євр. Росії:

А) приватновласницької	101,7 м. д.
Б) надільної	138,8 " "
В) казенної та установ	39,5 " "

Всього в Європ. Росії 280,0 м. д.

Тепер треба виділити дані про дрібне й велике (й особливо найбільше) землеволодіння, щоб конкретно уявити собі обстановку селянської боротьби за землю в російській революції. Але дані цього роду неповні. З 133,8 міл. д. надільної землі розподілені за розмірами землеволодіння 136,9 міл. дес. Із 101,7 м. д. приватновласницької землі — 85,9 міл. дес.; решта 15,8 дес. належать «громадам і товариствам». Придивляючись до складу цих останніх земель, ми бачимо, що 11,3 міл. дес. з них належить селянським громадам і товариствам; значить, це — загалом і в цілому, — дрібне землеволодіння, не розподілене, на жаль, за розмірами. Далі, 3,7 міл. дес. належать «торговельно-промисловим, фабричним та ін.» товариствам, числом 1.042. З них 272 товариства мають понад 1.000 дес. кожне, а всі 272 — 3,6 міл. дес. Це — очевидно, поміщицькі латифундії. Головна маса таких земель зосереджена в Пермській губернії: тут *дев'ятьом* таким товариствам належить 1.448.902 десятини! Відомо, що уральські заводи мають десятки тисяч десятин землі, — прямий пережиток кріпосницьких, сеньйоріальних латифундій у буржуазній Росії.

Отже, ми виділяємо 3,6 міл. дес. із землі громад і товариств, як найбільше землеволодіння. Все інше не розподілене, але загалом дрібне.

¹ «Аграрне питання», вид. Долгорукова і Петрункевича. Том II, Збірник статей. М.1907. Стор. 305.

Із 39,5 міл. дес. казенної та ін. землі піддаються до виділення за розмірами тільки удільні землі (5,1 міл. дес.). Це — теж напівсередньовічне, найбільше землеволодіння. Маємо такий підсумок земель, розподілених і нерозподілених за розмірами землеволодіння:

	Землі розподілені	Землі нерозподілені
за розмірами землеволодіння		
А) приватновласницькі	89,5 ¹ міл. дес.	12,2 міл. дес.
Б) надільні	136,9 " "	1,9 " "
В) каз. та установ	5,1 " "	34,4 " "
Всього	231,5 " "	48,5 " "
Разом		280,0

Перейдімо до розподілу надільних земель за розмірами землеволодіння. Зводячи дані нашого джерела у трохи більші групи, маємо:

Надільна земля

Групи дворів:	Дворів	Землі дес.	В середньому на 1 двір десятин
До 5 дес. включ	2.857.650 }	9.030.333 }	3,1 }
5—8 " " " "	3.317.601 }	21.706.550 }	6,5 }
всього до 8 дес. включ.	6.175.251	30.736.883	4,9
8—15 " " " "	3.932.485	42.182.923	10,7
15—30 " " " "	1.551.904	31.271.922	20,1
понад 30 " " " "	617.715	32.695.510	52,9
Всього в Євр. Росії	12.277.355	136.887.238	11,1

З цих даних видно, що більше половини дворів (6,2 міл. з 12,3) має до 8 дес. на двір, тобто кількість землі, загалом і в середньому, безумовно недостатню для утримування сім'ї. До 15-ти десятин має всього 10,1 міл. дворів (у них 72,9 міл. дес.), — тобто понад чотири п'ятих загального числа дворів стоять, при даному рівні селянської землеробської техніки, на грані напівголодного існування. Середні і заможні — за кількістю власної землі — двори становлять усього 2,2 міл. з 12,3, причому в них 63,9 міл. дес. із 136,9 м. д. Багатими можна назвати лише

¹ 85,9 міл. дес. приватновлас. землі плюс 3,6 міл. дес. латифундій у фабр.-зав. і торг.-промисл. громад і товариств.

тих, що мають понад 30 дес., — таких є всього 0,6 міл. дворів — тобто двадцята частина загального числа дворів. Землі у них майже $\frac{1}{4}$ загальної кількості: 32,7 міл. дес. із 136,9. Щоб судити про те, з яких розрядів селян складається ця багата землеволодінням група дворів, вкажемо, що на першому місці тут стоять козаки. У групі тих, що мають понад 30 дес. на двір, їх 266.929 дворів з 14.426.403 дес., тобто переважна більшість усього числа козаків (по Європ. Росії—278.650 дворів з 14.689.498 дес. землі, тобто в середньому по 52,7 дес. на двір).

Щоб судити про те, як приблизно розподіляються всі селянські двори за розмірами господарства, а не за надільним землеволодінням, ми маємо щодо всієї Росії тільки дані про кінність. За останніми військово-кінськими переписами 1888—1891 років розподіл селянських дворів у 48 губ. Європ. Росії такий:

Біднота	{	Безкінних	2.765.970	дворів
		3 1 конем	2.885.192	"
Середні двори	{	2 "	2.240.574	"
		3 "	1.070.250	"
Зможні	{	4 і більше	1.154.674	"
Всього			10.116.660	"

Загалом і в цілому це означає: понад половину бідноти (5,6 міл. із 10,1), близько третини середніх дворів (3,3 міл. з 2—3 кін.) і трохи більше одної десятої частини заможних (1,1 міл. із 10,1).

Подивімось тепер на розподіл приватної особистої земельної власності. Статистика недосить ясно виділяє тут найдрібніше землеволодіння, але зате дає якнайдокладніші відомості про найбільші латифундії.

Групи володінь	Приватна особиста земельна власність в Європ. Росії		В середньому на 1 володіння десятин
	Володінь	Землі дес.	
10 дес. і менше	409.864	1.625.226	3,9
10—50 дес. вкл.	209.119	4.891.031	23,4
50—500 "	106.065	17.326.495	163,3
{ 500—2.000 "	{ 21.748	{ 20.590.708	{ 947
{ 2.000—10.000 "	{ 5.386	{ 20.602.109	{ 3.825
{ понад 10.000 дес.	{ 699	{ 20.798.504	{ 29.754
Всього понад 500 дес.			2.227
Разом в Європ. Рос.			114

Ми бачимо тут, по-перше, величезне переважання великого землеволодіння: 619 тис. дрібних землевласників (до 50 дес.) мають усього 6½ міл. дес. По-друге, ми бачимо неосяжно великі латифундії: 699 власників мають майже по 30.000 десятин кожен! Двадцять вісім тисяч власників концентрує 62 міл. дес., тобто по 2.227 дес. на одного. Переважна більшість цих латифундій належить дворянам, саме 18.102 володіння (із 27.833) і 44.471.994 дес. землі, тобто понад 70% усієї площі під латифундіями. Середньовічне землеволодіння кріпосників-поміщиків окреслюється цими даними з повною наочністю.

2. ЗА ЩО ЙДЕ БОРОТЬБА?

У десяти мільйонів селянських дворів 73 міл. дес. землі. У двадцяти восьми тисяч благородних і чумазих лендлордів — 62 міл. десятин. Такий основний фон того поля, на якому розгортається селянська боротьба за землю. На цьому основному фоні неминуха різюча відсталість техніки, занедбаний стан землеробства, придушеність і забитість селянської маси, безмежно різноманітні форми кріпосницької, панщинної експлуатації. Щоб не відхилятися в бік від своєї теми, ми повинні тут обмежитися найкоротшою вказівкою на ці загальновідомі факти, якнайдокладніше описані у величезній літературі про селянське господарство. Розміри земельних володінь, окреслені нами, ні в якому разі не відповідають розмірам господарств. Велике капіталістичне землеробство стоїть у чисто російських губерніях безумовно на задньому плані. Переважає дрібна культура на великих латифундіях: різні форми кріпосницько-кабальної оренди, відріткового (панщинного) господарства, «зимових наймів», кабали за спаш, кабали за відрізки і так далі без кінця. Задушена кріпосницькою експлуатацією селянська маса розоряється і почасти сама віддає в оренду свої наділи «справним» господарям. Невелика меншість заможних селян виробляється в селянську буржуазію, орендує землю для капіталістичного господарства, експлуатує сотні тисяч наймитів і поденників.

Взявши до уваги ці, цілком встановлені російською економічною наукою, факти, ми повинні в питанні про сучасну селянську боротьбу за землю розрізнити чотири

основні групи земельних володінь. 1) Маса селянських господарств, придувлених кріпосницькими латифундіями і безпосередньо заінтересованих в їх експропріації, що безпосередньо й найбільше виграють від такої експропріації. 2) Невелика меншість середнього селянства, що володіє вже тепер приблизно середньою, яка припускає стерпне господарювання, кількістю землі. 3) Невелика меншість заможного селянства, яке перетворюється в селянську буржуазію і рядом поступових переходів зв'язане з капіталістично-господарюючим землеволодінням. 4) Кріпосницькі латифундії, що далеко перевищують своїми розмірами капіталістичні економії даної епохи в Росії і найбільше добувають прибутку від кабальної і відробіткової експлуатації селянства.

Само собою розуміється, що за даними про землеволодіння ці основні групи можна виділити лише дуже приблизно, примірно, схематично. Але ми в усякому разі повинні виділити ці групи, бо інакше не можна дати цільної картини боротьби за землю в російській революції. І заздалегідь можна сказати з цілковитою певністю, що часткові виправлення цифр, часткові пересунення меж тієї чи іншої групи *не можуть* змінити скільки-небудь істотно загальної картини. Важливі не ці часткові виправлення, — важливе є те, щоб було ясно зіставлене дрібне землеволодіння, яке добивається землі, і кріпосницькі латифундії, які монополізують масу землі. Основна фальш і урядової (Столипінської) і ліберальної (кадетської) економії полягає в приховуванні або затушовуванні цього ясного зіставлення.

Припустімо такі розміри землеволодіння для вказаних чотирьох груп: 1) до 15 дес.; 2) 15 — 20 дес.; 3) 20 — 500 дес. і 4) понад 500 дес. на володіння. Щоб уявити боротьбу за землю, як щось цільне, ми, розуміється, повинні з'єднати разом в кожній з цих груп надільне і приватне землеволодіння. Останнє в нашому джерелі поділене на групи: до 10 дес. і від 10 до 20, отже виділити групу до 15 дес. доводиться приблизно. Неточність, яка може вийти з цього приблизного розрахунку і округлення цифр, яке ми робимо, зовсім мізерна (читаєч зараз переконається в цьому) і не може змінити висновків.

Ось сучасний розподіл землі в Євр. Росії по взятих нами групах:

	Число володінь	Число десятин землі (в мільйонах)	Середнє на 1 володіння десятин
а) Розорене селянство, задавлене кріпосницькою експлуатацією	10,5	75,0	7,0
б) Середнє селянство	1,0	15,0	15,0
в) Селянська буржуазія і капіталістичне землеволодіння.	1,5	70,0	46,7
г) Кріпосницькі латифундії	0,03	70,0	2.333,0
<hr/>			
Всього	13,03	230,0	17,6
Не розподілено по володіннях.	—	50	—
<hr/>			
Всього ¹	13,03	280,0	21,4

Такі є відносини, що породжують селянську боротьбу за землю. Такий *вихідний* пункт боротьби селян (7—15 дес. на двір плюс кабальна оренда і т. д.) проти найбільших поміщиків (2.333 дес. на економію). Яка є об'єктивна тенденція *кінцевого* пункту цієї боротьби? Очевидно, що ця тенденція полягає в знищенні великопоміщицького кріпосницького землеволодіння, в переході його (на тих чи інших началах) до селян. Ця об'єктивна тенденція цілком неминуче випливає з факту переважання дрібної *культури*, закабалованої кріпосницькими латифундіями. Щоб показати цю тенденцію в такій самій наочній схемі, яку ми навели для зображення вихідного пункту боротьби, тобто теперішнього стану речей, треба взяти *кращий мислимий* випадок, тобто припустити, що всі землі кріпосницьких латифундій і всі нерозподілені по володіннях землі перейшли в руки розореного селянства. Це — той кращий випадок, який більш-менш чітко рисується *всім* учасникам сучасної аграрної боротьби: і уряд гово-

¹ Цифри цієї таблиці, як уже сказано, округлені. Ось точні цифри. Надільна земля: а) 10,1 міль. вол. і 79,9 м. дес.; б) 874 тис. вол. і 15,0 м. дес. Приватне землеволодіння до 10 дес.—410 тис. вол. і 1,6 міль. дес.; 10—20 дес.—106 тис. вол. і 1,6 міль. дес. Сума а + б обох видів: 11,5 міль. вол. і 91,2 міль. дес. Для групи в) точна цифра: 1,5 міль. вол. і 69,5 міль. дес. землі. Для групи г) — 27.833 володіння і 61,99 міль. дес. землі. До останніх додано, як вказано вище, 5,1 міль. дес. удільної землі і 3,6 міль. дес. у найбільших ф.з. і торг.-пром. товариств. Точну цифру нерозподілених по володіннях земель наведено вище — 48,5 міль дес. Читач може бачити звідси, що всі наші округлення і приблизні розрахунки стосуються зовсім мізерних числових змін і не можуть ні на волосину похитнути висновків.

рить про «наділення» «тих, що нуждаються», і ліберальний чиновник (кадет теж) говорить про додаткове наділення малоземельних, і трудовик-селянин веде розмови про збільшення землеволодіння до «споживної» або «трудової» норми, і соціал-демократ, розходячись у питанні про форми землекористування, приймає загалом народницькі припущення про наділення бідніших селян (Церетелі в II Думі на 47-му засід., 8 червня (26 травня) 1907 р., прийняв цифри народника Караваєва про 57 міль. відчужуваних земель за 6¹/₂ мільярдів, з них на бідніших, що мають до 5 дес., 2¹/₂ мільярда, див. стор. 1.221 стеногр. звіту). Одним словом, як би по-різному не дивились поміщики, чиновники, буржуазія, селянство і пролетаріат на завдання й умови перетворення, всі накреслюють ту саму тенденцію: перехід великопоміщицьких земель до селянства, яке найбільше нуждается. Про те, які є корінні відмінності між класами у поглядах на розміри й умови такого переходу, ми говоритимем у своєму місці окремо. А тепер доповнимо нашу схему вихідного пункту боротьби такою ж схемою можливого кінцевого її пункту. Ми показали вище, що є *тепер*. Покажемо, що може бути *тоді*. Припустимо, що 0,03 міль. поміщиків зберігають по 100 дес., тобто 3 міль. дес., решта 67 міль. і 50 міль. нерозподілених земель переходять до 10,5 міль. дворів бідноти. Маємо:

	Тепер:			Тоді:		
	Володіння	Десятини землі	Середнє на 1 володіння	Володіння	Десятини землі	Середнє на 1 володіння
	(в міль. десят.)			(в міль. десят.)		
а) Дрібне розорене селянство	10,5	75	7,0	—	—	—
б) Середнє селянство	1,0	15	15,0	11,5	207	18,0
в) Багате селянство і буржуазія	1,5	70	46,7	1,53	73	47,7
г) Кріпосники-поміщики	0,03	70	2.333,0	—	—	—
Всього	13,03	230	17,6	13,03	280	21,4
Нерозподілені землі	—	50	—	—	—	—
Всього	13,03	280	21,4	—	—	—

Така є економічна основа боротьби за землю в російській революції. Такий є вихідний пункт цієї боротьби та її тенденція, тобто її кінцевий пункт, її результат у крайньому, з точки зору тих, що ведуть боротьбу, випадку.

Раніше ніж переходити до розгляду цієї основи та її ідейного (і ідейно-політичного) убрання, спинімось ще на можливих непорозуміннях і запереченнях.

Перше. Можуть сказати, що в моїй картині припушено *поділ земель*, тимчасом як питання про муніципалізацію, поділ, націоналізацію, соціалізацію я ще не розглядав.

Це було б непорозумінням. В моїй картині *умови* землеволодіння цілком залишено осторонь, *умови* переходу землі до селян зовсім не зачеплені (чи у власність, чи у користування того або іншого типу). У мене взято тільки *перехід землі взагалі* до дрібного селянства, — а в такій тенденції нашої аграрної боротьби сумніватися недозволєнно. Бореться дрібне селянство, бореться за перехід землі *до нього*. Бореться дрібна (буржуазна) культура проти великого (кріпосницького) землеволодіння¹. Іншого результату перевороту в кращому випадку, ніж накресленого у мене, бути не може.

Друге. Можуть сказати, що я не мав права припустити перехід усіх конфіскованих земель (або експропрійованих, бо поки що нема мови в моєму викладі про умови експропріації) до найбільш малоземельного селянства. Можуть сказати, що землі *повинні* перейти в силу економічної необхідності до багатших селян. — Але таке заперечення було б непорозумінням. Щоб довести буржуазний характер перевороту, я повинен взяти *кращий* випадок з точки зору народництва, я повинен *допустити* досягнення тієї мети, яку ставлять собі ті, що ведуть боротьбу. Я повинен взяти момент, найбільш близький до так званого «чорного переділу», а не дальші наслідки аграрного перевороту. Коли маса переможе в боротьбі, то собі ж вона й візьме плоди перемоги. Інше питання, кому ці плоди дістануться згодом.

Третє. Можуть сказати, що надзвичайно сприятливий результат для бідного селянства (перетворення всієї маси його в середніх селян з землею до 18 дес. на двір) вийшов у мене внаслідок *перебільшення* вільного земельного фонду. Можуть сказати, що треба було відкинути *ліси*, які не можуть, мовляв, іти на наділ селянам. — Такі заперечення можливі і навіть неминучі з боку економістів урядового і кадетського табору, але вони невірні.

¹ Того, що сказано у мене в дужках, не усвідомлює або заперечує дрібнобуржуазна ідеологія народництва. Про це мова буде потім.

По-перше ¹, я виключив *весь* північний район (Арх., Волог. і Олон. губернії), а також частину губерній Вятської і Пермської, тобто такі місцевості, в яких важко уявити собі в найближчому майбутньому сільськогосподарську експлуатацію вкритих лісом площ. По-друге, окремий облік лісових площ, надзвичайно ускладнивши розрахунок, мало змінив би результати. Напр., п. Кауфман, кадет — отже, він досить *обережно* ставиться до поміщицьких земель — вважає, що лишок понад 25% лісистості може йти на покриття недостатчі в землі, і таким чином дістає фонд в 101,7 міл. дес. по 44 губерніях. У мене по 47 губерніях фонд визначився приблизно в 101 міл. дес., саме 67 міл. дес. із 70 міл. кріпосницьких латифундій і 34 міл. дес. землі казенної та різних установ. Якщо припустити експропріацію всіх земель понад 100 десятин, то цей фонд збільшиться ще на 9 — 10 мільйонів десятин ².

3. ЗАТУШОВУВАННЯ СУТІ БОРОТЬБИ КАДЕТСЬКИМИ ПИСЬМЕННИКАМИ

Наведені дані про роль найбільших поміщицьких господарств у боротьбі за землю в Росії повинні бути доповнені в одному відношенні. Характерною ознакою аграрних програм нашої буржуазії і дрібної буржуазії є

¹ В рукопису йде далі: «треба бути чиновником, який все життя гне спину перед кріпосником-поміщиком, щоб уявляти, ніби селянин не зуміє правильно господарювати з лісами та добувати з них прибуток на *свою* користь, а не на користь поміщикам. Точка зору поліцейного чиновника і російського ліберала: як забезпечити мужика наділом? Точка зору свідомого робітника: як звільнити мужика від кріпосницького великого землеволодіння? як розбити кріпосницькі латифундії?». *Ред.*

² Межу відчуження — 500 дес. — взято у мене в тексті тільки як припущення. Якщо ми візьмемо цю межу в 100 дес. — теж тільки як припущення, то картина перевороту буде така:

тепер				тоді			
а) 10,5 м. госп.	. . .	75 м. дес.	а) —	—			
б) 1,0 »	»	15 »	б) 11,5	217	м. д. по	18,8 д. на	двір
в) 1,4 »	»	50 »	в) 1,53	63	» » »	41,1	» » »
г) 0,13 »	»	90 »	г) —	—		—	
		230	13,03	280		21,4	
		+50					

Основні висновки про характер і суть перевороту однакові в обох випадках.

засмічення міркуваннями про «норми» питання про те, який клас є наймогутнішим противником селянства, які володіння становлять головну масу фонду, що підлягає експропріації. Говорять (і кадети і трудовики) переважно про те, скільки землі треба для селян за тією чи іншою «нормою», — замість того, щоб говорити про куди більш конкретну і живу справу: скільки є земель, які можуть бути експропрійовані. Перша постановка питання затушовує класову боротьбу, заслоняє суть справи пустою претензією на «державну» точку зору. Друга постановка весь центр ваги питання переносить на класову боротьбу, на класові інтереси певної землевласницької верстви, яка найбільше представляє кріпосницькі тенденції.

Ми в іншому місці спинимось ще на цьому питанні про «норми». А тут відзначимо один «щасливий» виняток із трудовиків і одного типово-кадетського письменника.

В другій Думі народний соціаліст Деларов зачепив питання про те, який процент володільців зачеплено буде відчуженням (47 зас., 8 червня (26 травня) 1907 р.). Промовець говорив саме про відчуження (примусове), не ставлячи питання про конфіскацію, і прийняв, як видно, ту саму норму відчуження, яку я взяв у своїй таблиці як припущення, саме: 500 дес. На жаль, у стенографічному звіті II Думи відповідне місце промови Деларова (стор. 1217) перекручено, — або сам п. Деларов зробив помилку. У звіті написано, що примусове відчуження зачепить 32% приватних володінь і 96% усієї їхньої земельної площі, — а у решти, мовляв, 68% володільців — тільки 4% землі приватної власності. На ділі замість 32% повинні бути 3,2%, бо 27.833 володільці із 752.881 становлять 3,2%, а землі у них 62 міл. із 85,8 міл., тобто 72,3%. Лишається невідомим, чи помилився на слові п. Деларов чи взяв невірні цифри. У всякому разі він один, якщо ми не помиляємось, з численних думських промовців підійшов до питання про те, за що йде боротьба, в найбільш безпосередньому, конкретному розумінні.

Кадетський письменник, «праць» якого не можна не згадати при викладі даного питання, — п. С. Прокопович. Правда, він, власне кажучи, «беззаглавець», що виступає — подібно до більшості письменників буржуазної газети «Товарищ» — то як кадет, то як меншовик соціал-демократ. Це — типовий представник тієї купки послідовних бернштейнців серед російської буржуазної інтелігенції, яка хитається між к.-д. і с.-д., не входить (здебіль-

шого) ні до якої партії і систематично тягне в ліберальній пресі ногу трішечки правішу від Плеханова. П. Прокоповича треба відзначити тут, бо він один із перших навів у пресі цифри із статистики землеволодіння 1905 року, при чому став фактично на ґрунт кадетської аграрної реформи. У двох статтях в газеті «Товарищ» (1907 р., № 214 від 26 (13) березня і № 238 від 23 (10) квітня) п. Прокопович полемізує з упорядником офіціальної статистики, генералом Золотарьовим, який доводить, що уряд цілком може без усякого примусового відчуження справитися з земельною реформою і що для ведення господарства селянинові цілком досить 5 десятин на двір! П. Прокопович ліберальніший: він бере по 8 дес. на двір. Він застерігає і не один раз, що таке забезпечення «зовсім недостатнє», що такий розрахунок «найскромніший» і т. д., але все ж для визначення «розмірів земельної нужди» (заголовок першої з вищеназваних статей п. Прокоповича) він бере саме цю цифру. Він пояснює, що бере її, «щоб уникнути зайвих суперечок»... мабуть, «зайвих суперечок» з пп. Золотарьовими? Обчислюючи таким чином число «явно малоземельних» селянських дворів в половину загального числа, п. Прокопович правильно розраховує, що для донадіння їх до 8 дес. потрібно 18,6 міл. дес., а тому що уряд має фонд усього, нібито, в 9 міл. дес., то — «без примусового відчуження не обійдешся».

І своїми розрахунками і своїми міркуваннями п. меншовикующий кадет чи кадетуючий меншовик чудово висловив дух і сенс ліберальної аграрної програми. Питання власне про кріпосницькі латифундії і латифундії взагалі цілком змазано. П. Прокопович навів дані тільки про все приватне землеволодіння понад 50 десятин. Таким чином те, за що справді йде боротьба, вишло затушоване. Класові інтереси жменьки — буквально жменьки лендлордів закрито флером. Замість їх викриття перед нами «державна точка зору»: «не обійдешся» з казенними землями. Коли б можна було обійтися з ними, то п. Прокопович — так виходить з його міркування — нічого не мав би проти кріпосницьких латифундій.

Розмір селянського наділу (8 дес.) береться голодний. Розмір «примусового відчуження» у поміщиків береться мізерний (18—9=9 міл. десятин із 62 міл. понад 500 дес.!). Щоб провести таке «примусове відчуження»,

треба, щоб поміщики примусили селян, — як це було в 1861 році!

Вільно чи невільно, свідомо чи несвідомо, але п. Прокопович вірно висловив поміщицьку суть кадетської аграрної програми. Кадети тільки обережні й хитрі: вони вважають за краще зовсім замовчувати про те, скільки саме земель у поміщиків вони схильні експропріювати.

4. ЕКОНОМІЧНА СУТЬ АГРАРНОГО ПЕРЕВОРОТУ І ЙОГО ІДЕЙНІ ВБРАННЯ

Ми бачили, що суть перевороту, який відбувається, зводиться до знищення кріпосницьких латифундій і до створення вільного і (наскільки можливо при даних умовах) заможного землеробського селянства, здатного не животіти, не нидіти на землі, а розвивати продуктивні сили, рухати вперед сільськогосподарську культуру. Дрібного господарювання в землеробстві, панування ринку над виробником, отже, і панування товарного виробництва цей переворот зовсім не зачіпає і не може зачіпати, бо боротьба за перерозподіл землі не спроможна змінити виробничі відносини в господарстві на цій землі. А ми бачили, що особливість даної боротьби — сильний розвиток дрібної культури на землях кріпосницьких латифундій.

Ідеологічним убранням боротьби, яка відбувається, є теорія народництва. Відкритий виступ селянських представників усієї Росії в I і II Думах з аграрними програмами остаточно підтвердив, що народницькі теорії і програми є дійсно ідейним убранням селянської боротьби за землю.

Ми показали, що основою, головною складовою частиною того земельного фонду, за який селяни борються, є великі кріпосницькі маєтки. Норму експропріації ми прийняли дуже високу — 500 дес. Та легко переконатися, що висновок, який ми зробили, залишається в повній силі і при всякому зниженні цієї норми, — скажімо, до 100 або до 50 десятин. Поділімо групу в) — 20—500 дес. на три підрозділи: аа) 20—50 дес.; бб) 50—100 і вв) 100—500, і подивімося, які є розміри надільного і приватного землеволодіння по цих підрозділах:

Надільна земля.

Підрозділи	Число володінь	Кількість землі	Середнє на 1 володіння
			десятин
20—50 д.	1.062.504	30.898.147	29,1
50—100 "	191.898	12.259.171	63,3
100—500 "	40.658	5.762.276	117,1

Приватна земля.

Всього в Європ. Росії.

Число володінь	Кількість землі	Середнє на 1 волод.	Число володінь	Кількість землі	Середнє на 1 волод.
		десятин			десятин
102.237	3.301.004	32,8	1.165.741	34.199.151	29,3
44.877	3.229.858	71,9	236.775	15.489.029	65,4
61.188	14.096.637	230,4	101.846	19.858.913	194,9

Звідси видно, по-перше, що конфіскація земель понад 100 дес. збільшить земельний фонд, як уже відзначено вище, на 9—10 міл. дес., а конфіскація земель понад 50 десятин, що її допускає депутат І Д. Думи Чижевський, збільшить земельний фонд на 18¹/₂ міл. дес. Отже, основою земельного фонду і в цьому разі лишаться кріпосницькі латифундії. В них «стрижень» сучасного аграрного питання. Відомий також зв'язок цього великого землеволодіння з вищою бюрократією: Г. А. Алексінський наводив у ІІ Думі дані п. Рубакіна про те, які великі маєтки вищих чиновників на Русі. По-друге, з цих даних видно, що, коли і відкинути наділи й маєтки понад 100 дес., лишаються великі відмінності між вищими наділами (і дрібними маєтками). Переворот застает селянство вже диференційованим і за величиною землеволодіння і, ще більше, за величиною капіталу, кількістю худоби, кількістю і якістю мертвого реманенту і т. д. Що диференціація в галузі позанадільного, так би мовити, майна селян далеко більша, ніж у галузі надільного землеволодіння, це достатньо доведено в нашій економічній літературі.

Яке ж значення мають народницькі теорії, що відбивають більш-менш точно погляди селян на їхню боротьбу за землю? Два «принципи» становлять суть цих народницьких теорій: «трудова початок» і «зрівняльність». Дрібнобуржуазний характер цих принципів такий ясний і його так часто, так докладно доводили в марксистській літературі, що про це нема чого ще говорити тут. Важ-

ливо відзначити одну рису цих «принципів», якої не оцінили досі по заслугі російські с.-д. В туманній формі ці принципи дійсно виражають щось реальне і прогресивне в даний історичний момент. Саме: вони виражають винищувальну боротьбу проти кріпосницьких латифундій.

Погляньте на вищенаведену схему еволюції нашого аграрного ладу від теперішнього стану до «кінцевої мети» сучасного, буржуазного перевороту. Ви побачите ясно, що майбутнє «тоді» відрізняється від нинішнього «тепер» незрівнянно більшою «зрівняльністю» землеволодіння, незрівнянно більшою відповідністю нового розподілу землі «трудоному началу». І це не випадково. Це не може бути інакше в селянській країні, буржуазний розвиток якої звільняє її з кріпосництва. Знищення кріпосницьких латифундій безумовно є в такій країні вимогою капіталістичного розвитку. А це знищення, при пануванні дрібної культури, неминуче означає більшу «зрівняльність» землеволодіння. Розбиваючи середньовічні латифундії, капіталізм починає з більш «зрівняльного» землеволодіння, створюючи вже з нього нове велике землеробство, — створюючи його на базі найманої праці, машин і високої агрикультурної техніки, а не на базі відробітків і кабали.

Помилка всіх народників полягає в тому, що, обмежуючись вузьким кругозором дрібного господаря, вони не бачать буржуазності тих суспільних відносин, в які вступає селянин з пут кріпосництва. Вони перетворюють «трудова начало» дрібнобуржуазного землеробства і «зрівняльність», як лозунг розгрому кріпосницьких латифундій, у щось абсолютне, самодостатнє, що означає особливий, не буржуазний, лад.

Помилка деяких марксистів полягає в тому, що, критикуючи теорію народників, недобачають її історично-реального та історично-правомірного змісту в боротьбі з кріпосництвом. Критикують і справедливо критикують «трудова начало» і «зрівняльність», як відсталий, реакційний, дрібнобуржуазний соціалізм, і забувають, що ці теорії виражають передовий, революційний дрібнобуржуазний демократизм, що ці теорії служать прапором найрішучішої боротьби проти старої, кріпосницької Росії. Ідея рівності — найреволюційніша ідея в боротьбі проти старого порядку абсолютизму взагалі — і проти старого кріпосницького, великомаєткового землеволо-

діння особливо. Ідея рівності законна і прогресивна у дрібного буржуа-селянина, оскільки вона виражає боротьбу проти нерівності феодальної, кріпосницької. Ідея «зрівняльності» землеволодіння законна і прогресивна, оскільки вона виражає прагнення 10-ти мільйонів селян, що сидять на семидесятинному наділі і розорені поміщиками, до поділу¹ кріпосницьких латифундій по 2.300 десятин. А в даний історичний момент ідея ця дійсно виражає таке прагнення, вона штовхає до послідовної буржуазної революції, помилково прибираючи це в туманну, квазі-соціалістичну фразеологію. І поганий був би той марксист, який, критикуючи фальш соціалістичного прикриття буржуазних лозунгів, не зумів би оцінити історично-прогресивного значення їх, як найрішучіших буржуазних лозунгів у боротьбі проти кріпосництва. Реальний зміст того перевороту, який здається народникові «соціалізацією», складатиметься з найпослідовнішого розчищення шляху для капіталізму, з найрішучішого викорінення кріпосництва. Та схема, яка наведена у мене вище, показує саме maximum² в усуненні кріпосництва і maximum «зрівняльності», яка при цьому досягається. Народник уявляє, що ця «зрівняльність» усуває буржуазність, тоді як на ділі вона виражає прагнення найбільш радикальної буржуазії. А все, що є у «зрівняльності» зверх цього, є ідеологічний дим, ілюзія дрібного буржуа.

Короткозоре і неісторичне судження деяких російських марксистів про значення народницьких теорій в російській буржуазній революції пояснюється тим, що вони не вдумались у значення обстоюваної ними «конфіскації» поміщицького землеволодіння. Досить ясно уявити собі економічну основу такого перевороту в даних умовах нашого землеволодіння — і ми зрозуміємо не тільки ілюзорність теорій народництва, але й обмежену певним історичним завданням правду боротьби, правду боротьби з кріпосництвом, яка становить реальний зміст цих ілюзорних теорій.

¹ Мова йде тут не про поділ у власність, а про поділ у господарське користування. Такий поділ можливий — а при пануванні дрібної культури неминучий на певний час — і при муніципалізації і при націоналізації.

² — більше всього. *Ред.*

5. ДВА ТИПИ БУРЖУАЗНОЇ АГРАРНОЇ ЕВОЛЮЦІЇ

Підемо далі. Ми показали, що народницькі теорії, будучи безглузді й реакційні з точки зору боротьби за соціалізм проти буржуазії, виявляються «розумними» (в значенні окремого історичного завдання) і прогресивними в буржуазній боротьбі проти кріпосництва. Постає питання тепер, чи слід розуміти неминучість відмирання кріпосництва в російському землеволодінні і в усьому суспільному ладі Росії, неминучість буржуазно-демократичного аграрного перевороту в тому значенні, що він може статися тільки в одній певній формі? чи він можливий у різних формах?

Це питання має кардинальне значення для вироблення правильних поглядів на нашу революцію та на с.-д. аграрну програму. І вирішити це питання ми повинні, виходячи з тих даних про економічну основу революції, які наведені вище.

Стрижнем боротьби є кріпосницькі латифундії, як найвидатніше втілення і найміцніша опора залишків кріпосництва в Росії. Розвиток товарного господарства і капіталізму з абсолютною неминучістю кладе край цим залишкам. В цьому відношенні перед Росією тільки один шлях буржуазного розвитку.

Але форми цього розвитку можуть бути двоякі. Рештки кріпосництва можуть відпадати і шляхом перетворення поміщицьких господарств і шляхом знищення поміщицьких латифундій, тобто шляхом реформи і шляхом революції. Буржуазний розвиток може йти, маючи на чолі великі поміщицькі господарства, що поступово робляться чимраз більше буржуазними, поступово замінюють кріпосницькі прийоми експлуатації буржуазними, — він може йти також, маючи на чолі дрібні селянські господарства, які революційним шляхом усувають з суспільного організму «наріст» кріпосницьких латифундій і вільно розвиваються потім без них по шляху капіталістичного фермерства.

Ці два шляхи об'єктивно-можливого буржуазного розвитку ми назвали б шляхом пруського і шляхом американського типу. В першому випадку кріпосницьке поміщицьке господарство повільно переростає в буржуазне, юнкерське, засуджуючи селян на десятиліття найбільшньої експропріації і кабали, при виділенні

невеликої меншості «гросбауерів» («великих селян»). У другому випадку поміщицького господарства нема або воно розбивається революцією, яка конфіскує і дробить феодальні маєтки. Селянин переважає в такому випадку, стаючи виключним агентом землеробства та еволюціонуючи в капіталістичного фермера. В першому випадку основний зміст еволюції є переростання кріпосництва в кабалу і в капіталістичну експлуатацію на землях феодалів — поміщиків — юнкерів. У другому випадку основний фон — переростання патріархального селянина в буржуазного фермера.

В економічній історії Росії цілком виразно виявляються обидва ці типи еволюції. Візьміть епоху падіння кріпосного права. Йшла боротьба за спосіб проведення реформи між поміщиками та селянами. І ті і другі обстоювали умови буржуазного економічного розвитку (не усвідомлюючи цього), але перші — такого розвитку, що забезпечує максимальне збереження поміщицьких господарств, поміщицьких прибутків, поміщицьких (кабальних) прийомів експлуатації. Другі — інтереси такого розвитку, що забезпечив би в найбільших, можливих взагалі при даному рівні культури, розмірах добробут селянства, знищення поміщицьких латифундій, знищення всіх кріпосницьких і кабальних прийомів експлуатації, розширення вільного селянського землеволодіння. Само собою розуміється, що при другому розв'язанні розвиток капіталізму і розвиток продуктивних сил був би ширший і швидший, ніж при поміщицькому розв'язанні селянської реформи¹. Тільки карикатурні марксисты, як їх

¹ В журналі «Научное обозрение» (1900 рік, травень — червень) я писав з цього приводу: «чим більше землі дістали б селяни при звільненні та чим дешевше б вони її дістали, тим швидше, ширше й вільніше йшов би розвиток капіталізму в Росії, тим вищий був би життєвий рівень населення, тим ширший був би внутрішній ринок, тим швидше йшло б застосування машин до виробництва, тим більше, одним словом, був би схожий економічний розвиток Росії на економічний розвиток Америки. Обмежуся вказівкою на дві обставини, що підтверджують, на мій погляд, правильність цієї останньої думки: 1) на ґрунті малоземелля і податкового тягара у нас в дуже значному районі розвинулась відріткова система приватновласницького господарства, тобто пряме переживання кріпосництва, а зовсім не капіталізм; 2) саме на наших окраїнах, де кріпосне право або зовсім не було відоме, або було найслабше, де селяни найменше терплять від малоземелля, відрітків, податкового тягара, там найбільше розвинувся капіталізм у землеробстві». (Див. III том Творів, стор. 494. В рукопису цієї примітки нема. Ред.)

старались розмалювати народники, що ведуть боротьбу з марксизмом, могли б вважати обезземелення селян в 1861-ому році запорукою капіталістичного розвитку. Навпаки, воно було б запорукою — і воно виявилось на ділі запорукою кабальної, тобто напівкріпосницької оренди та відробіткового, тобто панщинного, господарства, що надзвичайно затримало розвиток капіталізму і зростання продуктивних сил у російському землеробстві. Боротьба селянських і поміщицьких інтересів не була боротьбою «народного виробництва» і «трудового начала» проти буржуазії (як уявляли і уявляють наші народники), — вона була боротьбою за американський тип буржуазного розвитку проти пруського типу буржуазного ж розвитку.

І в тих місцевостях Росії, де не було кріпосного права, де за землеробство брався цілком або головним чином вільний селянин (напр., в степах Заволжя, Новоросії, Північного Кавказу, які заселялися після реформи), розвиток продуктивних сил і розвиток капіталізму йшов незрівнянно швидше, ніж в обтяженому пережитками кріпосництва центрі¹.

Але якщо землеробський центр Росії та її землеробські окраїни показують нам, так би мовити, просторовий або географічний розподіл місцевостей, в яких переважає аграрна еволюція того чи іншого типу, то основні риси тієї і другої еволюції виразно видно також в усіх місцевостях, де існує поряд поміщицьке і селянське господарство. Одна з корінних помилок народницької економії полягала в тому, що джерелом аграрного капіталізму вважали виключно поміщицьке господарство, а селянське розглядали під кутом «народного виробництва» та «трудового начала» (так роблять і тепер трудовики, «народні соціалісти» і соціалісти-революціонери). Ми знаємо, що це не вірно. Поміщицьке господарство еволюціонує капіталістично, замінюючи поступово відробітки «вільнонайманою працею», трипільля — інтенсивною культурою і селянський стародідівський реманент

¹ Про значення окраїн в Росії, як колонізаційного фонду при розвитку капіталізму, я говорив докладно в «Розвитку капіталізму». (СПБ. 1899, с. 185 і баг. ін. Вийшло 2-ге вид. СПб. 908). (Див. III том Творів, стор. 194, 462—465. В рукопису нема вказівки на 2-ге вид. Ред.) Про їхнє значення в питанні про с.-д. аграрну програму буде мова далі окремо.

удосконаленими знаряддями володільницької економії. Селянське господарство теж еволюціонує капіталістично, виділяючи сільську буржуазію і сільський пролетаріат. Чим кращий стан «общини», чим вищий добробут селянства взагалі, тим швидше йде цей розклад селянства на антагоністичні класи капіталістичного сільського господарства. Отже, дві течії аграрної еволюції маємо в наявності повсюди. Боротьба селянських і поміщицьких інтересів, яка проходить червоною ниткою крізь усю пореформну історію Росії і становить найважливішу економічну основу нашої революції, є боротьба за той чи інший тип буржуазної аграрної еволюції.

Тільки зрозумівши ясно відмінність цих типів і буржуазний характер обох, ми можемо правильно пояснити земельне питання в російській революції і зрозуміти класове значення різних аграрних програм, виставлених різними партіями¹. Повторюємо: стрижень боротьби — кріпосницькі латифундії. Капіталістична еволюція їх стоїть поза всяким спором, але вона можлива в двоякій формі: у формі революційного усунення, знищення їх селянами-фермерами, і в формі поступового переходу їх в юнкерські господарства (з відповідним перетворенням закабаленого мужика в закабаленого кнехта).

¹ Яка плутанина панує часом в головах російських с.-д. в питанні про два шляхи буржуазної аграрної еволюції в Росії, показує приклад П. Маслова. В «Образовании» (1907, № 3) він накреслює два шляхи: 1) «капіталізм, що розвивається»; 2) «даремна боротьба з економічним розвитком». «Перший шлях», — бачите, — «веде робітничий клас, а з ним і все суспільство до соціалізму; другий шлях штовхає (!) робітничий клас в руки (!) буржуазії, у боротьбу між великими і дрібними власниками, у боротьбу, з якої робітничий клас нічого не винесе, крім поразок» (стор. 92). По-1-ше, «другий шлях» є пуста фраза, мрія, а не шлях; це — фальшива ідеологія, а не дійсна можливість розвитку. По-2-ге, Маслов не помічає, що Столипін і буржуазія ведуть селянство теж капіталістичним шляхом, — значить, реальна боротьба йде не за капіталізм, а за тип капіталістичного розвитку. По-3-тє, це чисте безглуздя, ніби можливий в Росії якийсь шлях, що не «штовхав» би робітничий клас під панування буржуазії... По-4-тє, таке саме безглуздя, ніби на якомусь «шляху» може не бути боротьби між дрібними і великими власниками. По-5-тє, Маслов затушовує з допомогою загальноєвропейських категорій (дрібні й великі власники) історичну особливість Росії, що має величезне значення в даній революції: боротьбу дрібних буржуазних і великих феодальних власників. (В рукопису цієї примітки нема. *Ред.*)

6. ДВІ ЛІНІ АГРАРНИХ ПРОГРАМ В РЕВОЛЮЦІЇ

Якщо ми тепер з вищеокресленою економічною основою зіставимо аграрні програми, висунуті різними класами в революції, то ми одразу побачимо дві лінії цих програм, відповідно до двох указаних типів аграрної еволюції.

Візьмімо програму Столипіна, яку поділяють праві поміщики й октябристи. Це — одверто поміщицька програма. Але чи можна сказати, що вона реакційна в економічному розумінні, тобто що вона виключає або прагне виключити розвиток капіталізму? не допустити буржуазної аграрної еволюції? Ні в якому разі. Навпаки, знамените аграрне законодавство Столипіна за 87-ою статтею наскрізь пройняте чисто буржуазним духом. Воно, поза всяким сумнівом, іде по лінії капіталістичної еволюції, полегшує, штовхає вперед цю еволюцію, прискорює експропріацію селянства, розпад общини, створення селянської буржуазії. Це законодавство, безсумнівно, прогресивне в науково-економічному розумінні.

Чи значить це, що с.-д. повинні «підтримувати» його? Ні. Так міг би міркувати тільки вульгарний марксизм, що його насіння так посилено сіють Плеханов і меншовики, «поющие, вопиющие, взывающие и глаголющие»: треба підтримувати буржуазію в її боротьбі проти старого порядку. Ні. В ім'я інтересів розвитку продуктивних сил (цього найвищого критерія суспільного прогресу) ми повинні підтримувати не буржуазну еволюцію поміщицького типу, а буржуазну еволюцію селянського типу. Перша означає найбільше збереження кабали і кріпосництва (перероблюваного на буржуазний лад), найменш швидкий розвиток продуктивних сил і уповільнений розвиток капіталізму, означає незмірно більші бідування й муки, експлуатацію і пригноблення широких мас селянства, а значить, і пролетаріату. Друга означає найшвидший розвиток продуктивних сил і найкращі (які тільки можливі взагалі в обстановці товарного виробництва) умови існування селянської маси. Тактика соціал-демократії в російській буржуазній революції визначається не завданням підтримки ліберальної буржуазії,

як думають опортуністи, а завданням підтримки селянства, що веде боротьбу.

Візьмімо програму ліберальної буржуазії, тобто кадетську. Вірні девізу: «чого зволите?» (тобто чого зволять панове поміщики), вони в першій Думі висунули одну, в другій — іншу програму. Зміна програм — для них таке саме легке й непомітне діло, як для всіх європейських безпринципних кар'єристів буржуазії. В першій Думі здавалась сильною революція, — ліберальна програма запозичила у неї шматочок націоналізації («загальнодержавний земельний фонд»). У другій Думі здавалась сильною контрреволюція, — ліберальна програма викинула за борт державний земельний фонд, повернула до Столипінської ідеї міцної селянської власності, посилила й розширила випадки вилучення з загального правила примусового відчуження поміщицької землі. Але цю дволикість лібералів ми відзначаємо тут мимохідь. Важливо відзначити тут інше: ту принципіальну основу, яка є спільна обом «ликам» ліберальної аграрної програми. Ця принципіальна спільна їхня основа — 1) викуп; 2) збереження поміщицьких господарств; 3) збереження поміщицьких привілеїв при проведенні реформи.

Викуп є данина, накладувана на суспільний розвиток, данина власникам кріпосницьких латифундій. Викуп є бюрократично, поліційно забезпечена реалізація кріпосницьких прийомів експлуатації у вигляді буржуазного «загального еквіваленту». Далі, збереження поміщицьких господарств тією чи іншою мірою видно в обох програмах к.-д., хоч як стараються буржуазні політики приховати від народу цей факт. Третє — поміщицькі привілеї при проведенні реформи — виявлено з повною виразністю в кадетському ставленні до виборів місцевих земельних комітетів на основі загального, прямого, рівного і таємного голосування. Ми не можемо тут вдатися в подробиці¹, що стосуються іншого місця нашого ви-

¹ Див. протоколи I Думи, 14-е засід., 6 червня (24 травня) 1906 р., де кадети Кокоскін і Котляревський пліч-о-пліч з октябристом (тодішнім) Гейденом найпідлішми софізмами спростовують ідею місцевих земельних комітетів. У II Думі: виління кадета Савельєва (16 засід., 8 квітня (26 березня) 1907) та одверта боротьба з ідеєю місцевих комітетів кадета Татарінова (24 засід., 22 (9) квітня 07, с. 1783 ст. звіту) В газеті «Речь» цікава передовиця № 82 за 1906 р., 7 червня (25 травня), передрукована у Мілюкова («Рік боротьби», № 117, стор. 457—9). Ось виршальне місце у цього передодягненого октябриста: «Ми гадаємо, що скласти

кладу. Тут нам треба визначити лише лінію аграрної програми кадетів. І в цьому відношенні треба відзначити, що питання про склад місцевих земельних комітетів має кардинальне значення. Тільки політичні немовлята могли б манити себе звуком кадетського лозунга: «примусове відчуження». Питання про те, хто кого примусить: поміщики селян (платити втридорога за пісочки) чи селяни поміщиків. Кадетські розмови «про рівномірне представництво сутичних інтересів» і про небажаність «однобічного насильства» ясніше ясного показують суть справи, саме, що в кадетському примусовому відчуженні поміщики примушують селян!

Кадетська аграрна програма йде по лінії Столипінського, тобто поміщицького буржуазного прогресу. Це факт. Нерозуміння цього факту є корінна помилка тих с.-д., які, подібно деяким меншовикам, здатні вважати кадетську аграрну політику за прогресивнішу, ніж народницьку.

У представників селянства, тобто у трудовиків, соціал-народників і почасті в есерів, ми бачимо в обох Думах, незважаючи на численні вагання й хитання, цілком ясну лінію оборони інтересів селянства проти поміщиків. Є, напр., хитання в питанні про викуп, який допускається в програмі трудовиків, але, по-1-ше, його тлумачать нерідко в розумінні громадської опіки над непрацездатними поміщиками¹; по-2-ге, ви можете зустріти в протоколах II Думи цілий ряд дуже характерних селянських промов, що відкидають викуп і проголошують лозунг:

ці комітети шляхом загального голосування значило б готувати їх не для мирного розв'язання на місцях земельного питання, а для чогось зовсім іншого. Керівництво загальним напрямом реформи мусить бути залишене в руках держави... В місцевих комісіях повинні бути представлені, по змозі рівномірно (sic!) (—такі *Ред.*), ті сутичні інтереси сторін, які можуть бути примирені без порушення державного значення проводжуваної реформи і без перетворення її в акт однобічного насильства...» (с. 459). У другому томі кадетського «Аграрного питання» п. Кутлер друкує свій законопроект, що забезпечує поміщикам плюс чиновники перевагу над селянами в усіх земельних комісіях і комітетах, головних, губернських і повітових (стор. 640—641), а п. А. Чупров—«ліберал!»—принципально боронить той самий підлий поміщицький план обшарування селян (стор. 33).

¹ Порівняй «Збірник «Известий Крестьянских Депутатов» и «Трудовой России». СПб. 1906 — збірку газетних статей першодумських трудовиків, напр., стаття: «Винагорода, а не викуп» (с. 44—49) та баг. ін.

вся земля всьому народові¹. В питанні про місцеві земельні комітети, — цьому найважливішому питанні про те, хто кого примусить, — селянські депутати є ролі-начальники й прихильники ідеї обрання їх загальним голосуванням.

Ми не торкаємось поки що питання про зміст аграрної програми трудовиків і соціалістів-революціонерів, з одного боку, — соціал-демократів, з другого. Ми мусимо констатувати насамперед той незаперечний факт, що аграрні програми всіх партій і класів, які відкрито виступили в російській революції, виразно поділяються на два основні типи, відповідно до двох типів буржуазної аграрної еволюції. Роздільна лінія «правих» і «лівих» аграрних програм іде не між октябристами й кадетами, як часто гадають цілком помилково меншовики (даючи заглушити себе дзвоном «конституційно-демократичних» слів і замінюючи аналізом назви партій класовий аналіз). Роздільна лінія проходить між кадетами і трудовиками. Визначають цю лінію інтереси двох основних класів російського суспільства, що ведуть боротьбу за землю: поміщиків і селянства. Кадети зберігають поміщицьке землеволодіння і обстоюють культурну, європейську, але поміщицьку буржуазну еволюцію землеробства. Трудовики (і с.-д. робітничі депутати), тобто представники селянства і представники пролетаріату, обстоюють селянську буржуазну еволюцію землеробства.

Треба строго відрізнити ідейні вбрання аграрних програм, різні політичні деталі їх і т. п. від економічної основи цих програм. Не в тому трудність тепер, щоб зрозуміти буржуазний характер і поміщицьких і селянських земельних вимог і програм: ця робота зроблена вже марксистами до революції, і революція підтвердила її. Трудність в тому, щоб дати собі повний звіт про основу боротьби двох класів на ґрунті буржуазного суспільства та буржуазної еволюції. Цю боротьбу не можна зрозуміти, як закономірне суспільне явище, коли

¹ Пор. в II Думі промову правого селянина Петроченка (22 зас., 18(5). IV.07): Кутлер пропонував, мовляв, добрі умови... «Звичайно, він, як людина багата, дорого сказав, і ми, селяни бідні, стільки не можемо заплатити» (с. 1616). Правий селянин лівший за буржуазного політикана, що грається в лібералізм. Порівняй також промову безпартійного селянина Семенова (25 (12). IV.07), яка дише духом стихійно-революційної селянської боротьби, та баг. ін.

не звести її до об'єктивних тенденцій економічного розвитку капіталістичної Росії.

Тепер, показавши зв'язок двох типів аграрних програм у російській революції з двома типами буржуазної аграрної еволюції, ми повинні перейти до розгляду нової, дуже важливої, сторони питання.

7. ЗЕМЕЛЬНА ПЛОЩА РОСІЇ. ПИТАННЯ ПРО КОЛОНІЗАЦІЮ

Вище ми відзначили, що економічний аналіз змушує розрізняти в питанні про капіталізм в Росії землеробський центр, з численними залишками кріпосництва, — і окраїни, з відсутністю або слабкістю цих залишків, з рисами вільно-селянської капіталістичної еволюції.

Що ж слід розуміти під окраїнами? — Очевидно, незаселені, або не цілком заселені, не цілком втягнуті в землеробську культуру землі. І ми повинні тепер перейти від Європейської Росії до всієї Російської імперії, щоб точно уявити собі, які ці «окраїни» і яке їхнє економічне значення.

У брошурі пп. Прокоповича і Мертваго: «Скільки в Росії землі і як ми нею користуємося» (М. 1907) останній з названих авторів робить спробу звести всі наявні в літературі статистичні дані про кількість землі в усій Росії та про господарське уживання відомої нам кількості земель. Наводимо зіставлення п. Мертваго для наочності в табличній формі, приєднуючи дані про населення за переписом 1897 року. (Див. габл. на стор. 31.)

Ці цифри наочно показують, яка неосяжна кількість земель є в Росії і як мало ми ще знаємо про окраїнні землі та про їхнє господарське значення. Розуміється, було б у корені помилково вважати ці землі нині і в нинішньому їхньому вигляді за придатні для задоволення земельної нужди російського селянства. Всі розрахунки такого роду, що їх нерідко роблять реакційні письменники¹, не мають ніякої наукової цінності. В цьому від-

¹ І реакційні депутати. У II Думі октябрист Тетеревенков наводив цифри з обслідувань Щербини про 65 міль. дес. землі у Степовому краї і дані про кількість землі в Алтаї — 39 міль. дес. — на доказ непотрібності примусового відчуження в Євр. Росії. Зразок буржуа, що пристосовується до кріпосника-поміщика для спільного «прогресу» в Столилінському дусі (стеногр. звіти II Думи, засід. 39-е, 29 (16) травня 1907 р., стор. 658—661).

пошенні цілком має рацію п. А. А. Кауфман, який глузує з шукання вільних земель для переселення на підставі даних про число квадратних верст. Цілком має рацію також він, безсумнівно, коли вказує, як мало придатних для переселення земель є нині на окраїнах Росії, яка неправильна думка, ніби переселеннями можна вилікувати малоземелля російського селянства¹.

Але ці вірні міркування ліберального п. Кауфмана мають в собі все ж одну дуже істотну помилку. П. Кауфман міркує так: «При даному доборі переселенців, при даному ступені їхнього добробуту, при даному їхньому культурному рівні» (згад. тв., с. 129) — земель для задовлення нужди російських селян переселенням безумовно невістачає. Отже, — робить він висновок на захист кадетської аграрної програми — необхідне примусове відчуження приватновласницьких земель в Європейській Росії.

Це звичайне ліберальне і ліберально-народницьке міркування наших економістів. Будується воно так, що з нього виходить висновок: коли б була достатня кількість придатних для переселення земель, можна було б і не чіпати кріпосницьких латифундій! У пп. кадетів і їм подібних політиків, наскрізь пройнятих точкою зору доброзичливого чиновника, є претензія стати над класами, піднятися вище класової боротьби. Не тому треба знищити кріпосницькі латифундії, що вони означають кріпосницьку експлуатацію мільйонів місцевого населення, кабалу його і затримку в розвитку продуктивних сил, а тому, що не можна зараз сплавити мільйони родин куди-небудь на Сибір чи до Туркестану! Не на кріпосницькі класовий характер російських латифундій переноситься центр ваги, а на можливість примирення класів, задоволення мужика без скривдження поміщика, одним словом, на можливість пресловутого «соціального миру».

Міркування п. Кауфмана та його незлічених однодумців серед російської інтелігенції треба перевернути, щоб воно стало правильним. Тому що російський селянин придавлений кріпосницькими латифундіями, — тому неймовірно гальмується і вільне розселення населення по

¹ «Аграрне питання», видання Долгорукова і Петрункевича, т. II, стаття п. Кауфмана: «Переселення і його роль в аграрній програмі». Пор. також книжку того самого автора: «Переселення і колонізація», Спб. 1905.

	Земельна площа всієї Росії										Населення за переписом 1897 р.	
	Всього землі		В тому числі		В тому числі і вгді				Всього (тисяч)	На 1 квадрат версту		
	Квадр. верст тисяч	Десятин міль.	Землі, про які нема ні-на обліку як. від.	Землі на обліку	Орні землі		Лісу	Разом				
					Міл. дес.	Мільйон. десят.						
10 губ. Царства Польського.	111,6	11,6	—	11,6	7,4	0,9	2,5	10,8	9,402,2	84,3		
38 губ. на захід від Волги . . .	1.755,6	183,0	—	183,0	93,6	18,7	34,0	146,3	—	—		
12 губ. на північ і схід від Волги	2.474,9	258,0	—	258,0	22,3	7,1	132,0	161,4	—	—		
Разом 50 губ. Евр. Росії. . .	4.230,5	441,0	—	441,0	123,3	26,7	168,5	318,5	93.442,9	22,1		
Кавказ	411,7	42,9	22,1	20,8	6,5	2,2	2,5	11,2	9.289,4	22,6		
Сибір	10.966,1	1.142,6	639,7	502,9	4,3	3,9	121,0	129,2	5.758,8	0,5		
Серед. Азія	3.141,6	327,3	157,4	169,9	0,9	1,6	8,0	10,5	7.746,7	2,5		
Разом Азіатська Росія. . .	14.519,4	1.512,8	819,2	693,6	11,7	7,7	131,5	150,9	—	—		
Всього Рос. імперія ¹ . . .	18.861,5	1.965,4	819,2	1.146,2	135,0	34,4	300,0	469,4	125.640,0	6,7		

¹ Без Фінляндії.

території Росії і раціональна господарська утилізація маси окраїнних земель Росії. Тому що кріпосницькі латифундії тримають російське селянство в забитому стані та увічнюють через відробітки й кабалу найвідсталіші способи й методи господарства на землі, — тому утрудняється і технічний прогрес і розумове піднесення селянської маси, піднесення її самодіяльності, освіченості, ініціативи, необхідне для господарського використання незрівнянно більшої маси земель з російського запасу, ніж використовується нами тепер. Бо кріпосницькі латифундії і панування кабали в землеробстві означають і відповідну політичну надбудову, панування чорносотенного поміщика в державі, безправність населення, поширеність Гурко-Лідвалівських методів в адміністрації і т. д. і інше і тому подібне.

Що кріпосницькі латифундії в землеробському центрі Росії справляють найзгубніший вплив на весь соціальний лад, на весь суспільний розвиток, на весь стан землеробства і на весь рівень життя селянських мас, це загальновідомо. Я можу обмежитися тут посиланням на ту величезну російську економічну літературу, що довела панування відробітків, кабали, кабальної оренди, «зимових наймів» та інших середньовічних красот у центральній Росії¹.

Падіння кріпосного права створило такі умови, при яких (як я показав докладно в «Розвитку капіталізму») населення тікало в усі сторони з цього насидженого містечка кріпосників-послідків. Із центральної землеробської смуги населення тікало і до промислових губерній, і до столиць, і на південні й східні окраїни Євр. Росії, заселяючи доти безлюдні землі. П. Мертваго в названій мною брошурі зауважує, між іншим, дуже вірно, що поняття про непридатні для землеробства землі здатні швидко змінюватися:

«Таврійські степи — пише він — «своім кліматом і недостаткою води завжди належатимуть до найбільш бідних і непридатних до обробітку місцевостей». Так говорили в 1845 році такі авторитетні спостережники природи, як академіки Бер і Гельмерсен. В той час населення Таврійськ. губернії, вдвоє менше, ніж тепер, виробляло

¹ Порівняй «Розвиток капіталізму», розд. III, про перехід від панщинного до капіталістичного господарства та про поширеність відробіткової системи. (Див. III том Творів, стор. 139—187. *Ред.*)

1,8 мільйонів чотв. усяких хлібів... Минуло 60 років, і подвоєно населення виробляє в 1903 р. 17,6 мільйонів чотв., тобто майже в 10 раз більше» (с. 24).

Це вірно не тільки про Таврійську губернію, а й про цілий ряд губерній південної і східної окраїн Європ. Росії. Південні степові, а також заволзькі губернії, що в 60-х і 70-х роках відставали від середньочорноземних розмірами хлібного виробництва, у 80-х роках випередили ці губернії («Розв. кап.», с. 186)¹. Населення всієї Європейської Росії з 1863 р. збільшилося по 1897 р. на 53%, в тому числі сільське на 48%, міське на 97%, — тоді як у новоросійських, нижньоволзьких і східних губерніях населення зросло за той самий час на 92%, в тому числі сільське на 87%, міське на 134% (там же, стор. 446)².

«Ми не сумніваємося, — продовжує п. Мертваго — що і сучасна чиновницька оцінка господарського значення нашого земельного запасу не менш помилкова, ніж оцінка Бером і Гельмерсеном Таврійської губернії в 1845 році» (там же).

Це справедливо. Але п. Мертваго не помічає джерела помилок Бера, помилок усіх чиновницьких оцінок. Джерело цих помилок — те, що, беручи до уваги даний рівень техніки й культури, не ураховують прогрес цього рівня. Бер і Гельмерсен не передбачили змін у техніці, які стали можливі після падіння кріпосного права. І тепер не може підлягати ніякому сумніву, що величезне піднесення продуктивних сил, величезне підвищення рівня техніки й культури настане неминуче слідом за падінням кріпосницьких латифундій в Євр. Росії.

Цей бік справи помилково випускають з уваги багатотих, хто судить про аграрне питання в Росії. Умозгою широкою утилізації величезного колонізаційного фонду Росії є створення дійсно вільного, цілком звільненого від гніту кріпосницьких відносин, селянства в Європейській Росії. Непридатним у значній своїй частині цей фонд є в теперішній час не стільки в силу природних властивостей тих чи інших окраїнних земель, скільки внаслідок суспільних властивостей господарства в корінній Росії, властивостей, що прирікають техніку на застій, населення на безправність, забитість, нещасття, безпорадність.

¹ Див. III том Творів, стор. 194. *Ред.*

² Див. там же, стор. 437. *Ред.*

Оцей, надто важливий, бік справи випускає з уваги п. Кауфман, коли він заявляє: «Заздалегідь кажу: я не знаю, чи можна переселити мільйон, три чи десять мільйонів» (с. 128 згад. тв.). Він вказує на відносність поняття непридатності землі. «Солонці не тільки не безумовно безнадійні, а, коли вжити певних технічних прийомів, можуть бути зроблені дуже родючими» (129). У Туркестані, населеному по 3,6 чоловіка на 1 кв. версту, «неосяжні простори лишаються ненаселені» (137). «Грунт багатьох із «голодних пустинь» Туркестану — знаменитий середньо-азіатський лес, що відзначається при достатньому зрошуванні високою родючістю... Питання про наявність земель, придатних для зрошення, не варт навіть ставити: досить пересікти край у першому-ліпшому напрямі, щоб бачити руїни безлічі покинутих сотні років тому селищ і міст, оточених нерідко на десятки квадратних верст мережами зрошувальних каналів і канавок, що діяли колись, і загальна площа лесових пустинь, що чекають штучного зрошення, обчислюється, безсумнівно, багатьма мільйонами десятин» (с. 137 згад. тв.).

Ці численні мільйони десятин і в Туркестані і в багатьох інших місцях Росії «чекають» не тільки зрошення та всякого роду меліорацій, вони «чекають» також визволення російського землеробського населення від пережитків кріпосного права, від гніту дворянських латифундій, від чорносотенної диктатури в державі.

Гадати про те, яка саме кількість земель могла б бути перетворена в Росії з «непридатних» на придатні, даремно. Але треба чітко усвідомити той факт, що його доводить уся господарська історія Росії і який становить велику особливість російського буржуазного перевороту. Росія має гігантський колонізаційний фонд, який стає тиме доступним населенню і доступним культурі не тільки з кожним кроком уперед землеробської техніки взагалі, але й з кожним кроком уперед у справі звільнення російського селянства від кріпосницького гніту.

Ця обставина являє собою економічну основу буржуазної еволюції російського землеробства за американським зразком. У державах Західної Європи, які так часто притягаються нашими марксистами для неосмислених шаблонних порівнянь, — в епоху буржуазно-демократичного перевороту вся територія була вже зайнята. Кожний крок уперед землеробської техніки створював

тільки те нове, що поставала можливість вкладати нові кількості праці й капіталу в землю. В Росії буржуазно-демократичний переворот відбувається при таких умовах, коли кожний крок вперед у землеробській техніці і кожний крок у розвитку дійсної свободи населення створює не тільки можливість додаткових вкладань праці й капіталу у старі землі, а й можливість утилізації «неосяжних» кількостей прилеглих нових земель.

8. РЕЗЮМЕ ЕКОНОМІЧНИХ ВИСНОВКІВ І РОЗДІЛУ

Резюмуємо ті економічні висновки, що мають послужити нам вступом до перегляду питання про аграрну програму с.-д.

Ми бачили, що «стрижнем» аграрної боротьби в нашій революції є кріпосницькі латифундії. Селянська боротьба за землю є насамперед і найбільше боротьба за знищення цих латифундій. Знищення їх і цілковитий перехід в руки селянства лежить, безсумнівно, по лінії капіталістичної еволюції російського сільського господарства. Такий шлях цієї еволюції означав би найшвидший розвиток¹ капіталізму при перетворенні вільного селянства у фермерство. Але можливий і інший шлях буржуазної еволюції землеробства: збереження поміщицьких господарств і латифундій при повільному переростанні їх з кріпосницько-кабальних в юнкерські господарства. В основі двох типів аграрних програм, що з ними виступили різні класи в російській революції, лежать саме ці два типи можливої буржуазної еволюції. При цьому особливість Росії, яка являє собою одну з економічних основ можливості «американської» еволюції, полягає в наявності величезного колонізаційного фонду. Будучи цілком непридатний для визволення російського селянина від кріпосницького гніту в Європ. Росії, цей фонд ставатиме тим ширший і тим доступніший, чим вільніше буде селянство в корінній Росії і чим більший простір матиме розвиток продуктивних сил.

¹ В рукопису далі йде: «продуктивних сил, найкращі умови праці для маси населення, найшвидший розвиток». *Ред.*

Розділ II

АГРАРНІ ПРОГРАМИ Р.С.-Д.Р.П. І ІХ ПЕРЕВІРКА РЕВОЛЮЦІЄЮ

Перейдемо до розгляду соціал-демократичної аграрної програми. Головні історичні моменти в розвитку поглядів російських с.-д. на аграрне питання відзначено у мене в параграфі 1-ому брошури: «Перегляд аграрної програми робітничої партії»¹. Трохи докладніше ми мусимо спинитися на в'ясненні того, в чому полягала помилка попередніх аграрних програм російської соціал-демократії, тобто програм 1885 і 1903 років.

1. У ЧОМУ ПОМИЛКА ПОПЕРЕДНІХ АГРАРНИХ ПРОГРАМ РОСІЙСЬКОЇ С.-Д.?

У тому проекті «Групи Визволення Праці», що вийшов у світ в 1885 році, аграрна програма викладена так: «Радикальний перегляд наших аграрних відносин, тобто умов викупу землі і наділення нею селянських громад. Надання права відмови від наділу і виходу з общин тим із селян, які вважатимуть це для себе за зручне, і т. п.».

Це все. Помилка цієї програми полягає не в тому, щоб у ній були помилкові принципи або помилкові часткові вимоги. Ні. Принципи її вірні, а єдина часткова вимога, виставлена нею (право відмови від наділу), настільки безперечна, що вона виявилася в теперішній час виконаною своєрідним Століпінським законодавством. Помилковість цієї програми — її абстрактність, відсутність усякого конкретного погляду на предмет. Це, власне, не

¹ Див. ІХ том Творів, стор. 55—59. *Ред.*

програма, а найзагальніша марксистська заява. Розуміється, було б безглуздо ставити цю помилку за провину тим, хто склав програму, хто вперше викладав певні принципи задовго до утворення робітничої партії. Навпаки, треба особливо підкреслити, що в цій програмі за двадцять років до російської революції визнана неминучість «радикального перегляду» справи селянської реформи.

Розвиток цієї програми мав полягати теоретично — у в'ясненні того, які економічні основи нашої аграрної програми, на що може і повинна спиратися вимога радикального перегляду на відміну від не-радикального, реформаторського, і, нарешті, в конкретному визначенні змісту цього перегляду з точки зору пролетаріату (одмінної по самій суті її від точки зору радикальної взагалі). Практично — розвиток програми повинен був зважити досвід селянського руху. Без досвіду масового — навіть більше того: загальнонаціонального селянського руху, програма Соціал-Демократичної Робітничої Партії не могла стати конкретною, бо питання про те, наскільки розклатося вже капіталістично наше селянство, наскільки здатне воно до революційно-демократичного перевороту, занадто важко або неможливо було б розв'язати на підставі самих теоретичних міркувань.

В 1903 році, коли II з'їзд нашої партії прийняв першу аграрну програму Р.С.-Д.Р.П., такого досвіду щодо характеру, розміру й глибини селянського руху у нас теж не було. Весняні селянські повстання на півдні Росії в 1902 році лишилися окремим вибухом. Тим-то й зрозуміла стриманість соціал-демократів при виробленні аграрної програми: «вигадувати» її для буржуазного суспільства зовсім не справа пролетаріату, а наскільки саме здатний розвинутися рух селянства проти залишків кріпосництва, рух, що заслуговує на підтримку пролетаріату, це лишилось невідомим.

Програма 1903 року робить спробу конкретного визначення змісту і умов того «перегляду», що про нього в 1885 році соціал-демократи говорили в загальній формі. Ця спроба — в головному пункті програми: про «відрізки» — ґрунтувалась на примірному відділенні земель, що служать для кріпосницько-кабальної експлуатації («відрізані у селян в 1861 році»), та земель, експлуатованих капіталістично. Таке примірне відділення було цілком помилкове, бо на практиці рух селянських мас не міг

спрямовуватися проти окремих розрядів поміщицьких земель, а тільки проти поміщицького землеволодіння взагалі. Програма 1903-го року ставить питання, не поставлене ще в 1885-му році, саме: питання про боротьбу селянських і поміщицьких інтересів у момент того перегляду аграрних відносин, який всіма соціал-демократами визнавався за неминучий. Але розв'язує це питання програма 1903-го року невірно, бо замість того, щоб противопоставити послідовно-селянський і послідовно-юнкерський спосіб здійснення буржуазного перевороту, програма штучно конструює щось середнє. Правда, і тут треба взяти до уваги, що відсутність відкритого масового руху не давала тоді змоги розв'язати питання на підставі точних даних, а не на підставі фраз або невинних побажань чи міщанських утопій, як розв'язували його с.-р.-и. Ніхто не міг з певністю сказати наперед, наскільки розшарувалось селянство під впливом часткового переходу поміщиків від одробітків до найманої праці. Ніхто не міг урахувати, наскільки велика та верства сільськогосподарських робітників, що створилась після реформи 61-го року, наскільки відособились їхні інтереси від інтересів розореної селянської маси.

Основною помилкою аграрної програми 1903-го року була в усякому разі відсутність точного уявлення про те, за що може і повинна розгорнутися аграрна боротьба в процесі буржуазної російської революції, — які є ті типи капіталістичної аграрної еволюції, що об'єктивно можливі при перемозі тих чи інших суспільних сил у цій боротьбі.

2. ТЕПЕРІШНЯ АГРАРНА ПРОГРАМА Р. С.-Д. Р. П.

Прийнята на Стокгольмському з'їзді теперішня аграрна програма с.-д. партії в одному важливому питанні робить великий крок уперед порівняно з попередньою. Саме: визнаючи конфіскацію поміщицьких¹ земель, с.-д. партія стала таким чином рішуче на шлях визнання селянської аграрної революції. Слова програми: «підтримуючи революційні виступи селянства аж до конфіскації поміщицьких земель»... цілком виразно висловлюють цю думку. В дебатах на Стокгольмському з'їзді один з

¹ У тексті програми (п. 4) говориться про приватновласницькі землі. У доданій до програми резолюції (2-а частина аграрної програми) говориться про конфіскацію поміщицьких земель.

доповідачів, Плеханов, що провів, разом з Джоном, цю програму, прямо говорив про необхідність перестати боятися «селянської аграрної революції» (див. доповідь Плеханова у протоколах Стокг. з'їзду, М., 1907, стор. 42).

Це визнання того, що нашу буржуазну революцію в галузі земельних відносин треба розглядати, як «селянську аграрну революцію», здавалось би, повинно покласти край величезним незгодам серед с.-д. у питанні про аграрну програму. Проте, на ділі незгоди випливали в питанні про те, чи повинні с.-д. підтримувати поділ поміщицьких земель у власність селянам, чи муніципалізацію поміщицьких земель, чи націоналізацію всіх земель. І ми повинні, отже, насамперед встановити те положення, яке надзвичайно часто забувають соціал-демократи, що ці питання можуть бути правильно розв'язані виключно з точки зору селянської аграрної революції в Росії. Не в тому справа, звичайно, щоб соціал-демократія відмовилась від самостійного визначення інтересів пролетаріату, як окремого класу, в цій селянській революції. Ні. Справа в тому, щоб чітко уявити собі характер і значення саме селянської аграрної революції, як одного з видів буржуазної революції взагалі. Ми не можемо «вигадати» якогось особливого «проекту» реформи. Ми повинні вивчити об'єктивні умови селянського аграрного перевороту в Росії, яка розвивається капіталістично, відділити на підставі цього об'єктивного аналізу помилкову ідеологію тих чи інших класів від реального змісту економічних перемін, — і визначити, чого вимагають на ґрунті цих реальних економічних перемін інтереси розвитку продуктивних сил та інтереси класової боротьби пролетаріату.

У теперішній аграрній програмі Р.С.-Д.Р.П. визнано (в особливій формі) суспільну власність на конфісковувані землі (націоналізацію лісів, вод і переселенського фонду, муніципалізацію приватновласницьких земель) — принаймні, на випадок «переможного розвитку революції». На випадок «несприятливих умов» визнано поділ поміщицьких земель у власність селянам. В усіх випадках визнано власність селян і дрібних землевласників взагалі на їхні теперішні землі. Отже, в програмі проводиться двоякий земельний устрій в оновленій буржуазній Росії: приватна власність на землю і (принаймні на випадок переможного розвитку революції) суспільна власність у формі муніципалізації і націоналізації.

Чим пояснювали автори програми цю двоїстість? Насамперед і найбільше інтересами і вимогами селянства, боязню розійтися з селянством, настроїти селянство проти пролетаріату і проти революції. Виставляючи такий довід, автори і прихильники програми ставали тим самим на ґрунт визнання селянської аграрної революції, на ґрунт підтримування пролетаріатом певних селянських вимог. І виставляли цей довід найвпливовіші прихильники програми, з тов. Джоном на чолі! Щоб переконатися в цьому, досить глянути на протоколи Стокгольмського з'їзду.

Т. Джон у своїй доповіді прямо й рішуче висунув цей довід. «Коли б революція — казав він — привела до спроби націоналізувати селянські надільні землі або націоналізувати конфісковані поміщицькі землі, як пропонує т. Ленін, то такий захід призвів би до контрреволюційного руху не тільки на окраїнах, а й у центрі. Ми мали б не одну Вандею, а загальне повстання селянства проти спроби втручання держави в розпорядження *власними* (курсив Джона) селянськими надільними землями, проти спроби їх націоналізувати» (стор. 40 протоколів Стокг. з'їзду).

Здається, це ясно? Націоналізація власних селянських земель повела б до загального повстання селянства! Ось де причина того, чому первісний муніципалізаторський проєкт Ікса, що пропонував передати земствам не тільки приватновласницькі, а, «якщо можливо», всі землі (цитовано вище, в брошурі «Перегляд аграрної програми робітничої партії»¹), був замінений муніципалізаторським проєктом Маслова, що виключав селянські землі. Дійсно, як же не зважати на цей, відкритий після 1903 року, факт про неминучість селянського повстання проти спроб повної націоналізації! Як не стати тоді на точку зору другого видного меншовика, т. Кострова, що виголошував у Стокгольмі:

«Йти до селян з нею (націоналізацією) значить відштовхнути їх від себе. Селянський рух піде без або проти нас, і ми опинимося за бортом революції. Націоналізація знесилоє соціал-демократію, відрізує її від селянства і знесилоє таким чином і революцію» (стор. 88).

Не можна відмовити цій аргументації в переконливості. В селянській аграрній революції намагатися на-

¹ Див. IX том Творів, стор. 57. Ред.

ціоналізувати проти волі селянства власні його землі! Недивно, що Стокгольмський з'їзд відкинув цю ідею, раз він повірив Джону і Кострову.

Та чи не даремно він повірив їм?

Про це, з огляду на важливість питання про всеросійську Вандею проти націоналізації, не завадить навести маленьку історичну довідку.

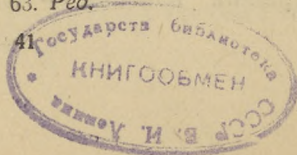
3. ПЕРЕВІРКА ЖИТТЯМ ГОЛОВНОГО ДОВОДУ МУНІЦИПАЛІСТІВ

Наведені мною рішучі заяви Джона і Кострова відносяться до квітня 1906 року, тобто до передодня Першої Думи. Я доводив (див. вище¹ брошуру про «Перегляд»), що селянство стоїть за націоналізацію. Мені заперечували, що постанови з'їздів Селянського Союзу недоказові, що вони нав'язані ідеологами есерівщини, що селянська маса ніколи не піде за такими вимогами.

З того часу перша і друга Дума документально розв'язали це питання. Представники селянства з усіх кінців Росії виступали в першій і особливо в II Думі. Тільки хіба публіцисти «России» чи «Нового Времени» могли б заперечувати, що політичні й економічні вимоги селянських мас знайшли собі вияв в обох цих Думах. Здавалось би, ідея націоналізації селянських земель мусить бути остаточно похована тепер, після самостійних виступів селянських депутатів перед іншими партіями? Здавалось би, прихильникам Джона і Кострова ніщо не заважало зняти в Думі лемент селянських депутатів про неприпустимість націоналізації? Здавалось би, соціал-демократія, керована меншовиками, повинна була б дійсно «відрізати» від революції прихильників націоналізації, що здіймають контрреволюційну всеросійську Вандею?

На ділі вийшло дещо інше. В першій Думі піклування про власні (курсив Джона) селянські землі виявили Стішинський і Гурко. В обох Думах крайні праві боролися приватну власність на землю, разом з представниками уряду, відкидаючи всяку форму суспільної власності на землю, муніципалізацію і націоналізацію і соціалізацію однаково. В обох Думах селянські депутати з усіх кінців Росії висловились — за націоналізацію.

¹ Див. IX том Творів, стор. 63. Ред.

Т. Маслов в 1905-му році писав: «Націоналізацію землі, як засіб для розв'язання (?) аграрного питання, тепер в Росії не можна визнати насамперед» (зауважте це «насамперед») «тому, що вона безнадійно утопічна. Націоналізація землі передбачає передачу всіх земель в руки держави. Але хіба селяни згодяться передати свої землі кому-небудь добровільно, особливо селяни-подвірники?» (П. Маслов: «Критика аграрних програм», М. 1905, стор. 20).

Отже, в 1905 році—націоналізація «насамперед» безнадійно утопічна, тому що не згодяться селяни.

В 1907-му році, в березні, той самий Маслов писав: «Всі народницькі групи (трудовики, народні соціалісти й соціалісти-революціонери) висловлюються за націоналізацію землі в тій чи іншій формі» («Образование», 1907, № 3, стор. 100).

Ось вам і нова Вандея! Ось вам і всеросійське повстання селян проти націоналізації!

Але замість того, щоб подумати про те смішне становище, в яке потрапили люди, які говорили й писали про селянську Вандею проти націоналізації, після досвіду двох Дум, — замість того, щоб пошукати пояснення своєї помилки, зробленої в 1905 році, П. Маслов учинив, як Іван Непомнящий. Він рішив краще забути і цитовані мною слова і промови на Стокгольському з'їзді! Мало того. З такою ж легкістю, з якою він в 1905 році твердив, що селяни не згодяться, — тепер він став твердити протилежне. Слухайте:

«Народники, що відбивають інтереси й надії дрібних власників (слухайте!), мусили висловитися за націоналізацію» («Образование», там же).

Ось вам зразок наукової сумлінності наших муніципалізаторів! Розв'язуючи трудне питання перед політичними виступами виборних від селянства по всій Росії, вони твердили за дрібних власників одне,—а після цього виступу в двох Думах твердять за тих самих «дрібних власників» прямо протилежне.

Як особливий курйоз, треба згадати про те, що цю прихильність російських селян до націоналізації Маслов пояснює не особливими умовами селянської аграрної революції, а загальними властивостями дрібного власника в капіталістичному суспільстві. Це неймовірно, але це факт:

«Дрібний власник — віщає Маслов — найбільше

боїться конкуренції і панування великого власника, панування капіталу»... Плутаєте, т. Маслов! Ставити поряд великого (кріпосницького) власника на землю і власника капіталу значить повторяти забобони міщанства. Селянин тому й бореться так енергійно проти кріпосницьких латифундій, що він є в нинішній історичний момент представником вільної капіталістичної еволюції замлеробства.

«...Не будучи в силах боротися з капіталом на економічному ґрунті, дрібний власник покладає надії на урядову владу, яка має прийти на допомогу дрібному власникові проти великого... Якщо російський селянин віками надіявся на оборону центральної влади проти поміщиків і чиновників, якщо у Франції Наполеон, спираючись на селян, задушив республіку, то зробив це завдяки надіям селянства на підтримку центральної влади» («Образ», стор. 100).

Чудово міркує Петро Маслов! По-перше, якщо російський селянин у даний історичний момент виявляє ті самі властивості, що французький селянин при Наполеоні, то при чому ж тут націоналізація землі? Французький селянин ніколи не стояв при Наполеоні за націоналізацію та й не міг стояти. Нескладно ж у вас виходить, т. Маслов!

По-друге, при чому тут боротьба з капіталом? Мова йде про зрівняння селянської власності на землю з націоналізацією всієї землі, селянської в тому числі. Французький селянин фанатично тримався при Наполеоні за дрібну власність, бачачи в ній захист проти капіталу, а російський... Ще раз, де ж у вас зв'язок між початком і кінцем, вельмишановний?

По-третє, говорячи про надію на урядову владу, Маслов зображає справу так, ніби селяни не розуміють шкоди бюрократії, не розуміють значення самоврядування, а ось він, передовий Петро Маслов, цинить це. Дуже вже це спрощена критика народників! Досить звернутися до відомого земельного проекту трудовиків (проект 104-х), поданого і в першу і в II Думу, щоб побачити фальш міркування (чи натяку?) Маслова. Навпаки, факти говорять, що в проекті трудовиків начала самоврядування і ворожість до бюрократичного розв'язання земельного питання виражені ясніше, ніж у програмі с.-д., написаній за Масловим! Саме, в нашій програмі говориться тільки про «демократичні начала» обрання місцевих органів, а в проекті трудовиків (§ 16) говориться точно і прямо про обрання місцевих самоврядувань «загальним, рівним, прямим і таємним голосуван-

ням». Мало того. В самому-таки проєкті висунуто, підтримані, як відомо, соціал-демократами, місцеві земельні комітети, які мають бути таким самим голосуванням обрані і які повинні (§§ 17—20) організувати обговорення земельної реформи та підготувати її. Бюрократичний спосіб проведення аграрної реформи боронили кадети, а не трудовики, ліберальні буржуа, а не селяни. Навіщо Маслову потрібно було перекручувати ці загальновідомі факти?

По-четверте, у своєму знаменитому «поясненні» того, чому дрібні власники «мусили висловитися за націоналізацію», Маслов підкреслює надію мужика на оборону центральної влади. Це — пункт відмінності муніципалізації від націоналізації; тут — місцева влада, там — центральна влада. Це — улюблена ідейка Маслова, яку ми по суті її економічного й політичного значення розглянемо докладно далі. Тут же відзначимо, що Маслов відкривається від питання, яке поставила перед ним історія нашої революції, саме від питання про те, чому селяни не бояться націоналізації своїх земель. У цьому суть питання!

Але це ще не все. Особливо пікантна в цій Масловській спробі пояснити класове коріння трудовицької націоналізації¹ ось яка обставина. Маслов приховує від читача, що питання про безпосереднє розпорядження землями народники розв'язали теж на користь місцевим самоврядуванням! Міркування Маслова на тему про «надію» мужика на центральну владу — простісінько інтелігентська плітка про мужика. Прочитайте § 16-ий земельного проєкту трудовиків, поданого до обох Дум. Ось текст цього параграфа:

«Завідування загальнонародним земельним фондом мусить бути покладене на місцеві самоврядування, обрані загальним, рівним, прямим і таємним голосуванням, які в межах, встановлених законом, діють самостійно».

Порівняйте з цим відповідну вимогу нашої програми: ...«Р.С.-Д.Р.П. вимагає:... 4) конфіскації приватновласницьких земель, крім дрібного землеволодіння, і передачі їх в розпорядження обраних на демократичних засадах великих органів місцевого самоврядування (що об'єднують — п. 3 — міські й сільські округи)»...

¹ В рукопису далі йде: «на відміну від муніципалізації». Ред.

Яка тут різниця з точки зору прав центральної і місцевої влади? Чим відрізняється «завідування» від «розпорядження»?

Чому Маслову довелось, говорячи про ставлення трудовиків до націоналізації, приховати від читачів, — а, може, і від самого себе? — зміст цього § 16-го? Тому, що він розбиває цілком його безглузду «муніципалізацію».

Подивіться на доводи Маслова на користь цієї муніципалізації перед Стокгольмським з'їздом, прочитайте протоколи цього з'їзду, — ви зустрінете безліч посилення на неможливість придушувати національність, пригноблювати країну, оминати відмінність місцевих інтересів і ін. і т. п. Я ще до Стокгольмського з'їзду вказував Маслову (див. вище «Перегляд», стор. 18¹), що всі доводи подібного роду «суцільне непорозуміння», бо нашою програмою визнано вже і право національностей на самовизначення і широке місцеве та обласне самоврядування. Отже, з цього боку ніяких додаткових «зезбезпечень» проти зайвої централізації, бюрократизації і регламентації вигадувати ні до чого та й не можна, бо це буде або беззмістовно, або витлумачуватиметься в антипролетарському, федералістському, дусі.

Трудовики довели муніципалістам, що я мав рацію.

Маслов мусить визнати тепер, що всі групи, які виражають інтереси і точку зору селянства, висловилися за націоналізацію в такій формі, що права і повноваження місцевих самоврядувань захищені в них не менше, ніж у Маслова! Закон про межі прав місцевих самоврядувань мусить бути виданий центральним парламентом, — Маслов цього не говорить, але ніяке ховання голови під крило тут не допоможе, бо іншого порядку не можна собі й уявити.

Слова: «передати в розпорядження» — вносять сугубу плутанину. Невідомо, хто ж власник² конфіскованих поміщицьких земель! А коли це невідомо, власником може бути тільки держава. В чому має полягати «розпорядження», які його межі, форми й умови, — знов-таки має ви-

¹ Див. IX том Творів, стор. 65. *Ред.*

² Меншовики відхилили на Стокгольмському з'їзді поправку, яка пропонувала слова: «в розпорядження» замінити словами: «у власність» (стор. 152 протоколів). Тільки в тактичній резолюції сказано: «у володіння», на випадок «переможного розвитку революції», зовсім не визначеного точніше.

значити центральний парламент. Це ясно само собою, а в програмі нашої партії, крім того, виділяються окремо і «ліси, які мають загальнодержавне значення», і «переселенський фонд». Зрозуміло, що тільки центральна державна влада спроможна виділити з загальної маси лісів «ліси, які мають загальнодерж. значення», і з загальної маси земель «переселенський фонд».

Одним словом, масловська програма, що стала тепер в особливо перекрученому вигляді програмою нашої партії, цілком безглузда, коли порівняти її з програмою трудовиків. Недивно, що Маслову довелося заговорити з приводу націоналізації навіть про наполеонівського селянина, аби тільки приховати від публіки, в яке безглузде становище поставили ми себе плутаною «муніципалізацією» перед представниками буржуазної демократії!

Єдина відмінність, цілком реальна і безумовна, — ставлення до селянських надільних земель. Ці землі Маслов виділяв тільки тому, що боявся «Вандей». І виявилось, що селянські депутати, послані і до I і до II Думи, насміялися над страхами хвостистів-соціал-демократів, висловившись за націоналізацію своїх земель!

Муніципалісти повинні тепер йти проти трудовиків-селян, доводячи їм, що вони не повинні націоналізувати своїх земель. Іронія історії обрушила доводи Маслова, Джона, Кострова і К⁰ на їхню власну голову.

4. АГРАРНА ПРОГРАМА СЕЛЯНСТВА

Спробуємо розібратися в тому питанні (чому всі політичні групи, що відбивають інтереси і надії дрібних власників, мусили висловитися за націоналізацію), що перед ним так безпорадно борсався П. Маслов.

Насамперед розгляньмо, наскільки справді виражає земельний проект 104-х, тобто першодумських і другодумських трудовиків, вимоги всеросійського селянства. Про це свідчить характер представництва в обох Думах і характер політичної боротьби, що розгорнулася на «парламентській» арені в земельному питанні між виразниками інтересів різних класів. Ідея земельної власності взагалі, селянської власності особливо, не тільки не була відтиснена на задній план у Думі, а, навпаки, її раз у раз висували певні партії на перший план. І уряд, в особі пп. Стішинського,

Гурка, всіх міністрів та всієї казенної преси, обстоював цю ідею, спеціально звертаючись до селянських депутатів. І праві політичні партії (згадайте хоча б «знаменитого» Святополк-Мирського в II Думі) раз у раз твердили селянам про блага селянської власності на землю. Фактичний розподіл сил у цьому питанні окреслився на таких широких даних, що сумніватися в його правильності (з точки зору класових інтересів) аж ніяк не можна. Партія к.-д. в I Думі, коли ліберали вважали революційний народ за силу і загравали з ним, зрушена була загальним потоком теж у бік націоналізації землі. Як відомо, в першодумському земельному проекті кадетів фігурує «державний земельний запас», до якого надходять усі відчужувані землі і з якого вони передаються в довготермінове користування. Звичайно, не з принципу якогось виставили кадети в I Думі цю вимогу — смішно говорити про принципіальність кадетської партії — ні, ця вимога з'явилась у лібералів, як слабкий відгук вимог селянської маси. Селянські депутати вже в першій Думі стали відразу відділятися в окрему політичну групу, і земельний проект «104-х» став головною і основною платформою всього російського селянства, що виступає як свідомо суспільна сила. Промови селянських депутатів у I і II Думі, статті «трудовицьких» газет («Известия Крестьянских Депутатов», «Трудовая Россия») показали, що проект 104-х вірно виражає селянські інтереси й надії. Тому на цьому проекті слід спинитися дещо докладніше.

Цікаво, між іншим, подивитись на склад депутатів, що підписали його. В I Думі ми бачимо тут 70 трудовиків, 17 безпартійних, 8 селян, що не дали ніяких відомостей про свій політичний напрям, п'ятьох кадетів¹, трьох соціал-демократів² та одного литовця-автономіста. В II Думі під проектом «104-х» є 99 підписів, а відкинувши повторення—91; з них 79 трудовиків, 4 н.-с., 2 с.-р., 2 з козачої групи, 2 безпартійних, 1 лівіший від к.-д. (Петерсон) і 1 кадет (Однокозов, селянин). Селяни переважають в числі тих, що підписалися (не менше 54 з 91 у II Думі, не менше 52 із 104—в I). Цікаво при цьому, що особливі сподіванки П. Маслова щодо селян-подвірників

¹ Гавр. Зубченко, Т. Волков, І. Герасимов — всі троє селяни; лікар С. Ложкін і свящ. Афанасєв.

² Антонов, робітник Перм. губ., Ершов, робітник Каз. губ. і В. Чурюков, робітник Моск. губ.

(цитовано вище¹), які не можуть погодитися на націоналізацію, теж цілком розбиті селянським представництвом в обох Думах. Напр., у Подільській губернії майже всі селяни — землероби-подвірники (в 1905 р. дворів селян-подвірників 457.134, общинників усього 1.630). Під земельним проектом «104-х» підписалося 13 подолян (здебільшого селяни-землероби) у I Думі і 10 у другій! З інших губерній з подвірним землеволодінням відзначимо Віленську, Ковенську, Київську, Полтавську, Бесарабську, Волинську, депутати від яких підписалися під проектом 104-х. Різниця між общинниками і подвірниками з точки зору націоналізації землі може здаватися важливою й істотною тільки прихильникам народницьких забобонів, — а ці забобони, до речі сказати, взагалі зазнали найсильнішого удару від першого виступу селянських депутатів усєї Росії з земельною програмою. На ділі вимога націоналізації землі викликається зовсім не особливою формою землеволодіння, не «общинними навиками й інстинктами» селян, а загальними умовами всього дрібного селянського землеволодіння (і общинного, і подвірного), задавленого кріпосницькими латифундіями.

В числі депутатів I і II Думи, що виступили з націоналізаторським проектом 104-х, ми бачимо представників усіх місцевостей Росії, не тільки землеробського центру і промислових, нечорноземних губерній, не тільки північних (Арх., Волог. — в II Думі), східних і південних окраїн (Астрах., Бес., Донськ., Катерин., Кубанськ., Таврійськ., Ставроп. губернії і області), а також і губерній малоросійських, південно-західних, північно-західних, Польщі (Сувацька губ.) і Сибіру (Тобольська губ.). Очевидно, придавленість дрібного селянина кріпосницьким поміщицьким землеволодінням, виявлена найдужче і найбезпосередніше в чисто-російському землеробському центрі, дає себе знати по всій Росії, викликаючи в дрібних землеробів повсюди підтримку боротьби за націоналізацію землі.

Характер цієї боротьби має явні риси дрібнобуржуазного індивідуалізму. В цьому відношенні треба особливо підкреслити той факт, який надто часто ігнорують у нашій соціалістичній пресі, саме: що «соціалізм» соціалістів-революціонерів зазнав найсильнішого удару під час першого ж виступу селян на відкрити всеросійську по-

¹ Див. цю книгу, стор. 42. *Ред.*

літичну арену з самостійною земельною програмою. За есерівський проект соціалізації землі (проект «33-х» у I Думі) висловилась меншість передових селянських депутатів. Величезна більшість опинилась на стороні 104-х, проекту ен-есів, про програму яких есери самі говорять, як про індивідуалістичну.

В есерівському «Збірнику статей» (видавництво «Наша Мисль», СПб. 1907, № 1) знаходимо, напр., статтю п. П. Віхляєва: «Народно-соціалістична партія і аграрне питання». Автор критикує ен-еса Пешехонова і сам наводить його слова, що «в проекті 104-х відбилася наша (ен-есів) точка зору на те, яким шляхом можна взяти землю» (стор. 81 згад. «Збірника»). Соціалісти-революціонери прямо кажуть, що проект 104-х «приходить до заперечення корінного начала общинного землекористування», — «однаково» (sic!) з аграрним законодавством Столипіна, з законом 22 (9) листопада 1906 року (стор. 86, там же; ми покажемо в дальшому викладі, як забобони есерів перешкодили їм оцінити реально економічну відмінність того і другого шляху: Столипінського і трудовицького). Соціалісти-революціонери вбачають у програмних поглядах Пешехонова «прояви корисливого індивідуалізму» (с. 89), «забруднення широкого ідейного потоку індивідуалістичною каламуттю» (91 стор.), «заохочування індивідуалістичних і егоїстичних течій у народних масах» (93 стор., там же).

Все це-справедливо. Даремно тільки думають есери «сильними» словами затушувати той факт, що суть справи зовсім не в опортунізмі панів Пешехонових і К^о, а в індивідуалізмі дрібного землероба. Не в тому справа, що Пешехонови забруднюють ідейний потік есерства, а в тому, що більшість передових селянських депутатів виявила істинний економічний зміст Народництва, істинні прагнення дрібних землевласників. Крах есерства при виступі перед широким, дійсно всеросійським, представництвом селянських мас,—ось що показали нам земельні проекти 104-х у I і в II Думі¹.

¹ Із стенографічних звітів другої Думи видно, що с.-р. Мушенко подав земельний проект за підписом 105-ти депутатів. На жаль, мені не вдалося дістати цей проект. З думських матеріалів у моему розпорядженні був тільки поданий і до другої Думи трудовицький проект 104-х. Есерівський проект 105-х, при наявності цих двох (I і II Думи) трудовицьких проектів 104-х, в крашому разі показує, отже, тільки хитання деяких селян між н.-с. і с.-р., але не спростовує сказаного мною в тексті. (В рукопису цієї примітки нема. *Ред.*)

Висловлюючись за націоналізацію землі, трудовики в своєму проекті виявляють дуже ясно «егоїстичні й індивідуалістичні» прагнення дрібних землеробів. Надільні й дрібні приватновласницькі землі вони залишають в руках теперішніх володільців (§ 3 земельного проекту 104-х) з тим лише, щоб було вжито законодавчих заходів, які забезпечили б «поступовий перехід їх в загальнонародну власність». Це означає, в перекладі на мову дійсних економічних відносин, ось що: ми виходимо з інтересів дійсних господарів, дійсних, а не номінальних тільки, землеробів, але ми хочемо, щоб їхня господарська діяльність цілком вільно розгорнулась на націоналізованій¹ землі. Параграф 9-ий проекту, де сказано, що «в черзі дається перевагу місцевому населенню перед прийдшим і землеробському перед неземлеробським», показує ще раз, що інтереси дрібних хазяйчиків стоять на першому плані у трудовиків. «Рівне право на землю», це — фраза; державні позики і допомоги «особам, що не мають достатніх коштів, щоб придбати все потрібне для господарства» (§ 15 земельного проекту 104-х), це — невинні побажання, а на ділі неминуче й неодмінно виграють ті, хто зараз може стати міцним господарем, може перетворитися з землероба закабаленого у землероба вільного й заможного. Розуміється, інтереси пролетаріату вимагають підтримки таких заходів, які найбільше сприяли б переходові землеробства в Росії з рук кріпосників-поміщиків і закабалених, задавлених темнотою, нуждою і рутинною землеробів в руки фермерів. І проект «104-х» є не що інше, як платформа боротьби за перетворення заможної частини закабаленого селянства у вільне фермерство.

¹ Між іншим. Тов. А. Фінн-Єнотаєвський, заперечуючи серйозність і свідомість націоналізаторських прагнень Селянського Союзу і селянства взагалі, цитував свідчення п. В. Громана, що делегати селянських з'їздів «не передбачають ніякої плати за землею» і не уявляють собі, що диференціальна рента повинна піти колективному цілому («Аграрне питання і соц.-демократія», А. Фінна, стор. 69). Параграфи 7 і 14-ий проекту 104-х показують, що цей погляд помилковий. У цих §§ передбачені трудовиками і плата за землею (податок на землею, що підвищується з розміром наділу) і перехід до держави диференціальної ренти («обмеження права на приріст цінності» землі, «оскільки він залежить не від їхніх, володільців, праці і капіталу, — це **НВ!** Трудовики не проти капіталу! — а від суспільних умов»). Правда, щодо міських та інших земель сказано в § 13: «до переходу цього майна у загальнонародну власність» права володільців і т. д. мусять бути обмежені. Але це, мабуть,

5. СЕРЕДНЬОВІЧНЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ І БУРЖУАЗНА РЕВОЛЮЦІЯ

Постає питання тепер, чи є в економічних умовах російського аграрного буржуазно-демократичного перевороту матеріальні підстави, що спонукають дрібних власників вимагати націоналізації землі, чи ця вимога теж тільки фраза, тільки невинне побажання сірого мужика, даремна мрія патріархального землероба.

Щоб відповісти на це питання, ми повинні спершу конкретніше уявити собі умови всякого буржуазно-демократичного перевороту в землеробстві, а потім зіставити з цими умовами ті два шляхи капіталістичної аграрної еволюції, що можливі для Росії, як ми вказали вище.

Про умови буржуазного перевороту в землеробстві, з точки зору відносин землеволодіння, говорить дуже рельефно Маркс в останньому томі «Теорій додаткової вартості» («Theorien über den Mehrwert», II. Band, 2. Teil, Stuttgart, 1905).

Розглянувши погляди Родбертуса, показавши всю обмеженість теорії цього померанського поміщика¹, (II, 1. Teil, S. 256—258), Маркс переходить до теорії ренти Рікардо (II, 2. Teil, § 3b) «Історичні умови теорії Рікардо»).

«Обидва — каже Маркс про Рікардо й Андерсона — обидва виходять з погляду, що здається дуже дивним на континенті, саме, що 1) не існує зовсім земельної власності, як перешкоди будь-якому застосуванню капіталу до землі; 2) що землероби переходять від кращих земель до гірших. У Рікардо ця передумова має абсолютне значення, коли не брати до уваги перерв у розвитку, що походять від втручання науки й індустрії; у Андерсона ця передумова — відносна, бо гірший ґрунт знову перетворюється на кращий; 3) що завжди є в наявності капітал, є достатня маса капіталу, щоб бути застосованою до землеробства.

Щодо 1 і 2 пунктів, то жителям континенту неминуче мусить здаватися дуже дивним, що в такій країні, в якій, за їх уявленням, найсильніше збереглася феодальна земельна власність, економісти — Рікардо і Андерсон — виходять із припущення про неіснування власності на землю. Ця обставина пояснюється:

по-перше, з особливості англійського «law of enclosures» (закону про огорожі, тобто про огорожі общинної землі), що не має аж нічого спільного з континентальним поділом спільних земель;

помилка на слові: інакше виходить, що трудовики відбирають ренту у власників, але повертають ренту орендарям загальнонародної землі!

¹ В рукопису далі: «перелічивши детально кожний окремий пров'яз його тупоумства» (II, 1. Teil, S. 256—258, erster Blödsinn — sechster Blödsinn des Herrn Rodbertus). *Ред.*

по-друге, ніде на світі капіталістичне виробництво, починаючи з епохи Генріха VII, не розправлялося так нещадно з традиційними землеробськими порядками, ніде воно не створювало для себе таких досконалих (адекватних—ідеально відповідних) умов, ніде не підпорядковувало собі цих умов до такої міри. Англія в цьому відношенні — найреволюційніша країна в світі. Всі історично успадковані розпорядки, там, де вони суперечили умовам капіталістичного виробництва в землеробстві або не відповідали цим умовам, були нещадно зметені: не тільки змінене розміщення сільських селищ, а й зметені самі ці селища; не тільки зметені житла й оселі сільсько-господарського населення, а й саме це населення; не тільки зметені споконвічні центри господарства, а й саме це господарство. У німців, наприклад, економічні розпорядки були визначені традиційними відношеннями общинних земель (Feldmarken), розміщенням господарських центрів, певними місцями скупчення населення. У англійців історичні розпорядки землеробства були поступово створені капіталом, починаючи з XV століття. Звичайного в Сполученому Королівстві технічного виразу «clearing of estates» (буквально—чистка маєтків або чистка земель) не зустрічаємо ні в одній континентальній країні. А що означає це «clearing of estates»? Воно означає, що не зважали зовсім ні на осіле населення, — його виганяли, — ні на існуючі села — їх зрівнювали з землею, — ні на господарські будівлі — їх віддавали на знос, — ні на дані види сільського господарства — їх міняли одним ударом, перетворюючи, наприклад, орні землі у вигін для скоту, — одним словом, не брали всіх умов виробництва в тому вигляді, як вони існували по традиції, а історично створювали ці умови в такій формі, щоб вони відповідали в кожному даному випадку вимогам найвигіднішого застосування капіталу. Остільки, отже, дійсно не існує власності на землю, бо ця власність дає змогу капіталові—фермерові — господарювати вільно, цікавлячись виключно одержанням грошового прибутку. Який-небудь померанський поміщик, у якого в голові тільки й є, що стародідівські (angestammten) общинні землі, центри господарства, колегія землеробства і т. п., може через те з жаху сплескувати руками з приводу «неісторичного» погляду Рікардо на розвиток землеробських розпорядків. Та цим він показує тільки, що він наївно змішує померанські та англійські умови. З другого боку, аж ніяк не можна сказати, що Рікардо, який виходить в даному разі з англійських умов, так само обмежений, як і померанський поміщик, що мислить у межах померанських відносин. Бо англійські умови—єдині умови, в яких адекватно (з ідеальною досконалістю) розвинулась сучасна власність на землю, тобто власність на землю, видозмінена капіталістичним виробництвом. Англійська теорія є в цьому пункті класична для сучасного, тобто капіталістичного способу виробництва. Померанська ж теорія, навпаки, обмірковує розвинені умови з точки зору історично нижчої форми відносин, що не цілком ще склалася (не адекватна)» (Seite 5—7).

Це — надзвичайно глибоке міркування Маркса. Чи роздумували над ним коли-небудь наші «муниципалісти»?

Маркс ще в III томі «Капіталу» (2. Teil, S. 156) вказував, що та форма земельної власності, що її застає в історії капіталістичний спосіб виробництва, який починає розвиватися, не відповідає капіталізму. Капіталізм сам

створює собі відповідні форми земельних відносин із старих форм — з феодально-поміщицького, з селянсько-обмеловолодіння, кланового землеволодіння і т. д. У наведеному місці Маркс зіставляє різні способи створення капіталом відповідних йому форм землеволодіння. В Німеччині перетворення середньовічних форм землеволодіння йшло, так би мовити, по-реформаторському, пристосовуючись до рутини, до традиції, до кріпосницьких маєтків, що повільно перетворювалися в юнкерські господарства, до рутинних¹ ділянок селян-лежнів², що переживають важкий перехід від панщини до кнехта і гросбауера. В Англії це перетворення йшло революційно, насильствено, але насильства чинилися на користь поміщикам, насильства чинилися над селянськими масами, які знесилювалися поборами, виганялися з сіл, виселялися, вимирали й емігрували. В Америці це перетворення йшло насильствено щодо рабовласницьких³ економічній південних Штатів. Тут насильство було застосовано проти кріпосників-поміщиків. Їхні землі були розбиті, земельна власність з великої феодальної стала перетворюватися в дрібну буржуазну⁴. А щодо маси «вільних» американських земель цю роль створення нових земельних розпорядків для нового способу виробництва (тобто для капіталізму) відіграв «американський чорний переділ», рух 40-х років проти ренти (Anti-Rent-Bewegung), законодавство про гомстеди і т. д. Коли німецький комуніст, Герман Кріге, в 1846 році проповідував зрівняльний земельний переділ в Америці, Маркс висміяв есерівські забобони й міщанську теорію цього квазі-соціалізму, але оцінив історичне значення американського руху проти земельної власності⁵, як руху, що прогресивно виражає інтереси розвитку продуктивних сил, інтереси капіталізму, в Америці.

¹ В рукопису замість трьох дальших слів: «ведмежих» селянських ділянок». *Ред.*

² Порівняй «Theorien über den Mehrwert», II. Band, 1. Teil, Seite 280: умова капіталістичного способу виробництва в землеробстві — «заміна селянина-лежня промисловцем» (Geschäftsmann).

³ В рукопису: «шляхом розчленування рабовласницьких». *Ред.*

⁴ Див. «Аграрне питання» Каутського (стор. 132 і дальші нім. оригіналу) про ріст дрібних ферм на півдні Америки внаслідок падіння рабства.

⁵ «Вперед», 1905, № 15 (Женева, 7/20 квітня), стаття: «Маркс про американський «чорний переділ»» (див. VII том Творів, стор. 219—224. *Ред.*) (другий том Мерінгівської збір. твор. Маркса й Енгельса).

6. ЧОМУ ДРІБНІ ВЛАСНИКИ В РОСІИ МУСИЛИ ВИСЛОВИТИСЯ ЗА НАЦІОНАЛІЗАЦІЮ?

Погляньте з указаної точки зору на аграрну еволюцію Росії з другої половини ХІХ століття.

Що таке наша «велика» селянська реформа, відрізка землі у селян, переселення селян на «пісочки», введення з допомогою військової сили, розстрілів і екзекуцій нових земельних розпорядків? Це — перше масове насильство над селянством в інтересах народжуваного капіталізму в землеробстві. Це — поміщицька «чистка земель» для капіталізму.

Що таке Столипінське аграрне законодавство за 87 статтею, це заохочування грабежу общин куркулями, це ламання старих земельних відносин на користь жменьці можновладних господарів ціною швидкого розорення маси? Це — другий великий крок масового насильства над селянством в інтересах капіталізму. Це — друга поміщицька «чистка земель» для капіталізму.

А що таке трудовицька націоналізація землі в російській революції?

Це — селянська «чистка земель» для капіталізму.

В тому ж і полягає основне джерело всіх благоглуств у наших муніципалістів, що вони не розуміють господарської основи буржуазного аграрного перевороту в Росії у двох можливих видах цього перевороту, поміщицько-буржуазного і селянсько-буржуазного. Без «чистки» середньовічних земельних відносин і розпорядків, почасти феодальних, почасти азіатських, не може відбутися буржуазний переворот у землеробстві, бо капітал мусить, — у розумінні економічної необхідності мусить, — створити собі нові земельні розпорядки, пристосовані до нових умов вільного торговельного землеробства. Ця «чистка» середньовічного мотлоху в галузі аграрних від-

«Ми цілком визнаємо — писав Маркс в 1846 році — рух американських націонал-реформістів у його історичній правомірності. Ми знаємо, що цей рух прагне досягнення такого результату, який, правда, в дану хвилину дає би поштовх розвиткові індустріалізму сучасного буржуазного суспільства, але який, будучи плодом пролетарського руху, неминуче мусить як напад на земельну власність взагалі і особливо при існуючих тепер в Америці умовах повести далі, завдяки його власним наслідкам, до комунізму. Кріге, що пристав разом з німецькими комуністами в Нью-Йорку до руху проти ренти (Anti-Rent-Bewegung), прибирає цей простий факт у пишномовні фрази, не вдаючись у розгляд самого змісту руху».

носин взагалі і старого землеволодіння в першу чергу мусить торкнутися головним чином земель поміщицьких і надільних селянських, бо те і друге землеволодіння тепер, у даному своєму вигляді, приноровлене до відробітків, до спадку панщини, до кабали, а не до вільного господарства, що розвивається капіталістично. Столипінська «чистка» лежить, безсумнівно, по лінії прогресивного капіталістичного розвитку Росії, але тільки пристосована ця чистка цілковито до інтересів поміщиків: хай багаті селяни втридорога заплатять «селянському» (читай: поміщицькому) банкові,—ми за те дамо їм волю грабувати общину, насильно експропріювати масу, округляти свої ділянки, виселяти селянську бідноту, підривати самі основи життя цілих сіл, створювати що б то не стало, незважаючи ні на що, нехтуючи господарством і життям якого завгодно числа «спокоєвничних» надільних землеробів, створювати нові відрубні ділянки, основу нового капіталістичного землеробства. У цій лінії є безумовний господарський сенс, вона вірно виражає дійсний хід розвитку, яким він повинен бути при пануванні поміщиків, що перетворюються в юнкерів.

Яка ж друга, селянська, лінія? Або вона економічно неможлива—і тоді всі розмови про конфіскацію селянами поміщицької землі, про селянську аграрну революцію та інше—саме шарлатанство або пусте мріяння. Або вона економічно можлива, при умові перемоги одного елемента буржуазного суспільства над другим елементом буржуазного суспільства,—і тоді ми повинні ясно уявити собі і ясно показати народові конкретні умови цього розвитку, умови селянського перетворення старих земле-власницьких відносин по-новому, по-капіталістичному.

Тут природно з'являється думка: ця селянська лінія і є поділ поміщицьких земель у власність селянству. Чудово. Але щоб цей поділ у власність відповідав дійсно новим, капіталістичним умовам землеробства,—треба, щоб поділ стався по-новому, а не по-старому. Основою поділу повинна бути не стара надільна земля, розподілена між селянами сотню років тому з волі поміщицьких бурмістрів або чиновників азіатської деспотії,—основою повинні бути вимоги вільного, торговельного землеробства. Поділ, щоб задовольняти вимоги капіталізму, повинен бути поділом між фермерами, а не поділом між селянами-«лежнями», що з них переважна більшість господарює за рутинною, за традицією, стосовно до умов

патріархальних, а не капіталістичних. Поділ за старими нормами, тобто стосовно до старого, надільного, землеволодіння, буде не чисткою старого землеволодіння, а увічненням його, не звільненням шляху для капіталізму, а обтяженням його масою непристосованих і непристосовуваних «лежнів», які не можуть стати фермерами. Поділ, щоб стати прогресивним, має ґрунтуватися на новому розборі між селянами-землеробами, на розборі, що відділяє фермерів від негодящого мотлоху. А цей новий розбір і є націоналізація землі, тобто цілковите знищення приватної власності на землю, цілковита свобода господарства на землі, свобода утворення фермерів із старого селянства.

Уявіть собі сучасне селянське господарство і характер надільного, тобто старого селянського землеволодіння. «Будучи об'єднані общиною у крихітні адміністративно-фіскальні і землевласницькі спілки, селяни роздроблені безліччю різноманітних поділів їх на розряди, на категорії за величиною наділу, за розмірами платежів та ін. Беремо хоча б земсько-статистичний збірник по Саратовській губернії; селянство поділяється тут на такі розряди: даровизники, власники, повні власники, державні, державні з общинним володінням, державні з четвертинним володінням, державні з поміщицьких, удільні, орендарі казенних ділянок, безземельні, власники колишні поміщицькі, на викупній садибі, власники колишні удільні, поселенці-власники, переселенці, даровизники колишні поміщицькі, власники колишні державні, вільновідпущеники, безоброчні, вільні хлібороби, тимчасово-зобов'язані, колишні фабричні і т. д., а потім ще селяни приписні, прийшли та ін. Всі ці розряди відрізняються історією аграрних відносин, величиною наділів і платежів та ін., та ін. І всередині розрядів таких же відмінностей безліч: іноді навіть селяни одного і того ж самого села поділені на дві цілком відмінні категорії: «колишніх пана N.N.» і «колишніх пані M. M.». Вся ця строкатість була природна й необхідна в середні віки»¹. Коли б новий поділ поміщицьких земель відбувся стосовно до цього феодального землеволодіння — все одно, чи в розумінні доповнення до єдиної норми, тобто поділ

¹ «Розвиток капіталізму», розд. V, IX: «Кілька зауважень про докапіталістичну економіку нашого села», стор. 293 1-го вид. (Див. III том Творів, стор. 295 — 296. Ред.)

порівну, чи в розумінні якої-небудь пропорціональності між новим і старим, чи якимось інакше, — цей поділ не тільки не гарантував би відповідності поділених ділянок вимогам капіталістичної агрикультури, а, навпаки, закріпив би завіdomу невідповідність. Такий поділ утруднив би суспільну еволюцію, прив'язав би нове до старого, замість того щоб звільнити нове від старого. Дійсним звільненням є тільки націоналізація землі, що дає змогу вироблятися фермерам, складатися фермерському господарству поза зв'язком із старим, без усякого відношення до середньовічного надільного землеволодіння.

Капіталістична еволюція на середньовічних надільних землях селянства йшла в пореформній Росії так, що прогресивні господарські елементи звільнялися з-під визначального впливу наділу. З одного боку, звільнялись пролетарі, здаючи наділи, кидаючи їх, занедбуючи землі. З другого боку, звільнялись господарі, звільнялись через купівлю та оренду землі, будуючи нове господарство з різних шматочків старого, середньовічного землеволодіння. Земля, що на ній господарює сучасний російський скільки-небудь заможний селянин, тобто такий, який дійсно здатний перетворитися при сприятливому завершенні революції у вільного фермера, — ця земля складається почасти з його власного наділу, почасти з орендованого наділу сусіди-общинника, почасти, може, з довготермінової оренди у казни, з порічної оренди у поміщика, з землі, купленої у банку, і т. д. Капіталізм вимагає того, щоб усі ці відмінності розрядів відпали, щоб усяке господарство на землі було побудоване виключно відповідно до нових умов і вимог ринку, вимог агрикультури. Націоналізація землі виконує цю вимогу революційно-селянським методом, струшуючи з народу одразу й цілком увесь гнилий мотлох усіх форм середньовічного землеволодіння. Не повинно бути ні поміщицького, ні надільного землеволодіння, мусить бути тільки нове, вільне землеволодіння, — такий є лозунг радикального селянина. І цей лозунг відбиває найвірніше, найпослідовніше і найрішучіше інтереси капіталізму (що від нього радикальний селянин через свою наївність відхрещується), інтереси найбільшого розвитку продуктивних сил землі при товарному виробництві.

Можна, отже, судити про тупоумство Петра Маслова, у якого вся відмінність аграрної програми від трудовицької селянської зводилась до закріплення старого,

середньовічного, надільного землеволодіння! Селянська надільна земля, це—гетто, в якому задихається і з якого рветься селянство до вільної¹ землі. А Петро Маслов, всупереч селянським вимогам вільної, тобто націоналізованої, землі, увічне це гетто, закріплює старе, підпорядковує кращі землі, конфісковувані у поміщиків і передавані в громадське користування, умовам старого землеволодіння і старого господарства. Селянин-трудовик — на ділі найрішучіший буржуазний революціонер, на словах — мішанський утопіст, який уявляє, що «чорний переділ» є вихідний пункт гармонії і братерства², а не капіталістичного фермерства. Петро Маслов на ділі — реакціонер, що закріплює із страху перед Вандеєю майбутньої контрреволюції теперішні антиреволюційні елементи старого землеволодіння, увічне селянське гетто, на словах же у нього непродумані, безглуздо завчені слівця про буржуазний прогрес. Дійсних умов дійсно вільно-буржуазного, а не Столипінсько-буржуазного прогресу російського землеробства Маслов і К^о абсолютно не зрозуміли.

Відмінність вульгарного марксизму Петра Маслова і тих прийомів досліджування, які дійсно застосовував Маркс, найясніше можна бачити на ставленні до дрібно-буржуазних утопій народників (і есерів у тому числі). В 1846 році Маркс нещадно викрив мішанство американського есера Германа Кріге, що пропонував справжній чорний переділ для Америки, називаючи цей переділ «комунізмом». Діалектична й революційна критика Маркса відмітала лущиння мішанської доктрини і виділяла здорове ядро «нападів на земельну власність» і «руху проти ренти». Наші ж вульгарні марксистки, критикуючи «зрівняльний переділ», «соціалізацію землі», «рівне право на землю», обмежуються спростовуванням докт-

¹ «Соціаліст-революціонер» п. Мушенко, що найцільніше викладав у II Думі погляди своєї партії, проголосив прямо: «Ми підносимо прапор визволення землі» (47 зас., 8 червня (26 травня) 1907, стор. 1174). Треба бути сліпим, щоб не бачити не тільки капіталістичного реального характеру цього ніби «соціалістичного» прапора (це бачить і Петро Маслов), а й економічної прогресивності такої аграрної революції у порівнянні із Столипінсько-кадетською (цього не бачить Петро Маслов).

² Порівняй наївне висловлення цієї буржуазно-революційної точки зору в промові «народного соціаліста» Волка-Карачевського про «рівність, братерство, свободу» (II Дума, 16 зас., 8 квітня (26 березня) 1907 р., стор. 1077—1080).

рини і самі виявляють цим своє тупе доктринерство, що не бачить живого життя селянської революції під мертвою доктриною народницької теорії. Маслов і меншовики довели це тупе доктринерство, виражене в нашій «муниципалізаторській» програмі закріплення найвідсталішої середньовічної власності на землю, до того, що від імені с.-д. партії в другій Думі могли говоритись такі непродумані слова¹: «Якщо в питанні про спосіб відчуження землі ми (соціал-демократи) до цих (народницьких) фракцій стоїмо куди ближче, ніж до фракції народної свободи, то в питанні про форми землекористування ми від них стоїмо далі» (47 засід., 8 червня (26 травня) 1907 р., стор. 1230 стенограф. звіту).

Дійсно, в селянській аграрній революції меншовики стоять далі від революційної селянської націоналізації і ближче до ліберально-поміщицького збереження надільної (та й не самої тільки надільної) власності. Збереження надільної власності є збереження забитості, відсталості, кабали. Природно, що ліберальний поміщик, мріючи про викуп, розпинається за надільну власність²... поряд із збереженням доброї частки поміщицької власності! А соціал-демократ, збитий з пантелику «муниципалізаторами», не розуміє того, що звук слів зникає, а діло лишається. Звук слів про зрівняльність, соціалізацію і т. п. зникне, бо не може бути зрівняльності в товарному виробництві. Але діло лишиться, тобто лишиться найбільший, можливий при капіталізмі, розрив з феодальною старовиною, з середньовічним надільним землеволодінням, з усією і всілякою ругиною і традицією. Коли кажуть: «із зрівняльного переділу нічого не вийде», то марксист повинен розуміти, що це «нічого» стосується виключно соціалістичних завдань, виключно того, що капіталізму це не усуне. Але із спроб такого переділу,

¹ В рукопису: «воістину ганебні речі:...». Ред.

² Між іншим. Меншовики (і в тому числі т. Церетелі, промову якого я цитував) глибоко помиляються, думаючи, що кадети скільки-небудь послідовно обстоюють вільну власність селян. Це неправда. Від імені партії к.-д. п. Кутлер у Другій Думі висловився за власність (на відміну від першодумського проекту к.-д. відносно державного земельного запасу), але водночас сказав: «партія гадає обмежити їх (селян) тільки (!) в праві відчуження і в праві застави, тобто запобігти в майбутньому широкому розвитку купівлі-продажу земель» (12 засід., 1 квітня (19 березня) 1907, стор. 740 стеногр. звіту). Це — архіреакційна програма бюрократа, передягнутого лібералом.

навіть з ідеї такого переділу дуже багато чого вийде на користь буржуазно-демократичного перевороту.

Бо цей переворот може статися або з перевагою поміщиків над селянами — а це вимагає збереження старої власності і Столипінського реформування її, виключно силою карбованця. Або він станеться шляхом перемоги селянства над поміщиками — а це неможливо, в силу об'єктивних умов капіталістичної економії, без знищення всієї середньовічної власності на землю, і поміщицької і селянської. Або Столипінська аграрна реформа, або селянсько-революційна націоналізація. Тільки ці розв'язання економічно реальні. Все ж середне, починаючи від меншовицької муніципалізації і кінчаючи кадетським викупом, є міщанська обмеженість, тупе перекручення доктрини, погана вигадка.

7. СЕЛЯНИ І НАРОДНИКИ ПРО НАЦІОНАЛІЗАЦІЮ НАДІЛЬНИХ ЗЕМЕЛЬ

Що скасування власності на надільні землі є умовою створення вільного, відповідного до нових капіталістичних умов, селянського господарства, це усвідомлюють цілком виразно самі селяни. П. Громан, що докладно й точно описує дебати на селянських з'їздах¹, наводить ось яку надзвичайно цікаву думку селянина:

«При обговоренні питання про викуп один делегат, не зустрівши заперечень по суті, сказав: «говорили, що без викупу потерпить багато селян, які купили землю на трудові гроші. Таких мало, не багато й землі у них, вони все одно дістануть землю при розверстці». Ось де джерело готовності відмовитися від права власності і на наділі і на купці землі». І трохи далі (стор. 20) п. Громан повторює це, як спільну думку селян.

«Все одно, дістануть при розверстці!» Хіба не ясно, яка господарська необхідність продиктувала цей довід? Нова розверстка всієї землі, і поміщицької і надільної, не може зменшити землеволодіння дев'ятох десятих (а вірніше, дев'яносто дев'ятох сотих) селянства; бо-ятись її нема чого. А потрібна вона тому, що дає змогу дійсним, справдешнім господарям скласти своє землеко-

¹ «Матеріали до селянського питання» (звіт про засідання делегатського з'їзду Всеросійського Селянського Союзу 19 (6)—23 (10) листопада 1905 р. Із вступною статтею В. Громана. Вид-во «Новый Мир». СПб. 1905, стор. 12).

ристування відповідно до нових умов, відповідно до вимог капіталізму («велінь ринку» для окремих виробників), не скоряючись тим середньовічним відносинам, що визначили величину, розміщення, розподіл саме надільної власності.

П. Пешехонов, практичний і тверезий «народний соціаліст» (читай: соціал-кадет), що зумів, як ми бачили, пристосуватися до вимог всеросійської маси дрібних господарів, висловлює цю точку зору ще виразніше.

«Надільні землі, — пише він, — ця найважливіша у виробничому відношенні частина території, закріплені за станом, гірше того: за дрібними його групами, за окремими дворами й селищами. Внаслідок цього, в межах навіть надільної площі селянство, взяте в його масі, вільно розселитися не може... Неправильне, не відповідне до вимог ринку (це зауважте!) розміщення населення... Треба зняти заборону з земель казенних, треба звільнити від пут власності надільні, треба розгородити приватновласницькі. Треба повернути російському народові його землю, і тоді він розміститься на ній, як того вимагають його господарські потреби» (А. В. Пешехонов: «Аграрна проблема в зв'язку з селянським рухом», СПб. 1906, стор. 83, 86, 88 — 89).

Невже не ясно, що устами цього «народного соціаліста» говорить фермер, який бажає стати на свої власні ноги? Невже не ясно, що «звільнення надільних земель від пут власності» дійсно необхідне йому для нового розміщення, для нового утворення земельних ділянок, «відповідного до вимог ринку», тобто до вимог капіталістичного землеробства? Адже п. Пешехонов — нагадаємо ще раз — настільки тверезий, що відкидає всяку соціалізацію, відкидає всяке пристосування до общинного права — не дурно його проклинають, як індивідуаліста, соціалісти-революціонери! — відкидає всяку заборону найманої праці в селянському господарстві.

Реакційність підтримки надільної селянської власності при такого роду націоналізаторських прагненнях селянства стає цілком очевидною. А. Фінн, що навів у своїй брошурі деякі з наведених нами міркувань п. Пешехонова, критикує його, як народника, доводить йому неминучість розвитку капіталізму з селянського господарства і всередині селянського господарства (стор. 14 і далі в цит. брошурі). Це — критика незадовільна, бо за загальним питанням про розвиток капіталізму А. Фінн

прогледів конкретне питання про умови вільнішого розвитку капіталістичного землеробства на надільних землях! А. Фінн обмежується тільки постановкою питання про капіталізм взагалі і здобуває легку перемогу над давно переможеним народництвом. Але мова йде про конкретніше¹ питання: про поміщицький і селянський тип «розгороджування» (вираз п. Пешехонова), «чистки» землі для капіталізму.

В другій Думі офіціальний оратор партії с.-р. п. Мушенко, що говорив кінцеву промову в аграрному питанні, з такою ж виразністю, як п. Пешехонов, висловив капіталістичну суть тієї націоналізації землі, що її мішанським соціалістам вгодно називати «соціалізацією», встановленням «рівного права на землю» і т. п.

«Правильне розселення — сказав п. Мушенко — можливе лише тоді, коли земля буде розгороджена, коли будуть зняті всі перегородки, накладені на неї принципом приватної власності на землю» (47 засід., 8 червня (26 травня) 1907, стор. 1172 стеногр. зв.). Саме так! «Правильне» розселення є те, якого вимагає ринок, капіталізм. «Правильному» розселенню «правильних» господарів заважає і поміщицьке і надільне землеволодіння.

Ще одне спостереження над заявами делегатів Селянського Союзу заслуговує на нашу увагу. П. Громан пише в названій брошурі:

«Пресловутого питання про «общину» — цього наріжного каменя старо-і ново-народництва — зовсім не порушували і мовчки розв'язали негативно: земля повинна бути в користуванні осіб і громад, — говорять резолюції і першого і другого з'їзду» (стор. 12).

¹ «До чого кінець кінцем може повести це Пешехоновське трудове господарство?» — питає А. Фінн і відповідає цілком справедливо: «до капіталізму» (стор. 19 згад. брошури). Від цієї безсумнівної істини, яку дійсно треба було роз'яснити для народника, слід було піти далі, до в'яснення особливих форм виявлення вимог капіталізму в обстановці селянської аграрної революції. Замість цього А. Фінн пішов назад: «Постає питання, — пише він, — навіщо ж нам вертатися назад, крутитись якимись самобутніми шляхами, щоб кінець кінцем знову вийти на ту дорогу, по якій ми вже йдемо? Даремна ця праця, п. Пешехонов!» (там же). Ні, не даремна праця і не «кінець кінцем» виводить вона до капіталізму, а найбільш прямо, вільно, швидко йде по шляху капіталізму. А. Фінн не подумав порівнянних особливостей Столипінської капіталістичної еволюції землеробства в Росії і селянсько-революційної капіталістичної еволюції землеробства в Росії.

Отже, селяни ясно й рішуче висловилися проти старої общини за вільні громади і за землекористування окремих осіб. В тому, що це дійсно голос усього селянства, не може бути сумніву, бо й проект трудової групи (104-х) теж не заїкається про общину. А община є спілка для володіння надільною землею!

Столипін знищує цю общину насильно на користь жменьці багатіїв. Селянство хоче знищити її, замінивши вільними громадами і землекористуванням «окремих осіб» на націоналізованій надільній землі. А Маслов і К^о в ім'я буржуазного прогресу йдуть наперекір основній вимозі цього саме прогресу і обстоюють середньовічне землеволодіння. Хай нас бог милує від отакого «марксизму»!

8. ПОМИЛКА М. ШАНІНА ТА ІНШИХ ПРИХИЛЬНИКІВ ПОДІЛУ

Тов. М. Шанін, який підійшов до питання в своїй брошурі¹ трохи з іншого боку, проти своєї волі дав ще одне підтвердження такої ненависної йому націоналізації. Прикладом Ірландії, аналізом умов буржуазного реформаторства в галузі землеробства т. М. Шанін довів тільки одне: несумісність начал земельної власності з громадським або державним володінням землею (але цю несумісність треба довести і загальним теоретичним аналізом, про який навіть не згадав Шанін), — далі він довів хіба що потребу визнання власності для всякої державно-реформаторської діяльності в галузі землеробства, яке розвивається капіталістично. Та всі ці докази Шаніна б'ють цілком мимо цілі: звичайно, в умовах буржуазного реформаторства мислима тільки приватна власність на землю; звичайно, збереження приватної власності на головну масу земель Сполученого Королівства не залишало іншого шляху для його частини, як шлях приватної власності. Але яке це має відношення до «селянської аграрної революції» в Росії? Правильний шлях, коли хочете, вказав т. М. Шанін, але він вказав правильний шлях Столипінській аграрній реформі, а не селянській аграрній революції². У М. Шаніна нема ні іскорки усвідом-

¹ «Муніципалізація або поділ у власність». М. Шанін, Вільна, 1907 р.

² І посилання Шаніна на приклад Ірландії, який доводить перевагу приватної власності над орендою (а не над націоналізацією

лення різниці між тим і другим, — а без вияснення цієї різниці смішно й говорити про с.-д. аграрну програму в російській революції. І коли М. Шанін, виходячи, розуміється, з найкращих мотивів, боронить проти викупу конфіскацію, то у нього пропадає всяка історична перспектива. Він забуває, що в буржуазному суспільстві конфіскація, тобто експропріація без викупу, так само абсолютно несумісна з реформаторством, як і націоналізація землі. Говорити про конфіскацію і допускати реформаторське, а не революційне розв'язання аграрного питання, це все одно що подавати прохання Столипіну про знищення поміщицького землеволодіння.

Друга сторона брошури Шаніна — посилене підкреслювання агрикультурного характеру нашої землеробської кризи, безумовної необхідності переходу до вищих форм господарства, до піднесення техніки землеробства, неймовірно низької в Росії, і т. д. Ці вірні положення Шанін розвинув до такої міри неймовірно-однобічно, він до такої міри обминув мовчанкою знищення кріпосницьких латифундій і зміну відносин землеволодіння, як умову цього технічного перевороту, що перспектива виїшла в корені фальшива. Бо до технічного піднесення землеробства йде теж, і правильно з точки зору поміщицьких інтересів іде, Столипінська аграрна реформа. Насильне роздроблення общини законами 22 (9) листопада 1906 р. і т. п., насаджування хуторів і субсидювання відрубного господарства, — це зовсім не міраж, як іноді кажуть легковажні базіки демократичної журналістики, це — реальність економічного прогресу на ґрунті збереження поміщицької влади і поміщицьких інтересів. Це шлях неймовірно повільний і неймовірно болісний для найширших мас селянства і для пролетаріату, але цей

всієї землі), не нове. «Ліберальний» професор п. А. І. Чупров цілком так само аргументує прикладом Ірландії перевагу селянської власності на землю («Агр. питання», т. II, стор. 11). А яка істинна натура цього «ліберала» і навіть «конституційного демократа», видно із стор. 33 його статті. Тут, з неймовірною безсоромністю, тільки в Росії можливою ліберальною безсоромністю, п. Чупров пропонує в усіх землевпорядних комісіях підпорядкувати селян більшості з поміщиків! П'ять членів від селян і 5 від поміщиків, а голову «призначають земські збори», тобто збори поміщиків. У І Думі на приклад Ірландії послався правий князь Друцький-Любецький як на доказ необхідності приватної власності на землю і проти кадетського проекту (засід. 6 червня (24 травня) 1906 р., стор. 626 стенограф. звіту).

шлях є єдино можливий шлях для капіталістичної Росії, якщо не перемаже селянська аграрна революція.

Погляньте на поставлене Шаніним питання з точки зору такої революції. Нова землеробська техніка вимагає перетворення всіх умов стародідівського, зашкарублого, дикого, неуцького, злиденного селянського господарства на надільній землі. Мусить бути викинуте за борт і трипілля, і первісні знаряддя праці, і патріархальне безгрішша землероба, і рутинне скотарство, і наївне, ведмеже незнання умов і вимог ринку. Що ж? Чи можливе це революціонування господарства при консервуванні землеволодіння? А поділ між теперішніми надільними власниками є консервування наполовину¹ середньовічного землеволодіння. Поділ міг би бути прогресивний, коли б він закріплював нове господарство, нову агрикультуру, викидаючи за борт старе. Але поділ не може виконати ролі імпульсу до нової агрикультури, якщо він базується на старому надільному землеволодінні². Тов. Борисов, прихильник поділу, казав у Стокгольмі: «Наша аграрна програма є програма для періоду революції, яка розвивається, періоду ламання старого порядку та організації нового соціально-політичного ладу. В цьому її основна думка. Соц.-демократія не повинна зв'язувати себе рішеннями, що зобов'язують її підтримувати яку-небудь форму господарства. У цій боротьбі нових суспільних сил проти основ старого ладу треба розрубати вузол, що заплутався, рішучим ударом» (стор. 125 протоколів). Усе це цілком вірно і прекрасно висловлено. І все це говорить за націоналізацію, бо тільки вона дійсно «ламає» все старе середньовічне землеволодіння, тільки вона дійсно розрубує заплутаний вузол, даючи новим господарствам повну свободу складатися на націоналізованій землі.

Постає питання, де ж критерій того, чи склалося вже настільки нове землеробство, щоб до нього пристосувати поділ землі, — а не закріплювати поділом старі перешкиди новому господарству? Критерій цього може бути один — практика. Ніяка статистика в світі не може врахувати того, наскільки саме «затверділи» елементи селянської буржуазії в даній країні, щоб підігнати земле-

¹ Вище я показав, що з 280 міль. дес. земельного фонду Євр. Росії половину — 138,8 міль. дес. — становить надільне землеволодіння.

² В рукопису дальших 14 рядків нема. *Ред.*

володіння до господарства на землі. Це можуть урахувати тільки самі господарі в своїй масі. І неможливість такого урахування в даний момент доведена виступом селянської маси в нашій революції з програмою націоналізації землі. Дрібний землероб до такої міри зростається завжди і на всьому світі із своїм господарством (якщо це тільки дійсно його господарство, а не шматочок відробіткового поміщицького господарства, як це часто буває в Росії), — що «фанатичне» обстоювання земельної власності є у нього в певний історичний період і на певний час неминучим. Якщо в масі російських селян в дану епоху замість фанатизму власників — фанатизму, насадженого всіма правлячими класами, всіма ліберально-буржуазними політиками, — поширилась і укріпилась вимога націоналізації землі, то було б хлоп'яцтвом або тупоумним педантством пояснювати це впливом публіцистів «Русского Богатства» або брошурок п. Чернова. Це пояснюється тим, що реальні умови життя дрібного землероба, дрібного господаря на селі ставлять перед ним економічне завдання не закріплення нової агрикультури, що вже склалася, поділом земель у власність, а розчистки ґрунту для утворення (з наявних елементів) нової агрикультури на «вільній», тобто націоналізованій, землі. Фанатизм власника може і мусить свого часу з'явитися, як вимога забезпечити своє господарство з боку фермера, що вилупився вже з яйця. Націоналізація землі мусила в російській революції стати вимогою селянських мас, як лозунг фермерів, що бажають розбити середньовічну шкарлупу. Тому проповідь поділу соціал-демократами, звернена до націоналізаторськи настроєної селянської маси, що саме тільки починає увиходити в умови остаточного «розбору», який має виділити фермерів, здатних створити капіталістичну агрикультуру, така проповідь є історична безтактність, невміння врахувати конкретний історичний момент.

Наші соціал-демократи-«поділісти», т.т. Фінн, Борисов, Шанін, вільні від того теоретичного дуалізму, що в нього впадають «муніципалісти» аж до їхньої пошлої критики теорії ренти Маркса (про це далі), але вони роблять помилку іншого роду, помилку історичної перспективи. Стоячи в теоретичному відношенні на загальній правильній позиції (і відрізняючись цим від «муніципалістів»), вони повторюють помилку нашої «відрізкової» програми 1903-го року. Джерелом цієї останньої помилки

було те, що, вірно визначаючи напрям розвитку, ми невірно визначили момент розвитку. Ми припустили, що елементи капіталістичного землеробства вже цілком склались в Росії, склались і в поміщицькому господарстві (мінус кабальні «відрізки» — звідси вимога відрізків), склались і в селянському господарстві, яке здавалось таким, що виділило міцну селянську буржуазію і нездатне було тому до «селянської аграрної революції». Не «боязнь» селянської аграрної революції породила помилкову програму, а переоцінка ступеня капіталістичного розвитку в російському землеробстві. Залишки кріпосного права здавалися нам тоді дрібною частковістю, — капіталістичне господарство на надільній і на поміщицькій землі — цілком дозрілим і зміцнілим явищем.

Революція викрила цю помилку. Напрямок розвитку, визначений нами, вона підтвердила. Марксистський аналіз класів російського суспільства так блискуче підтверджений усім ходом подій взагалі і першими двома Думами зокрема, що не-марксистський соціалізм підірваний остаточно. Але залишки кріпосництва на селі виявились далеко сильнішими, ніж ми думали, вони вікликали загальнонаціональний рух селянства, вони зробили з цього руху спробний камінь усієї буржуазної революції. Роль гегемона, що завжди вказувалася революційною соціал-демократією пролетаріатові в буржуазному визвольному русі, довелось визначити точніше, як роль вождя, що веде за собою селянство. Веде на що? На буржуазну революцію в найпослідовнішому і найрішучішому вигляді. виправлення помилки полягало в тому, що замість часткового завдання боротьби з залишками старого в землеробському ладі ми повинні були поставити завдання боротьби з усім старим землеробським ладом. Замість очистки поміщицького господарства поставили знищення його.

Але це виправлення, зроблене під впливом переконливого ходу подій, не спонукало багатьох із нас продувати до кінця наше нове визначення ступеня капіталістичного розвитку в російському землеробстві. Якщо вимога конфіскації всіх поміщицьких земель виявилась історично правильною, — а вона, безсумнівно, виявилась такою, — то це означало, що широкий розвиток капіталізму вимагає нових відносин землеволодіння, що зародки капіталізму в поміщицькому господарстві можуть і повинні бути принесені в жертву широкому і вільному розвитку капіталізму на ґрунті оновленого дрібного

господарства. Прийняти вимогу конфіскації поміщицьких земель значить визнати можливість і необхідність оновлення дрібного землеробського господарства при капіталізмі.

Чи припустимо це? Чи не є авантюрою підтримка дрібного господарства при капіталізмі? Чи не є даремною мрією це оновлення дрібної культури? Чи не є демагогічним це «ловлення селян», Вауєрпfang? Так, безсумнівно так, думало багато товаришів. Та вони помилялись. Оновлення дрібного господарства можливе і при капіталізмі, якщо історичне завдання полягає в боротьбі проти докапіталістичного ладу. Так оновила дрібне господарство Америка, яка революційно розбила рабовласницькі латифундії і створила умови найшвидшого, найвільнішого розвитку капіталізму. В російській революції боротьба за землю є не що інше, як боротьба за оновлений шлях капіталістичного розвитку. Послідовний лозунг такого оновлення — націоналізація землі. Виключати з неї надільні землі — економічно реакційно (ми говоритимемо про політичну реакційність такого виключення окремо). А «поділісти» перескакують через історичне завдання даної революції, приймають за розв'язане те, за що тільки почала йти масова селянська боротьба. Замість того, щоб вияснити селянству умови послідовного оновлення, вони вже кроють халат для заспокоєного оновленого фермера¹.

«Всякому овочу свій час». Від підтримки поділу соціал-демократія не може зарікатися. В інший історичний момент, на іншому щаблі аграрної еволюції поділ може бути неминучим. Але завдання буржуазно-демократичної революції в Росії 1907-го року поділ виражає зовсім неправильно.

¹ Прихильники поділу часто цитують Марксові слова: «Вільна власність селянина, що сам обробляє землю, являючи собою, очевидно, найбільш нормальну форму земельної власності для дрібного виробництва... Власність на землю так само необхідна для повного розвитку цього способу виробництва, як власність на інструмент для вільного розвитку ремісничого виробництва» («Das Kapital», III, 2, 341). З цього випливає тільки те, що повне торжество вільної селянської культури може вимагати приватної власності. Але теперішня дрібна культура не вільна. Казенне землеволодіння — «інструмент скоріш у руках поміщика, ніж селянина, зняряддя використання відробітків більше, ніж зняряддя вільної праці для селянина». Розгром усіх форм феодального землеволодіння і вільне розселення необхідне для створення вільної дрібної культури. (В рукопису цієї примітки нема. *Ред.*)

Розділ III

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ НАЦІОНАЛІЗАЦІ І МУНІЦИПАЛІЗАЦІ

Велика хиба майже всієї соціал-демократичної преси в питанні про аграрну програму взагалі і зокрема хиба дебатів на Стокгольмському з'їзді полягає в тому, що переважають практичні міркування над теоретичними, політичні над економічними¹. Вибаченням більшості з нас служать, звичайно, ті умови напруженої партійної роботи, при яких ми обговорювали аграрне питання в революції: спочатку після 9 січня 1905 р., за кілька місяців до вибуху (весняний «3-й з'їзд Р.С.-Д.Р.П.» більшовиків у Лондоні 1905 р. і одночасна конференція меншості в Женеві), потім на другий день після грудневого повстання і напередодні першої Думи в Стокгольмі. Але цю хибу/у всякому разі слід виправити тепер, і зокрема розгляд теоретичного боку питання про націоналізацію і муніципалізацію особливо потрібен.

¹ У моїй брошурі «Перегляд аграрної програми робітничої партії», яку я обстоював у Стокгольмі, є цілком виразні (тільки стислі, як стисла і вся брошура) вказівки на теоретичні посилки марксистської аграрної програми. Я вказував там, що «голе заперечування націоналізації» було б «теоретичним перекручуванням марксизму» (стор. 16 старого видання, стор. 41 цього). (Див. IX том Творів, стор. 64. *Ред.*) Порівняй також «Доповідь» мою про Стокг. з'їзд, стор. 27—28 старого видання (стор. 63 цього). (Див. IX том Творів, стор. 198. *Ред.*) «І з точки зору суто наукової, з точки зору умов розвитку капіталізму взагалі, ми безумовно мусимо сказати, якщо ми не хочемо розійтися з 3-м томом «Капіталу», що націоналізація землі можлива в буржуазному суспільстві, що вона сприяє економічному розвитку, полегшує конкуренцію і приплив капіталу в землеробство, знижує ціну на хліб та ін.» Далі та сама доповідь, с. 57 (див. IX том Творів, стор. 223. *Ред.*): «Воно (праве крило с.-д.), всупереч своїм обіцянкам, не доводить якраз до «логічного» кінця буржуазно-демократичного перевороту в землеробстві, бо таким «логічним» (і економічним) кінцем при капіталізмі є тільки націоналізація землі, як знищення абсолютної ренти».

1. ЩО ТАКЕ НАЦІОНАЛІЗАЦІЯ ЗЕМЛІ?

Вище ми навели хоча́че формулювання загальнови-знаного тепер положення: «всі народницькі групи висловлюються за націоналізацію землі». Але в дійсності це хоча́че формулювання дуже неточне, і «загальнови-знаного» в ньому, якщо мати на увазі дійсну однаковість уявлення про цю «націоналізацію» у представників різ-них політичних напрямів, дуже небагато. Селянська маса вимагає землі стихійно, будучи гноблена кріпосницькими латифундіями і не зв'язуючи ніяких скільки-небудь точ-них економічних уявлень з переходом землі до народу. У селянина є тільки цілком назріла, вистраждана, так би мовити, і загартована довгими роками гноблення, вимога оновити, укріпити, зміцнити, розширити дрібне землероб-ство, зробити його панівним — і тільки. Селянинові ри-сується тільки перехід поміщицьких латифундій в його руки; селянин одягає невиразну ідею єдності всіх селян, як маси, у цій боротьбі в слова про народну власність на землю. Селянином керує інстинкт хазяїна, якому зава-жає безмежне роздроблення сучасних форм середньовіч-ного землеволодіння і неможливість побудувати обробі-ток землі цілком відповідно до «хазяйських» вимог, якщо вся ця середньовічна строкатість землеволодіння збере-жеться. Економічна необхідність знищити поміщицьке землеволодіння, знищити також «пута» надільного земле-володіння, — ось які негативні поняття вичерпують се-лянську ідею націоналізації. Які форми землеволодіння будуть необхідними потім для оновленого дрібного гос-подарства, що переварило, так би мовити, поміщицькі латифундії, про це селянин не думає.

І в народницькій ідеології, що виражає вимоги й на-дії селянства, негативні сторони в понятті (або в неви-разній ідеї) націоналізації безумовно переважають. Усунути старі перешкоди, усунути геть поміщика, «роз-городити» землі, зірвати пута надільного землеволодіння, зміцнити дрібне господарство, замінити «нерівність» (по-міщицькі латифундії) «рівністю, братерством і свобо-дою» — ось чим вичерпується, на дев'ять десятих, народ-ницька ідеологія. Рівне право на землю, зрівняльне землекористування, соціалізація, — усе це лише різні форми виявлення тих же ідей і все це переважно нега-тивні поняття, бо нових порядків, як певного укладу суспільно-економічних відносин, народник собі не уявляє.

Для народника переживаний аграрний переворот є перехід від кріпосництва, нерівності, гноблення взагалі до рівності і свободи, і тільки. Це — типова обмеженість буржуазного революціонера, що не бачить капіталістичних властивостей створюваного ним нового суспільства.

Марксизм, на протилежність наївному поглядові народництва, досліджує новий лад, що складається. При найповнішій свободі селянського господарства, при найповнішій рівності дрібних господарів, що сидять на загальнонародній або нічийй або божій землі, — ми маємо перед собою лад товарного виробництва. Дрібних виробників зв'язує і підпорядковує собі ринок. З обміну продуктів складається влада грошей, за перетворенням у гроші землеробського продукту йде перетворення в гроші робочої сили. Товарне виробництво стає капіталістичним виробництвом. І ця теорія не є догмат, а простий опис, узагальнення того, що відбувається і в російському селянському господарстві. Чим вільніше це господарство від земельної тісноти, від поміщицького гніту, від тиснення середньовічних відносин і порядків землеволодіння, від кабали й сваволі, — тим сильніше розвиваються капіталістичні відносини всередині самого селянського господарства. Це факт, про який з цілковитою безсумнівною свідчить уся пореформна історія Росії.

Отже, поняття націоналізації землі, зведене на ґрунт економічної дійсності, є категорія товарного і капіталістичного суспільства. Реальне в цьому понятті не те, що селяни думають або народники кажуть, а те, що впливає з економічних відносин даного суспільства. Націоналізація землі при капіталістичних відносинах є передача ренти державі, не більше й не менше. А що таке рента в капіталістичному суспільстві? Це зовсім не прибуток з землі взагалі. Це — та частина додаткової вартості, яка лишається, коли відняти середній зиск на капітал. Значить, рента передбачає найману працю в землеробстві, перетворення землероба у фермера, підприємця. Націоналізація (в чистому вигляді) передбачає одержування ренти державою з підприємців у землеробстві, що виплачують заробітну плату найманим робітникам і дістають середній зиск на свій капітал, — середній відносно всіх, і землеробських і неземлеробських, підприємств даної країни або комплексу країн.

Таким чином теоретичне поняття про націоналізацію нерозривно пов'язане з теорією ренти, тобто саме

капіталістичної ренти, як особливого виду прибутку особливого класу (землевласницького) в капіталістичному суспільстві.

Теорія Маркса розрізняє ренту двоякого виду: диференціальну і абсолютну. Перша є результат обмеженості землі, зайнятості її капіталістичними господарствами цілком незалежно від того, чи існує власність на землю і яка є форма землеволодіння. Між окремими господарствами на землі неминучі відмінності, що впливають з неоднаковою родючістю землі, місцеположення ділянок відносно ринку, з продуктивності додаткових вкладень капіталу в землю. Для стислості можна підсумувати ці відмінності (не забуваючи, проте, неоднаковості джерел тих чи інших відмінностей), як відмінності кращих і гірших земель. Далі. Ціну виробництва землеробського продукту визначають умови виробництва не на середніх, а на гірших землях, бо продукт самих тільки кращих земель недостатній для покриття попиту. Різниця між індивідуальною ціною виробництва і найвищою ціною виробництва і становить диференціальну ренту. (Нагадаємо, що ціною виробництва Маркс називає витрати капіталу на вироблення продукту плюс середній зиск на капітал.)

Диференціальна рента неминуче утворюється при капіталістичному землеробстві, хоча б при повному скасуванні приватної власності на землю. При існуванні земельної власності цю ренту одержить землевласник, бо конкуренція капіталів примусить фермера (орендаря) задовольнитися середнім зиском на капітал. При скасуванні приватної власності на землю цю ренту одержить держава. Знищення цієї ренти неможливе, поки існує капіталістичний спосіб виробництва.

Абсолютна рента походить з приватної власності на землю. В цій ренті є елемент монополії, елемент монопольної ціни¹. Приватна власність на землю заважає вільній конкуренції, заважає вирівнюванню зиску, утворенню середнього зиску в землеробських і неземлероб-

¹ У другій частині другого тома «Теорій додаткової вартості» Маркс розкриває «суть різних теорій ренти»: теорію монопольної ціни землеробського продукту і теорію диференціальної ренти. Він показує, що є вірного в тій і другій теорії, оскільки є елемент монополії в абсолютній ренті. Пор. стор. 125 з приводу теорії Адама Сміта: «цілком вірно», що рента є монопольна ціна, оскільки приватна власність на землю заважає вирівнюванню зиску, закріплюючи вищий зиск, ніж середній.

ських підприємствах. А через те що в землеробстві техніка нижча, будова капіталу відзначається більшою часткою змінного капіталу проти постійного, ніж у промисловості, то індивідуальна вартість землеробського продукту вища середньої. Тому приватна власність на землю, затримуючи вільне вирівнювання зиску в землеробських підприємствах нарівні з неземлеробськими, дає змогу продавати землеробський продукт не по вищій ціні виробництва, а по ще вищій індивідуальній вартості продукту (бо ціна виробництва визначається середнім зиском на капітал, а абсолютна рента не дає утворитися цій «середній», монополюючи закріплюючи вищу, ніж середня, індивідуальну вартість).

Таким чином диференціальна рента неминуче властива всякому капіталістичному землеробству. Абсолютна — не всякому, а лише при умові приватної власності на землю, лише при відсталості землеробства, що створилася історично¹, відсталості, закріпленої монополією.

Каутський протиставить обидва види ренти, між іншим у їхньому відношенні спеціально до націоналізації землі, у таких положеннях:

«Оскільки земельна рента є диференціальна рента, вона походить з конкуренції. Оскільки вона є абсолютна рента,—з монополії... На практиці земельна рента виступає перед нами не поділеною на частини: не можна взнати, яка частина з неї—диференціальна рента, яка—абсолютна. Крім того до неї домішується звичайно процент на капітал за зроблені землевласником затрати. Там, де землевласник є водночас і сільський господар, земельна рента поєднується разом з сільськогосподарським зиском.

Проте відмінність між обома видами ренти має найважливіше значення.

Диференціальна рента походить з капіталістичного характеру виробництва, а не з приватної власності на землю.

Ця рента збереглася б і при націоналізації землі, якої вимагають (у Німеччині) прихильники земельної реформи, що зберігають капіталістичне ведення сільського господарства. Тільки діставалася б тоді ця рента не приватним особам, а державі.

Абсолютна рента походить з приватної власності на землю, з протилежності інтересів землевласника і решти суспільства. *Націоналізація землі дала б змогу знищити цю ренту і почитити на суму цієї ренти ціни землеробських продуктів (курсів наш).*

Далі, друга відмінність між диференціальною та абсолютною рентою полягає в тому, що перша не впливає, як складова частина,

¹ Порівняй «Теорії додаткової вартості», II том, 1 частина (нім. оригінал), стор. 259: «У землеробстві ручна праця ще переважає, а буржуазному способу виробництва властиво розвивати індустрію швидше, ніж землеробство. А втім, це відмінність історична, яка може зникнути». (Там же, стор. 275, і II том, 2 частина, стор. 15).

на ціну землеробських продуктів, а друга впливає. Перша постає з ціни виробництва, друга — з перевищення ринкових цін над цінами виробництва. Перша походить з надлишку, з надзиску, що його дає більш продуктивна праця на кращому ґрунті або на кращих місцях. Друга походить не з додаткового прибутку деяких видів землеробської праці; вона можлива лише як вирахування з наявної кількості вартостей на користь землевласника, вирахування з маси додаткової вартості, — отже, або зниження зиску, або вирахування з заробітної плати. Якщо ціни на хліб підвищуються і підвищується також заробітна плата, то знижується зиск на капітал. Якщо хлібні ціни підвищуються без підвищення заробітної плати, то втрати зазнають робітники. Нарешті, може статися так, — і це слід навіть вважати за загальне правило, — що втрати, спричинювані абсолютною рентою, зазнають і робітники і капіталісти разом¹.

Отже, питання про націоналізацію землі в капіталістичному суспільстві розпадається на дві, істотно відмінні, частини: на питання про диференціальну і про абсолютну ренту. Націоналізація міняє власника першої і підриває саме існування другої. Отже, націоналізація є, з одного боку, часткова реформа в межах капіталізму (переміна власника однієї частини додаткової вартості), — а з другого боку, скасування монополії, що затримує весь розвиток капіталізму взагалі.

Не розрізняючи цих двох сторін, тобто націоналізації диференціальної і абсолютної ренти, не можна зрозуміти економічного значення питання про націоналізацію в Росії. Але тут ми зустрічаємося з запереченням теорії абсолютної ренти у П. Маслова.

2. ПЕТРО МАСЛОВ ВИПРАВЛЯЄ ЧЕРНЕТКОВІ НАЧЕРКИ КАРЛА МАРКСА

В 1901-му році, у закордонній «Заре» мені доводилось уже вказувати на неправильне розуміння теорії ренти Масловим з приводу його статей в журналі «Жизнь»².

Дебати перед Стокгольмом і в Стокгольмі концентрувались, як я вже вказав, зовсім непомірно на політичній стороні питання. Але після Стокгольма М. Оленов у статті «Про теоретичні основи муніципалізації землі» («Образование», 1907, № 1) розглянув книжку Маслова про аграрне питання в Росії і підкреслив особливо непра-

¹ «Аграрне питання», німецький оригінал, стор. 79—80.

² Див. «Аграрне питання», частина I, Спб 1908, статтю «Аграрне питання і «критики Маркса»», примітка на стор. 178—179. (Див. IV том Творів, стор. 195. Ред.)

вильність економічної теорії Маслова, який заперечує взагалі абсолютну ренту.

Маслов відповідав Оленову статтею в №№ 2 і 3 «Образования». Він закидав своєму опонентові «безпардонність», «зухвалі наїзди», «розв'язність» і т. п. Насправді, в галузі марксистської теорії саме Петро Маслов є безпардонний і тупий наїзник, бо важко уявити собі щось більш неучьке, ніж самовдоволенна «критика» Маркса Масловим, який обстоює свої старі помилки.

«Суперечність теорії абсолютної ренти всієї теорії розподілу, викладеній у III томі, — пише т. Маслов — настільки різко впадає в очі, що її можна пояснити лише тим, що III том — посмертне видання, куди ввійшли і чернеткові начерки автора» («Аграрне питання», 3 вид., стор. 108, приміт.).

Писати таку річ могла взагалі тільки людина, яка нічого не зрозуміла в теорії ренти Маркса. Але поблажлива зневага чудового Петра Маслова до автора чернеткових начерків воістину незрівнянна! Цей «марксист» вищий від того, щоб вважати за потрібне для повчання інших людей ознайомитися з Марксом, простудіювати хоча б видані в 1905 році «Теорії додаткової вартості», де теорію ренти розжовано, можна сказати, навіть для Маслових!

Ось доводи Маслова проти Маркса:

«Абсолютна рента постає нібито завдяки низькій будові землеробського капіталу... Через те що будова капіталу не впливає ні на ціну продукту, ні на норму зиску і взагалі на розподіл додаткової цінності між підприємцями, то вона не може створити ніякої ренти. Якщо будова землеробського капіталу нижча від промислового, то диференціальна рента постає з додаткової цінності, одержуваної в землеробстві таки, але це не має значення для утворення ренти. Отже, коли б «будова» капіталу змінилася, це анітрохи не вплинуло б на ренту. Розмір ренти анітрохи не визначається характером її походження, а єдино тільки вказаною вище відмінністю продуктивності праці при різних умовах» (стор. 108—9 згад. тв., курсив Маслова).

Цікаво було б знати, чи доходили будь-коли буржуазні «критики Маркса» до такої легкості спростування? Адже наш чудовий Маслов плугає скрізь, плугає вже тоді, коли викладає Маркса (а втім, це манера і п. Булгакова і всіх буржуазних розносителів марксизму, які відрізняються від Маслова більшою сумлінністю в тому відношенні, що вони не називають себе марксистами). Неправда, що за Марксом абсолютна рента постає внаслідок низької будови землеробського капіталу. Абсо-

лютна рента постає внаслідок приватної власності на землю. Ця приватна власність створює особливу монополію, що не має нічого спільного з капіталістичним способом виробництва, який може існувати і на общинній і на націоналізованій землі¹. Не-капіталістична монополія приватної земельної власності перешкоджає вирівнюванню зиску в тих галузях виробництва, які заслонені цією монополією. Для того, щоб «будова капіталу не впливала на норму зиску» (треба додати: будова індивідуального капіталу або капіталу окремої галузі промисловості; Маслов і тут плутає, викладаючи Маркса), — для того, щоб утворилася середня норма зиску, потрібне вирівнювання зиску всіх окремих підприємств і всіх окремих галузей промисловості. Вирівнювання проводиться свободою конкуренції, свободою прикладання капіталу до всіх галузей виробництва без різниці. Чи може бути ця свобода там, де існує не-капіталістична монополія? Ні, не може. Монополія приватної власності на землю перешкоджає свободі прикладання капіталу, перешкоджає свободі конкуренції, перешкоджає вирівнюванню непропорціонально високого (через низьку будову землеробського капіталу) землеробського зиску. Заперечення Маслова — суцільний недомисел, і цей недомисел особливо наочно виступає перед нами, коли ми читаємо через дві сторінки посилання на виробництво цегли (с. 111), де техніка теж відстала, органічна будова капіталу теж нижча від середньої, як і в землеробстві, а ренти нема!

І не може бути ренти у виробництві цегли, шановний «теоретику», бо абсолютну ренту породжує не низька будова землеробського капіталу, а монополія приватної земельної власності, що перешкоджає конкуренції вирівнювати зиск з «низькобудованого» капіталу. Заперечувати абсолютну ренту — значить заперечувати економічне значення приватної власності на землю.

Другий довід Маслова проти Маркса:

«Рента з «останнього» затрачуваного капіталу, рента Родбертуса і абсолютна рента Маркса зникне, бо орендар завжди може зробити «останній» капітал «передостаннім», якщо він дає щонебудь, крім звичайного зиску» (стор. 112).

¹ Порівняй «Теорії додаткової вартості», т. II, ч. I, стор. 208, де Маркс вияснює, що землевласник цілком зайва фігура для капіталістичного виробництва, що мета цього останнього «цілком досягається», якщо земля належить державі.

Плутає, «безпardonно» плутає Петро Маслов.

По-перше, зіставлення Родбертуса і Маркса в питанні про ренту є цілковите нецтво. Теорія Родбертуса основана на припущенні, що хибний розрахунок померанського поміщика («не рахувати» сирого продукту в землеробстві!) обов'язковий і для капіталіста-фермера. В теорії Родбертуса нема ні грана історизму, ні грана історичної реальності, бо він бере землеробство взагалі, поза часом і простором, землеробство першої-ліпшої країни і першої-ліпшої епохи. Маркс бере особливий історичний період, коли капіталізм швидше розвинув техніку промисловості, ніж землеробства. Маркс бере капіталістичне землеробство, зв'язане не-капіталістичною приватною власністю на землю.

По-друге, посилення на орендаря, який «може завжди» зробити останній капітал передостаннім, показує, що чудовий Петро Маслов не зрозумів не тільки абсолютно, але й диференціальної ренти Маркса! Це неймовірно, але це факт. Орендар протягом того строку, на який він орендував землю, «завжди може» привласнити собі і завжди привласнює собі всяку ренту, раз він «робить останній капітал передостаннім», раз він, — кажучи простіше і (зараз це побачимо) вірніше, — вкладає новий капітал у землю. Протягом строку чинності орендного договору приватна власність на землю перестає існувати для орендаря: він уже «відкупився», виплативши оренду, від цієї монополії, вона вже не може перешкоджати йому¹. Тому, коли нова затрата капіталу орендарем на його ділянку дає йому і новий зиск, і нову ренту, то цю ренту одержує не землевласник, а орендар. Землевласник почне одержувати цю нову ренту лише після того, як строк старого орендного контракту кінчиться, після того, як буде укладено новий орендний контракт. Який механізм переведе тоді нову ренту з кишені фермера до кишені землевласника? Механізм вільної конкуренції, бо одержування орендарем не тільки середнього зиску, а й надзиску (= ренти) притягне капітали до надзвичайно зискового підприємства. Звідси зрозуміло, з одного боку, чому орендарям вигідна за інших рівних умов довготермінова, а землевласникам — короткотермінова оренда. Звідси зрозуміло, з другого боку, чому, напр., англійські земле-

¹ Коли б Маслов скільки-небудь уважно читав «чернеткові на черки» III тома, він не міг би не помітити, як часто розмовує це Маркс.

власники після скасування хлібних законів в Англії договором зобов'язували фермерів витратити замість вісьмох не менше як дванадцять фунтів стерлінгів (близько 110 карб.) на кожний акр їхньої ділянки. Землевласники враховували таким чином суспільно-необхідну землеробську техніку, що прогресувала внаслідок скасування хлібних законів.

Тепер постає питання, якого виду нову ренту привласнює собі орендар під час строку чинності орендного договору? Чи тільки абсолютну, чи й диференціальну? І ту і другу. Бо коли б Петро Маслов потурбувався зрозуміти Маркса, раніше ніж забавно «критикувати чернеткові начерки», то Маслов знав би, що диференціальну ренту дають не тільки різні ділянки землі, але й різні затрати капіталу на тій самій ділянці¹.

По-третє (ми перепрошуємо, що втомлюємо читача таким довгим переліком помилок Маслова з приводу кожної його фрази, але ж що поробиш, коли перед нами такий «плодовитий» Konfusionsrath, «плутаний радник», як кажуть німці?), — по-третє, міркування Маслова про останній і передостанній капітал побудоване на пресловутому «законі спадаючої родючості ґрунту». Як і буржуазні економісти, Маслов визнає цей закон (називаючи навіть цю дурну вигадку «заради важності» фактом). Як і буржуазні економісти, Маслов пов'язує цей закон з теорією ренти, заявляючи із сміливістю цілковитого неука в теорії: «коли б не було факту зменшення продуктивності останніх затрат капіталу, не було б і земельної ренти» (114).

Відсилаємо читача за критикою цього пошло-буржуазного «закону спадаючої родючості ґрунту» до того, що сказано було мною в 1901 р. проти п. Булгакова². У цьому питанні ніякої різниці по суті між Булгаковим і Масловим нема.

На доповнення до сказаного проти Булгакова наведемо тільки ще одне місце з «чернеткових начерків»

¹ Диференціальну ренту, одержувану внаслідок відмінності різних земель, Маркс називає диференціальною рентою I виду, а ту, яка постає внаслідок різної продуктивності додаткових затрат на тій самій землі, — диференціальною рентою II виду. В «чернеткових начерках» третього тома це розрізнення проведено із скрупульозною деталістю (від. VI, розд. 39—43), і треба бути «критиком Маркса» на зразок пп. Булгакових, щоб «не помітити» цього.

² Див. IV том Творів, стор. 179—189. *Ред.*

III тома, яке особливо наочно виявляє чудовість Масловсько-Булгаковської критики:

«Замість того, щоб розглянути дійсні природно-історичні причини виснаження землі — а втім, ці причини були невідомі економістам, що писали про диференціальну ренту, внаслідок стану агрикультурної хімії їхнього часу, — замість цього вдавались до того пошлого міркування, що не можна затратити якої завгодно кількості капіталу на обмеженій просторово ділянці землі; напр., «Westminster Review» («Вестмінстерський Огляд») заперечував Річардові Джонсу (Jones), що не можна прогородувати всю Англію обробітком Сохо скверу»¹...

Це заперечення — той єдиний довід, яким аргументує і Маслов і всі інші прихильники «закону спадаючої родючості»: коли б не було цього закону, коли б дальші затрати капіталу могли бути так само продуктивні, як попередні, тоді, мовляв, ні для чого було б розширяти площу обробітку, тоді можна було б яку завгодно кількість землеробського продукту одержати з найменшої площі, шляхом збільшення затрат нового капіталу в землю, тобто тоді можна було б «усю Англію прогородувати з самого Сохо скверу» або «землеробство всієї земної кулі вмістити на одній десятині»² і т. п. Отже, Маркс бере під свій аналіз основний довід на користь «закону» спадаючої родючості.

...«Якщо це — продовжує Маркс — розглядається, як особлива невигода землеробства, то вірне якраз протилежне положення. В землеробстві можуть бути продуктивно вжиті послідовні затрати капіталу, тому що земля сама діє як знаряддя виробництва, тоді як на фабриці, де земля становить лише основу, місце розташування, територіальну операційну базу, на фабриці цього нема або це буває в дуже вузьких межах. Правда, можна концентрувати велике виробництво на маленькому, порівняно з роздробленим ремеслом, просторі, і велика індустрія робить саме так. Але якщо дано певний щабель розвитку продуктивної сили, то завжди потрібен і певний простір, а будування вгору має теж свої певні практичні межі. За цими межами розширення виробництва вимагає також розширення земельної площі. Основний капітал, затрачений на машини і т. п., не поліпшується від вжитку, а навпаки, зношується. Нові винаходи можуть і тут спричиняти окремі поліпшення, але коли взяти даний щабель розвитку продуктивної сили, то машина може тільки по-

¹ Маленький сквер у Лондоні.

² Див. вище «Аграрне питання і «критики Маркса»» про закон спадаючої родючості. Та сама дурниця у Маслова: «Підприємць затрачуватиме послідовно всі (!) свої капітали, напр., на одну десятину, якщо нові затрати дають такий самий зиск» (107) і т. д.

гіршуватись. При швидкому розвитку продуктивної сили всі старі машини повинні бути замінені більш вигідними, тобто їх треба зовсім викинути. Земля, навпаки, постійно поліпшується, якщо правильно поводитися з нею. Та перевага землі, що послідовні затрати капіталу можуть давати зиск без усякої втрати попередніх затрат, ця перевага включає також можливість різної продуктивності послідовних затрат капіталу» («Das Kapital», III. Band, 2. Teil, Seite 314)¹.

Маслов вважав за краще повторяти завчену побрехеньку буржуазної економії щодо закону спадаючої родючості, ніж вдуматися в критику Маркса. І Маслов має ще сміливість тут-таки, в цих самих питаннях, перекидаючи Маркса, претендувати на виклад марксизму!

До якої міри калічить Маслов, із своєї чисто-буржуазної точки зору на «природний закон» спадаючої родючості, теорію ренти, видно також з оцієї тиради, яку Маслов пише курсивом: «Коли б послідовні затрати капіталу на ту саму площу землі, ведучи до інтенсифікації господарства, були також продуктивні, конкуренція нових земель одразу зникла б, тому що вартість перевозу лягає, крім витрат виробництва, на ціну хліба» (стор. 107).

Отже, заокеанську конкуренцію можна пояснити тільки з допомогою закону спадаючої родючості! Зовсім як у буржуазних економістів! Та коли Маслов не вмів читати або неспроможний був зрозуміти III том, то йому треба було б ознайомитися хоча б із «Аграрним питанням» Каутського або з брошурою Парвуса про сільсько-господарську кризу. Маслов, може, зрозумів би з популярних роз'яснень цих марксистів, що капіталізм підвищує ренту, збільшуючи індустріальне населення. А ціна землі (=капіталізована рента) закріплює надмірно підвищені ренти. Це стосується і до диференціальної ренти, отже, ми другий раз бачимо тут, що Маслов нічого не зрозумів у Маркса навіть щодо найпростішого виду ренти.

Буржуазна економія пояснює «конкуренцію нових земель» «законом спадаючої родючості», бо буржуа волею і неволею ігнорує суспільно-історичну сторону справи. Соціалістична економія (тобто марксизм) пояснює заокеанську конкуренцію тим, що землі, які не платять ренти, підривають безмірно високі ціни на хліб, закріплені капіталізмом старих європейських країн, що підвищили до неймовірних розмірів земельну ренту. Буржуазний економіст не розуміє (або приховує від себе і від

¹ — «Капітал», III том, частина 2, стор. 314. *Ред.*

інших), що висота ренти, закріпленої через приватну власність на землю, становить перешкоду прогресові землеробства, і звалоє вину на «природну» перешкоду «факту» спадаючої родючості.

3. ЧИ ТРЕБА ДЛЯ СПРОСТУВАННЯ НАРОДНИЦТВА СПРОСТУВАТИ МАРКСА ?

На думку Петра Маслова, треба. «Розвиваючи» далі свою дурню «теорію», він повчає нас в «Образованих»:

«Коли б не було «факту» падіння продуктивності послідовних затрат праці на ту саму площу землі, то ще могла б, може, здійснитись та іділія, що її змальовують с.-р-и і соціал-народники: кожен селянин користується належним йому клапчиком землі і вкладає в нього праці стільки, скільки хоче, а земля «відплачує» йому за кожний «вклад» відповідною кількістю продукту» (№ 2, 1907 р., стор. 123).

Отже, коли б не був спростований Маркс Петром Масловим, то може, мали б рацію народники! Ось до яких перлин договорується наш «теоретик». А от ми думали досі попросту, по-марксистському, що іділія увічнення дрібного виробництва спростується зовсім не буржуазно-тупим «законом спадаючої родючості», а фактом товарного виробництва, пануванням ринку, перевагами великого капіталістичного землеробства над дрібним і т. д. Маслов переробив усе це! Маслов відкрив, що коли б не був спростований Марксом буржуазний закон, то мали б рацію народники!

Мало того. Мали б рацію і ревізіоністи. Ось вам іще міркування нашого доморослого економіста:

«Коли не помиляюсь, мені (Петру Маслову) довелося першому (ось ми як!) особливо різко підкреслити різницю значення культури землі й технічного прогресу для розвитку господарства і зокрема для боротьби великого і дрібного виробництва. Якщо інтенсифікація землеробства, дальші затрати праці й капіталу однаково менш продуктивні і у великому, і в дрібному господарстві, то технічний прогрес, що збільшує продуктивність землеробської праці, як і в індустрії, дає величезні й виключні переваги великому господарству. Ці переваги залежать майже виключно від технічних умов... Плуєте, вельмишановний: переваги великого виробництва в комерційному відношенні мають важливе значення...»

«Навпаки, культура землі, звичайно, однаково може застосовуватися і у великому, і в дрібному господарстві»... Культура землі «може» застосовуватися.

Глибокодумний Маслов знає, очевидно, таке господарство, в якому може не застосовуватися культура землі... «Наприклад, зміна трипілля багатопіллям, збільшення кількості добрива, поглиблення оранки і т. ін. однаково застосовні і у великому, і в дрібному господарстві і однаково впливають на продуктивність праці. Але, наприклад, запровадження жнивarki збільшує продуктивність праці тільки в більших господарствах, тому що дрібні смуги хліба зручніше можна зжати або скосити»...

Так, Маслову, безсумнівно, «першому» вдалося внести таку безмежну плутанину в питання! Подумайте тільки: паровий плуг (поглиблення оранки), це — «культура землі», жнивarka, це — «техніка». Виходить, за вченням нашого незрівнянного Маслова, що паровий плуг не техніка. Виходить, що жнивarka не є дальша затрата праці і капіталу. Штучні добрива, паровий плуг, травосіяння, це — «інтенсифікація». Жнивarka і взагалі «більша частина с.-г. машин», це — «технічний прогрес». Вигадати таку дурницю «довелось» Маслову тому, що треба ж якось викручуватися з «законом спадаючої родючості», що його спростовує технічний прогрес. Булгаков викручувався тим, що казав: технічний прогрес — тимчасове, застій — постійне. Маслов викручується тим, що вигадує якнайзабавніший поділ технічного прогресу в землеробстві на «інтенсифікацію» і «техніку».

Що таке інтенсифікація? Дальша затрата праці й капіталу. Жнивarka, за відкриттям великого Маслова, не є затрата капіталу. Рядкова сівалка не є затрата капіталу! «Зміна трипілля багатопіллям» однаково застосовна і у великому і в дрібному господарстві? Неправда. Запровадження багатопілля теж вимагає додаткових затрат капіталу і застосовне воно далеко більше у великому господарстві. Дивись про це, між іншим, вище в даних про німецьке землеробство («Аграрне питання і «критики Маркса»¹). І російські дані свідчать про те саме. І найпростіше міркування покаже вам, що не може бути інакше, не може бути однаково застосовним багатопілля в дрібному і великому господарстві. Не може бути «однаково застосовним» збільшення кількості добрива, бо

¹ Див. IV том Творів, стор. 240. Ред.

велике господарство 1) має більше великої худоби, найважливішої в цьому відношенні, 2) краще годує худобу і не так «береже» солому і т. ін., 3) має кращі пристрої для зберігання добрива, 4) більше вживає штучних добрив. Маслов справді-таки «безпардонно» перекручує загальновідомі дані про сучасне землеробство. Нарешті, не може бути однаково застосовне в дрібному і великому господарстві і поглиблення оранки. Досить вказати на два факти: по-перше, у великому господарстві росте вживання парового плуга (пор. вище дані про Німеччину; тепер, мабуть, і електричного плуга)¹. Може, і Маслов второпає, що він не «однаково» застосовний у великому і дрібному господарстві. В цьому останньому розвивається вживання корів, як запряжної худоби. Ану подумайте, великий Маслов, чи може це означати однаково застосовність поглиблення оранки? По-друге, навіть при вживанні великим і дрібним господарством однакових видів робочої худоби останній слабосиліший-в дрібному господарстві і тому не може бути рівності умов у глибині оранки.

Одним словом, важко знайти фразу у Маслова, яка містить в собі силкування «теоретичного» мислення, щоб не зустріти невичерпної маси найнеймовірнішої плутанини і найдивовижнішого неумцтва. Та Маслов, не бентежачись, робить висновок:

«Хто вияснив собі різницю між згаданими двома сторонами розвитку сільського господарства (поліпшення культури й поліпшення техніки), той легко розіб'є всю аргументацію ревізіонізму, а у нас народництва» («Образование», 1907, № 2, с. 125).

Так. Так. Маслов тільки тому не-народник і не-ревізіоніст, що він зумів підвестися понад чернетковій начерки Маркса до «вияснення» собі ветхих забобонів ветхої буржуазної економії. Стара пісня на новий лад! Маркс проти Маркса—виголошували Бернштейн і Струве. Не можна звалити ревізіонізм, не зваливши Маркса,—віщає Маслов.

На закінчення — характерна дрібниця. Якщо не має рації Маркс, що створив теорію абсолютної ренти, якщо ренти не може бути без «закону спадаючої родючості», якщо могли б мати рацію народники і ревізіоністи в разі неіснування цього закону, — то, здавалось би, в «теорії» Маслова його «виправлення» марксизму повинні займати чільне місце. Так, вони його і займають. Але Маслов

¹ Див. IV том Творів. стор. 199. Ред.

вважає за краще їх все-таки ховати. Недавно вийшов німецький переклад його книжки «Аграрне питання в Росії». Я зацікавився подивитися, в якому вигляді подає Маслов європейським соціал-демократам свої неймовірні теоретичні пошлости. Виявилось, ні в якому. Перед європейцями Маслов сховав до кишені «всю» свою теорію. Він викинув усе, що стосується до заперечення абсолютної ренти, закону спадаючої родючості і т. д. Мені мимоволі згадалося з цього приводу оповідання про одного незнайомця, що вперше був присутній на розмові античних філософів і весь час мовчав при цьому. Якщо ти розумний, — сказав цьому незнайомцю один з філософів, — то ти робиш по-дурному. Якщо ти дурний, то ти робиш розумно.

4. ЧИ ЗВ'ЯЗАНЕ ЗАПЕРЕЧУВАННЯ АБСОЛЮТНОЇ РЕНТИ З ПРОГРАМОЮ МУНІЦИПАЛІЗАЦІЇ?

Хоч як сповнений Маслов свідомістю ваги своїх визначних відкриттів у галузі теорії політичної економії, проте він, як видно, трохи сумнівається щодо того, чи існує такий зв'язок. Принаймні, в цитованій статті («Образ», № 2, с. 120) він заперечує зв'язок муніципалізації з «законом спадаючої родючості». Виходить щось дивне: «закон спадаючої родючості» зв'язаний з заперечуванням абсолютної ренти, зв'язаний і з боротьбою проти народництва, але не зв'язаний, нібито, з масловською аграрною програмою! Але в невірності цієї думки про відсутність зв'язку між загальною аграрною теорією і російською аграрною програмою Маслова легко переконатись і прямим шляхом.

Заперечення абсолютної ренти є заперечення економічного значення приватної земельної власності при капіталізмі. Хто визнає існування тільки диференціальної ренти, той неминуче приходить до висновку, що умови капіталістичного господарства і капіталістичного розвитку зовсім не змінюються залежно від того, чи буде земля власністю держави чи власністю приватних осіб. В обох випадках, з точки зору теорії, що заперечує абсолютну ренту, є тільки одна диференціальна рента. Зрозуміло, що така теорія мусить вести до заперечування всякого значення націоналізації, як заходу, що впливає на розвиток капіталізму в розумінні його прискорення, в розумінні розчистки шляху для нього і т. д. Бо такий погляд на націоналізацію впливає з визнання двох видів

ренти, капіталістичного, тобто неусувного при капіталізмі хоча б на націоналізованій землі (диференціальна рента), і не капіталістичного, зв'язаного з монополією, непотрібною для капіталізму, яка перешкоджає повному розвитку капіталізму (абсолютна рента).

Тому Маслов неминуче прийшов, виходячи із своєї «теорії», до того висновку, що «все одно, чи назвати її (земельну ренту) абсолютною чи диференціальною» («Образ.», № 3, с. 103), що питання тільки в тому, місцевим установам чи центральній владі передати цю ренту. Але такий погляд — результат теоретичного нецтва. Зовсім незалежно від питання про те, в чії руки передана буде рента та з якими політичними цілями нею користуватимуться, є ще незрівнянно глибше питання про зміни в загальних умовах капіталістичного господарства і капіталістичного розвитку, які викликаються знищенням приватної власності на землю.

Це чисто-економічне питання зовсім і не поставлене Масловим, не усвідомлене ним та й не могло бути усвідомлене при запереченні абсолютної ренти. Звідси потворно-однобічне, «політиканське», міг би я сказати, зведення питання про конфіскацію поміщицької землі виключно до того, хто візьме ренту. Звідси потворний дуалізм у програмі, розрахованій на «переможний розвиток революції» (вираз тактичної резолюції, доданої на Стокгольмському з'їзді до Масловської програми). Переможний розвиток буржуазної революції передбачає насамперед основні економічні перетворення, що змітають, дійсно, всі і всякі рештки феодалізму і середньовічних монополій. Тимчасом, у муніципалізації ми бачимо справжній аграрний біметалізм: поєднання найстарішої, середньовічної, надільної власності, що застаріла і віджила себе, з відсутністю приватної власності на землю, тобто з найпередовішим, теоретично-ідеальним устроєм земельних відносин у капіталістичному суспільстві. Цей аграрний біметалізм є теоретично абсурд, щось неможливе з чисто-економічної точки зору. Поєднання приватної власності на землю з суспільною власністю тут чисто-механічне, «вигадане» людиною, яка не бачить ніякої різниці в самому укладі капіталістичного господарства з приватною власністю на землю і без приватної власності. Для такого «теоретика» питання виключно в тому, як розтасувати ренту, «все одно, чи назвати її абсолютною чи диференціальною».

В дійсності в капіталістичній країні залишення половини землі (138 міль. дес. із 280) в приватній власності неможливе. Одне з двох. Або приватна власність на землю дійсно вимагається даним шаблоном економічного розвитку, дійсно відповідає корінним інтересам класу капіталістичних господарів на землі. Тоді неминуча приватна власність на землю скрізь і повсюди, як основа буржуазного суспільства, що склалося за таким-то типом.

Або приватна власність на землю не обов'язкова на даному шаблі капіталістичного розвитку, не впливає з неминучістю з інтересів фермерського класу, суперечить навіть цим інтересам, — тоді неможливе збереження цієї власності в її застарілому вигляді.

Збереження монополії на одній половині культурної земельної площі, створення привілею для одного розряду дрібних господарів, увічнення у вільно-капіталістичному суспільстві «межі осілості», яка поділяє власників і орендарів громадської землі, є безглуздя, нерозривно зв'язане з безглуздяма економічної теорії Маслова.

І ми повинні перейти тепер до розгляду економічного значення націоналізації, відсунутого на задній план Масловим та його прихильниками¹.

Б. КРИТИКА ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЛЮ З ТОЧКИ ЗОРУ РОЗВИТКУ КАПІТАЛІЗМУ

Помилкове заперечування абсолютної ренти, цієї форми реалізації приватної земельної власності в капіталістичних прибутках, привело до однієї важливої хибі с.-д. літератури і всієї с.-д. позиції щодо аграрного питання в російській революції. Замість того, щоб узяти в свої руки критику приватної власності на землю, замість того, щоб поставити цю критику на основу економічного аналізу, аналізу певної економічної еволюції, — наші с.-д., йдучи за Масловим, віддали цю критику в руки народникам. Вийшло сугубе теоретичне опошлення марксизму і перекручення його пропагандистських завдань у революції. Критика приватної власності на землю в думських промовах, у пропагандистській та агітаційній літе-

¹ В число цих прихильників попав в Стокгольмі і Плеханов. Іронія історії зробила те, що цей нібито-суворий хранитель ортодоксії не помітив або не побажав помітити перекручування економічної теорії Маркса Масловим.

ратурі і т. д. провадилась тільки з народницької, тобто міщанської, квазі-соціалістичної точки зору. Виділити реальне ядро з цієї дрібнобуржуазної ідеології марксистки не вміли, не зрозумівши свого завдання внести історичний елемент у розгляд питання і точку зору дрібних буржуа (абстрактна ідея зрівняльності, справедливості і т. п.) замінити точкою зору пролетаріату на істинні корені боротьби проти приватної власності на землю в капіталістичному суспільстві, яке розвивається. Народник думає, що заперечення приватної власності на землю є заперечення капіталізму. Це невірно. Заперечення приватної власності на землю є вираз вимог найчистішого капіталістичного розвитку. І нам доводиться оживляти в свідомості марксистів «забуті слова» Маркса, що критикував приватну земельну власність з точки зору умов капіталістичного господарства.

Таку критику Маркс спрямовував не тільки проти великого, а й проти дрібного землеволодіння. Вільна власність дрібного селянина на землю є необхідний супутник дрібного виробництва в землеробстві при певних історичних умовах. А. Фінн мав цілковиту рацію проти Маслова, підкреслюючи це. Але таке визнання історичної необхідності, яка доводиться досвідом, не виключає обов'язку марксиста оцінити всебічно дрібну земельну власність. Дійсна свобода такої власності немислима без свободи купівлі-продажу землі. Приватна власність на землю означає необхідність затрати капіталу на купівлю землі. З цього приводу Маркс писав у III томі «Капіталу»: «Одна із специфічних хиб дрібного землеробства там, де воно зв'язане з вільною власністю на землю, походить з того, що той, хто обробляє землю, вкладає капітал на купівлю землі» (III, 2, 342). «Затрата капіталу на купівлю землі віднімає цей капітал від культури» (ib, 341).

«Затрата грошового капіталу на купівлю землі зовсім не являє собою затрати землеробського капіталу. Навпаки, вона означає відповідне зменшення того капіталу, яким можуть поряdkувати в своїй сфері виробництва дрібні селяни. Вона зменшує відповідним чином розмір їхніх засобів виробництва і тому звужує економічну базу репродукції. Вона підкоряє дрібного селянина лихварству, тому що в цій галузі взагалі рідше зустрічаються справжні кредитні відносини. Вона являє собою перешкоду агрикультурі також і в тому разі, коли відбувається купівля великих поміщицьких господарств. Вона в дійсності суперечить капіталістичному способу виробництва, для якого в цілому байдуже заборгованість землевласника, все одно, чи успадкував він свою ділянку землі чи купив її» (344—5).

Таким чином і застава землі і лихварство є, так би мовити, форми обходу капіталом тих труднощів, що їх створює приватна земельна власність вільному проникненню капіталу в землеробство. Без капіталу не можна вести господарство в суспільстві товарного виробництва. Цього не може не усвідомлювати і селянин, і його ідеолог-народник. Значить, питання зводиться до того, чи можна капітал цілком вільно обертати на землеробство прямим і безпосереднім чином чи через посередництво лихваря і кредитної установи. Думка селянина й народника, які почасти не усвідомлюють повного панування капіталу в сучасному суспільстві, почасти надівають собі на очі шапку ілюзій і мрій, щоб не бачити неприємної дійсності, — ця думка спрямовується на грошову допомогу ззовні. «Особам, що дістали землю з загальнонародного фонду, — каже § 15 земельного проекту 104-х, — і не мають досить коштів, щоб справити собі все потрібне для господарства, мусить даватися допомога коштом держави у формі позик і субсидій». Звичайно, не підлягає сумніву, що така грошова допомога була б необхідна при реорганізації російського землеробства переможною селянською революцією. Каутський у своїй праці «Аграрне питання в Росії» цілком справедливо підкреслює це. Але мова йде у нас тепер про те, яке є суспільно-економічне значення, що його не помічає народник, усіх цих «дешевих позик і допомог». Держава може бути тільки посередником при передачі грошей від капіталістів, але самій їй узяти гроші можна тільки у капіталістів. Отже, при найкращій, яка тільки можлива, організації державної допомоги панування капіталу анітрохи не усувається, і питання лишається те саме: які є можливі форми застосування капіталу в землеробстві.

А це питання приводить неминуче до марксистської критики приватної власності на землю. Ця власність є перешкода вільному прикладанню капіталу до землі. Або повна свобода цього прикладання, — і тоді скасування приватної власності на землю, тобто націоналізація землі. Або збереження приватної земельної власності, — і тоді обхідні форми проникнення капіталу: застава землі поміщиком і селянином, поневолення селянина лихварем, здавання землі орендареві, що володіє капіталом.

«При дрібному землеробстві, — каже Маркс, — ціна землі, ця форма приватної власності на землю і результат такої власності, виступає саме як обмеження виробни-

цтва. При великому землеробстві і при великій земельній власності, яка базується на капіталістичному способі господарства, власність теж є обмеженням, бо вона зв'язує руки фермерів в продуктивних затратах капіталу, що дають вигоду кінцем не йому, а землевласникові» (346—7, 2. Teil, III. Band, «Das Kapital»).

Отже, скасування приватної власності на землю є максимальне, яке тільки можливе в буржуазному суспільстві, усунення всіх і всіляких загородок, що перешкоджають вільному застосуванню капіталу в землеробстві і вільному переходові капіталу з однієї галузі виробництва до другої. Свобода, широта і швидкість розвитку капіталізму, повна свобода класової боротьби, відпадання всяких зайвих посередників, що роблять землеробство схожим на «потогінну» промисловість, — ось що таке націоналізація землі при капіталістичному виробництві.

6. НАЦІОНАЛІЗАЦІЯ ЗЕМЛІ І «ГРОШОВА» РЕНТА

З цікавим економічним доводом проти націоналізації виступив прихильник поділу А. Фінн. І націоналізація і муніципалізація, — каже він, — є передача ренти певному громадському колективові. Але постає питання, про яку ренту йде тут мова. Не про капіталістичну, бо «селяни звичайно із своєї землі ренти в капіталістичному розумінні не одержують» («Аграрне питання і соціал-демократія», с. 77, пор. 63 стор.), а про докапіталістичну грошову ренту.

Під грошовою рентою Маркс розуміє виплату селянином поміщику всього додаткового продукту в грошовій формі. Первісною формою економічної залежності селянина від поміщика є при докапіталістичних способах виробництва відробіткова рента (Arbeitsrente), тобто панщина, потім рента продуктами або натуральна рента і, нарешті, грошова рента. Ця рента, — каже А. Фінн, — «є найбільш поширена у нас і тепер» (стор. 63).

Безсумнівно, що кріпосницько-кабальна оренда надзвичайно сильно поширена у нас і що, за теорією Маркса, плата селян при такій оренді є в значній своїй частині грошовою рентою. Яка сила дає змогу видушувати з селян таку ренту? Чи сила буржуазії і капіталізму, який розвивається? Зовсім ні. Сила кріпосницьких латифундій. Оскільки останні будуть розбиті, — а це вихідний пункт

і основна умова селянської аграрної революції, — остільки говорити про «грошову ренту» в докапіталістичному розумінні не доводиться. Отже, заперечення Фінна має тільки те значення, що ще раз підкреслює безглуздість відділення селянських надільних земель від решти земель при революційному аграрному перевороті: тому що надільні землі нерідко бувають оточені поміщицькими, тому що з теперішніх умов розмежування селянських і поміщицьких земель випливає кабала, то збереження цього розмежування реакційне. А муніципалізація зберігає його на відміну і від поділу і від націоналізації.

Існування дрібної земельної власності або, вірніше, дрібного господарства вносить, звичайно, певні зміни в загальні положення теорії про капіталістичну ренту, але не знищує цієї теорії. Маркс указує, наприклад, що абсолютна рента, як така, звичайно не існує при дрібному землеробстві, яке працює головним чином на задоволення потреб самого землероба (III, 2, 339, 344). Але чим далі розвивається товарне господарство, тим більше стають застосовними всі положення економічної теорії і до селянського господарства, раз воно стало в умови капіталістичного світу. Не треба забувати, що ніяка націоналізація землі, ніяка зрівняльність землекористування не знищать того явища, яке цілком склалося в Росії, що заможне селянство вже господарює по-капіталістичному. Я показав у «Розвитку капіталізму», що, за даними 80-х і 90-х років минулого століття, близько $\frac{1}{5}$ селянських дворів зосереджують у своїх руках до половини селянського землеробського виробництва і далеко більшу частку оренди, що господарство таких селян тепер уже більш товарне, ніж натуральне, — що, нарешті, це селянство не може існувати без мільйонного контингенту наймитів і поденників¹. У цьому селянстві елементи капіталістичної ренти дані вже наперед. Це селянство висловлює свої інтереси устами панів Пешехонових, що «тверезо» відкидають і заборону найманої праці і «соціалізацію землі», тверезо обстоюють точку зору пробиваючого собі дорогу господарського індивідуалізму селянина. Якщо ми пильно відділятимемо в утопіях народників реальний економічний момент від фальшивої ідеології, то ми побачимо відразу, що від знищення кріпосницьких латифундій — і при поділі, і при націоналіза-

¹ Див. III том Творів, стор. 95—99. Ред.

ції, і при муніципалізації — найбільше виграє саме буржуазне селянство. «Позики і допомоги» від держави також не можуть не піти на користь йому ж насамперед. «Селянська аграрна революція» є не що інше, як підпорядкування всього землеводіння умовам прогресу і процвітання саме цих фермерських господарств.

Грошова рента, це — відмираюче вчора, яке не може не відмирати. Капіталістична рента, це — народжуване завтра, яке не може не розвинутися і при Століпінській експропріації бідніших селян («за 87 статтею») і при селянській експропріації найбагатших поміщиків.

7. ПРИ ЯКИХ УМОВАХ МОЖЕ ЗДІЙСНИТИСЯ НАЦІОНАЛІЗАЦІЯ

Серед марксистів часто зустрічається той погляд, що націоналізація здійснима лише на високому шаблі розвитку капіталізму, коли він уже цілком підготує умови «відділення землевласників від землеробства» (через оренду й гіпотеку). Гадають, що велике капіталістичне землеробство мусить уже скластися, раніш ніж здійснення буде націоналізація землі, що відтинає ренту і не зачіпає господарського організму¹.

Чи правильний такий погляд? Теоретично він не може бути обґрунтований, прямими посиланнями на Маркса не може бути підтриманий: дані досвіду скоріш говорять проти нього.

Теоретично націоналізація являє собою «ідеально»-чистий розвиток капіталізму в землеробстві. Інша річ — питання про те, чи часто здійснимі в історії такі поєднання умов і таке співвідношення сил, які допускають націоналізацію в капіталістичному суспільстві. Але вона є не тільки наслідком, а також і умовою швидкого розвитку капіталізму. Думати, що націоналізація можлива тільки при дуже високому розвитку капіталізму в землеробстві — значить, мабуть що, заперечувати націоналізацію, як захід буржуазного прогресу, бо високий розви-

¹ Ось одно з найточніших висловлень цього погляду тов. Борисовим, прихильником поділу: ...«Пізніше вона (вимога націоналізації землі) буде поставлена історією, поставлена тоді, коли деградує дрібнобуржуазне господарство, капіталізм у землеробстві завоює міцні позиції, і Росія вже не буде селянською країною» (стор. 127 протоколів Стокг. з'їзду).

ток землеробського капіталізму скрізь поставив уже на чергу (і поставити неминуче свого часу в нових країнах) «соціалізацію землеробського виробництва», соціалістичний переворот. Захід буржуазного прогресу, як буржуазний захід, немислимий при сильному загостренні класової боротьби пролетаріату і буржуазії. Такий захід ймовірний, скоріш, у «молодому» буржуазному суспільстві, яке ще не розвинуло своїх сил, ще не розгорнуло своїх суперечностей до кінця, ще не створило такого сильного пролетаріату, який прагне безпосередньо до соціалістичного перевороту. І Маркс припускав, а почасти прямо боронив, націоналізацію не тільки в епоху буржуазної революції в Німеччині в 1848 р., а й в 1846 р. для Америки, про яку він тоді ж з цілковитою точністю вказував, що вона лише розпочинає «індустріальний» розвиток. Досвід різних капіталістичних країн не показує нам націоналізації землі у скільки-небудь чистому вигляді. Щось аналогічне ми бачимо в Новій Зеландії, — молодій капіталістичній демократії, де нема й мови про високий розвиток землеробського капіталізму. Щось аналогічне було і в Америці, коли держава видавала закон про гомстеди і роздавала за номінальну ренту ділянки землі дрібним господарям.

Ні. Відносити націоналізацію до епохи високорозвинутого капіталізму — значить заперечувати її, як захід буржуазного прогресу. А таке заперечування прямо суперечить економічній теорії. Мені думається, що в нижченаведеному міркуванні в «Теоріях додаткової вартості» Маркс відзначив інші умови здійснення націоналізації, ніж це звичайно думають.

Показавши, що землевласник — цілком зайва фігура для капіталістичного виробництва, що мета цього останнього «цілком досягається» коли земля належить державі, Маркс продовжує:

«Тому радикальний буржуа теоретично приходив до заперечення приватної власності на землю... Проте на практиці йому бракує хоробрості, бо напад на одну форму власності, форму приватної власності на умови праці, був би дуже небезпечний і для другої форми. Крім того, буржуа сам себе територіалізував» («Theorien über den Mehrwerth», II. Band, 1. Teil, S. 208).

Маркс не вказує тут, як перешкоду здійсненню націоналізації, нерозвиненість капіталізму в землеробстві. Він вказує дві інші перешкоди, які куди більше говорять на

користь думки про здійснимість націоналізації в епоху буржуазної революції.

Перша перешкода: у радикального буржуа бракує хоробрості напасти на приватну земельну власність з огляду на небезпеку соціалістичного нападу на всяку приватну власність, тобто соціалістичного перевороту.

Друга перешкода: «буржуа сам себе територіалізував». Маркс має на увазі, очевидно, що саме буржуазний спосіб виробництва зміцнив себе вже в приватній власності на землю, тобто що ця приватна власність стала куди більше буржуазною, ніж феодалною. Коли буржуазія, як клас, в широких, переважних розмірах, уже зв'язала себе з землеволодінням, уже «сама себе територіалізувала», «осіла на землю», цілковито підпорядкувала собі землеволодіння, — тоді справжнього суспільного руху буржуазії на користь націоналізації бути не може. Не може з тієї простої причини, що ні один клас не піде проти себе.

Обидві ці перешкоди, взагалі кажучи, можна усунути тільки в епоху капіталізму, який починається, а не кінчається, в епоху буржуазної революції, а не напередодні соціалістичної. Думка про здійснимість націоналізації тільки при високорозвиненому капіталізмі не може бути названа марксистською. Вона суперечить і загальним посылкам теорії Маркса і наведеним словам його. Вона спрощує питання про історично-конкретну обстановку націоналізації, як заходу, що проводиться такими-от силами і класами, до схематичної і голої абстракції.

«Радикальний буржуа» не може бути хоробрий в епоху сильно розвиненого капіталізму. В таку епоху цей буржуа неминуче вже контрреволюційний у масі своїй. В таку епоху неминуча вже майже повна «територіалізація» буржуазії. Навпаки, в епоху буржуазної революції об'єктивні умови примушують «радикального буржуа» бути хоробрим, бо він, розв'язуючи історичне завдання даного часу, не може ще, як клас, боятися пролетарської революції. В епоху буржуазної революції буржуазія ще не територіалізувала себе: землеволодіння занадто ще пройняте феодалізмом у таку епоху. Стає можливим те явище, щоб маса буржуазних землеробів, фермерів, боролася проти головних форм землеволодіння, а тому приходила до практичного здійснення повного буржуазного «визволення землі», тобто націоналізації.

В усіх цих відношеннях російська буржуазна револю-

ція перебуває в особливо-сприятливих умовах. Міркуючи з чисто-економічної точки зору, ми безумовно мусимо визнати максимум залишків феодалізму в російському землеволодінні, і поміщицькому і селянському надільному. При таких умовах суперечність між порівнянно розвиненим капіталізмом у промисловості і страшенною відсталістю села стає кричущою і штовхає, в силу об'єктивних причин, до найбільшої глибини буржуазної революції, до створення умов найшвидшого агрикультурного прогресу. Націоналізація землі є саме умова найшвидшого капіталістичного прогресу в нашому землеробстві. У нас в Росії є такий «радикальний буржуа», який себе ще не «територіалізував», який не може боятися в даний час пролетарського «нападу». Цей радикальний буржуа — російський селянин.

З указаної точки зору цілком зрозумілим стає різне ставлення до націоналізації землі маси російських ліберальних буржуа і маси російських селян. Ліберальний поміщик, адвокат, великий промисловець, купець — усі вони цілком достатньо «територіалізували» себе. Вони не можуть не боятися пролетарського нападу. Вони не можуть не віддавати переваги Століпінсько-кадетському шляхові. Подумайте тільки, яка золота річка тече тепер поміщикам, чиновникам, адвокатам, купцям у вигляді мільйонів, що їх роздає «селянський» банк переляканим поміщикам! При кадетському «викупі» ця золота річка була б трошки інакше скерована, може, трошки менш багата, та все ж і вона складалася б із сотень мільйонів, текла б у ті самі руки.

Від революційного повалення всіх старих форм землеволодіння може не перепастися ні копійки ні чиновникові, ні адвокатові. А купець — у масі своїй — не може дивитися так далеко, щоб віддати перевагу майбутньому розширенню внутрішнього ринку мужиків перед негайною можливістю урвати в пана. Тільки селянин, якого заганяє в могилу стара Росія, здатний добиватися повного оновлення землеволодіння.

8. НАЦІОНАЛІЗАЦІЯ — ПЕРЕХІД ДО ПОДІЛУ?

Коли дивитися на націоналізацію, як на захід, найбільш здійснимий в епоху буржуазної революції, то такий погляд неминуче веде до припущення того, що націоналізація може бути простим переходом до поділу. Реаль-

ною економічною потребою, яка змушує масу селянства добиватися націоналізації, є необхідність докорінно оновити всі старі відносини землеволодіння, «очистити» всі землі, пристосувати їх заново для нового, фермерського господарства. Раз це так, то ясно, що фермери, які пристосувалися і оновили все землеволодіння, можуть зажадати закріплення цих нових земельних розпорядків, тобто обернення орендованих ними у держави ділянок у власність.

Так, це абсолютно незаперечно. Ми виводимо націоналізацію не з абстрактних міркувань, а з конкретного урахування конкретних інтересів конкретної епохи. І, розуміється, смішно було б вважати за «ідеалістів» масу дрібних господарів, смішно було б думати, що вони спиняться перед поділом, раз цього вимагатимуть їхні інтереси. Отже, ми повинні розглянути, 1) чи можуть вимагати поділу їхні інтереси, 2) при яких умовах і 3) як це повинно відбитись на пролетарській аграрній програмі.

На перше питання ми вже дали позитивну відповідь. На друге не можна тепер відповідати з певністю. Поділ може викликатись, після періоду революційної націоналізації, намаганням зміцнити в максимально можливій мірі нові, відповідні до вимог капіталізму, відносини землеволодіння. Він може викликатись намаганням даних власників землі збільшити свої прибутки коштом решти суспільства. Нарешті, він може викликатись намаганням «заспокоїти» (або, простіше кажучи, придушити) пролетаріат і напівпролетарські верстви, для яких націоналізація землі буде елементом, що «розпалює апетити» до соціалізації всього суспільного виробництва. Всі ці три можливості зводяться до однієї економічної основи, бо із зміцнення нового капіталістичного землеволодіння нових фермерів сам собою випливе і протипролетарський настрій і намагання створити для себе новий привілей у формі права власності. Значить, питання зводиться саме до цього господарського зміцнення. Постійною протидією йому буде розвиток капіталізму, що посилює перевагу великого землеробства і вимагає постійної легкості «консолідації» дрібних фермерських ділянок у великі. Тимчасовою протидією буде колонізаційний фонд Росії: зміцнити нове господарство — значить підняти землеробську техніку. А ми вже показали, що кожний крок уперед землеробської техніки «відкриває» для Росії нові й нові площі з її колонізаційного фонду.

У результаті розгляду другого, поставленого нами, питання доводиться зробити висновок: провістити з точністю умови, коли вимога поділу новими фермерами подолає всі протидіючі впливи, не можна. Ураховувати те, що дальший капіталістичний розвиток неминуче створить після буржуазної революції такі умови, необхідно.

Зате на останнє питання, про ставлення робітничої партії до можливої вимоги поділу новими фермерами, можна дати цілком виразну відповідь. Пролетаріат може і повинен підтримувати буржуазію войовничу, коли вона веде дійсно революційну боротьбу з феодалізмом. Та не діло пролетаріату — підтримувати буржуазію, що заспокоюється. Якщо безсумнівно, що переможна буржуазна революція в Росії неможлива без націоналізації землі, то ще більш безсумнівно, що дальший поворот до поділу неможливий без деякої «реставрації», без повороту селянства (вірніше, з точки зору передбачуваних відносин: фермерства) на сторону контрреволюції. Пролетаріат обстоюватиме революційну традицію проти всіх таких намагань, а не допомагатиме їм.

Було б в усякому разі глибоко помилково думати, що націоналізація в тому разі, якщо нове фермерство поверне до поділу, лишиться скороминущим явищем, яке не має серйозного значення. Вона мала б в усякому разі гігантське значення, і матеріальне і моральне. Матеріальне — в тому відношенні, що ніщо не в силі так повно змести залишки середньовіччя в Росії, так повно оновити напівзгниле в азіатчині село, так швидко рушити вперед агрикультурний прогрес, як націоналізація. Всяке інше розв'язання аграрного питання в революції створює менш сприятливі вихідні пункти для дальшого економічного розвитку.

Моральне значення націоналізації в революційну епоху полягає в тому, що пролетаріат допомагає завдати такого удару «одній формі приватної власності», відгуки якого неминучі в усьому світі. Пролетаріат обстоює найпослідовніший і найрішучіший буржуазний переворот, найсприятливіші умови капіталістичного розвитку, протидіючи таким чином з найбільшим успіхом всякій половинчатості, дряблості, безхарактерності, пасивності, — властивостям, яких не може не проявляти буржуазія.

Розділ IV.

ПОЛІТИЧНІ Й ТАКТИЧНІ МІРКУВАННЯ В ПИТАННЯХ АГРАРНОЇ ПРОГРАМИ

Саме цього роду міркування, як було вже вказано вище, займають непропорціонально велике місце в нашій партійній дискусії про аграрну програму. Наше завдання — розглянути такі міркування якомога систематичніше й коротше, вказуючи співвідношення різних політичних заходів (і точок зору) з економічними основами аграрного перевороту.

1. «ГАРАНТІЯ ВІД РЕСТАВРАЦІЙ»

У «Доповіді» про Стокгольмський з'їзд я розглядав цей довід, відновлюючи напам'ять дебати. Тепер перед нами є точний текст протоколів.

«Ключ моєї позиції — виголосив Плеханов на Стокгольмському з'їзді — полягає у вказівці на можливість реставрації» (115). Придивімося ж ближче до цього ключа. Ось перша вказівка на нього в першій промові Плеханова:

«Ленін каже: «ми знешкодимо націоналізацію», але щоб знешкодити націоналізацію, треба знайти гарантію проти реставрації; а такої гарантії нема і бути не може. Пригадайте історію Франції; пригадайте історію Англії; у кожній з цих країн після широкого революційного розмаху настала реставрація. Те саме може бути і в нас; і наша програма повинна бути така, щоб, в разі свого здійснення, довести до мінімуму шкоду, якої може заподіяти реставрація. Наша програма повинна усунути економічну основу царизму; а націоналізація землі в революційний період не усуває цієї основи. Тому я вважаю

вимогу націоналізації за антиреволюційну вимогу» (44). Яка ця «економічна основа царизму», про це Плеханов у тій самій промові каже: «У нас справа склалася так, що земля вкулі з землеробами була закріпачена державою, і на підставі цього закріпачення розвинувся російський деспотизм. Щоб розбити деспотизм, треба усунути його економічну основу. Тому я проти націоналізації тепер» (44).

Погляньте спершу на логіку цього міркування про реставрацію. Перше: «гарантії від реставрації нема і бути не може»¹. І на наступній 45-ій сторінці (та ж промова) Плеханов остаточно придумує гарантію: «В разі реставрації — прямо каже він — вона (муніципалізація) не віддає землі (слухайте!) в руки політичним представникам старого порядку». Гарантія від реставрації знайдена, хоч такої гарантії «бути не може». Фокус блискуче виконано, і меншовицька література сповнена захоплення з приводу спритності цього фокусника.

Коли Плеханов говорить, він кидає догепи, жартує, шумить, тріщить, крутиться й блищить, мов колесо у фейєрверку. Та лихо, коли такий промовець точно запише свою промову і її піддадуть потім логічному розбору.

Що таке реставрація? Перехід державної влади в руки політичних представників старого порядку. Чи може бути гарантія від такої реставрації? Ні, гарантії не може бути. Тому ми придумуємо таку гарантію: муніципалізацію, що «не віддає землі»... В чому ж полягає, питаємо далі, перешкода, яку ставить муніципалізація «віддачі землі»? Виключно в законі, що виданий революційним парламентом і оголошує такі-от (колишні поміщицькі та ін.) землі власністю обласних сеймів. А що таке закон? Вияв волі класів, що здобули перемогу і тримають у своїх руках державну владу.

Чи зрозуміло вам тепер, що такий закон «не віддає землі» «представникам старого порядку», коли до них перейде державна влада?

— І цю безпросвітну дурницю проповідували після Стокгольма соціал-демократи, підносячи її навіть з думської трибуни²!

¹ В рукопису далі йде: «Друге: треба «довести до мінімуму шкоду, якої може заподіяти реставрація». Тобто треба придумати гарантію від реставрації, хоч такої гарантії бути не може!» Ред.

² Промова Церетелі 8 червня (26 травня) 1907 р., стор. 1234 стеногр. звітів другої Думи.

По суті цього пресловутого питання про «гарантію від реставрації» доводиться зауважити таке. Тому що в наших руках гарантій від реставрації бути не може, то підносити це питання в зв'язку з аграрною програмою означало одвертати в бік увагу слухачів, засмічувати їхню думку, заплутувати дискусію. Ми не можемо за своїм бажанням викликати соціалістичний переворот на Заході, — цю єдину абсолютну гарантію від реставрації в Росії. Відносною ж і умовною «гарантією», тобто якомога більшим утрудненням реставрації, є якомога глибше, послідовніше, рішучіше проведення революційного перевороту в Росії. Чим далі заїде революція, тим важча буде реставрація старого, тим більше лишиться навіть в разі реставрації. Чим глибше буде зораний старий ґрунт революцією, тим важча буде реставрація. В галузі політичній глибшим переворотом є демократична республіка, ніж демократичне місцеве самоврядування, вона передбачає (і вона розгортає) велику революційну енергію, свідомість, зорганізованість великих мас народу, вона лишає традиції, що їх викоренити куди важче. Тому, напр., сучасні с.-д. цінять великі плоди французької революції, незважаючи на всі реставрації, — відрізняючись цим від кадетів (і кадетуючих с.-д.?), що віддають перевагу демократичним земствам при монархії, як «гарантію від реставрації».

В економічній галузі найдалі йде при буржуазному аграрному перевороті націоналізація, бо вона ламає все середньовічне землеволодіння. Селянин тепер господарює на клаптику власної надільної землі, на клаптику орендованої поміщицької землі і т. д. Націоналізація в максимальній мірі дозволяє всі перегородки землеволодіння зламати і всю землю «розчистити» для нового господарства, відповідного до вимог капіталізму. Звичайно, і при такій чистці нема гарантії від повернення старого — обіцяти таку «гарантію від реставрації» народові означало б шарлатанити. Але від такої чистки старого землеволодіння настільки зміцниться нове господарство, що повернення до старого землеволодіння в максимальній мірі утрудниться, бо розвитку капіталізму спинити не можна ніякими силами. А при муніципалізації повернення до старого землеволодіння полегшується, бо вона увічне «смугу осілості», межу, що відділяє середньовічне землеволодіння від нового, муніципалізованого. Після націоналізації реставрація повинна розбитися міль-

йони нових, капіталістичних (фермерських) господарств, щоб відновити старе землеволодіння. Після муніципалізації реставрації не треба розбивати ніяких господарств, не треба робити ніякого нового розмежування, — досить у буквальному розумінні підмахнути папірець, що перераховує землі «муніципії» X у власність благородним поміщикам Y, Z і т. д., або передати поміщикам ренту з «муніципалізованих» земель.

Далі, від логічної помилки Плеханова в питанні про реставрацію, від плутанини політичних понять треба перейти до економічної суті реставрації. Протоколи Стокгольмського з'їзду цілком підтвердили сказане мною в «Доповіді», що Плеханов недозволено плутає французьку реставрацію на основі капіталізму з реставрацією нашого старого напівазіатського порядку» (с. 116 прот. Ст. з.). Тому мені нема потреби додавати що-небудь в цьому питанні до сказаного в «Доповіді». Спинімося лише на «усуненні економічної основи деспотизму». Ось найважливіше місце з промови Плеханова, яке стосується сюди:

«Реставрація» (у Франції) «не відновила залишків феодалізму, це вірно, але те, що у нас відповідає цим решткам, є наше старе закріпачення землі і землероба державі, наша стара своєрідна націоналізація землі. Нашій реставрації тим легше буде відтворити цю (sic!) націоналізацію, що ви самі вимагаєте націоналізації землі, що ви залишаєте недоторканною цю спадщину нашого старого напівазіатського порядку» (116).

Отже, реставрації «легше буде» відновити цю, тобто напівазіатську, націоналізацію, бо Ленін (і селянство) тепер вимагають націоналізації! Що це? Історико-матеріалістичний аналіз чи чисто-раціоналістична «гра словами»? Чи слово «націоналізація» полегшує відновлення напівазіатських порядків чи певні економічні зміни? Коли б Плеханов подумав над цим, то він побачив би, що муніципалізація і поділ знищують одну основу азійччини, поміщицьке середньовічне землеволодіння, але залишають другу: надільне середньовічне землеволодіння. Значить, по суті справи, за економічною суттю перевороту (а не за означенням його тим чи іншим терміном) саме націоналізація усуває економічні основи азійччини куди радикальніше. «Фокус» Плеханова полягає в тому, що

¹ Т. Шмідт у Стокгольмі, с. 122 Протоколів.

він назвав «своєрідною націоналізацією» середньовічне, залежне, тяглове, служиле землеволодіння, перескочивши через два види цього землеволодіння: надільне і поміщицьке. Внаслідок цього пересмикування слів, було зім'ято реальне історичне питання: які види середньовічного землеволодіння знищує той чи інший аграрний захід. Нехитрі ж прийоми Плехановського фейерверку!

Дійсне пояснення всієї цієї, майже неймовірної, плутанини Плеханова в питанні про реставрацію полягає в двох обставинах. По-перше, Плеханов, говорячи про «селянську аграрну революцію», зовсім не вяснив собі її своєрідності, як капіталістичної еволюції. Він змішує народництво, вчення про можливість некапіталістичної еволюції, з марксистським поглядом на можливість двох видів капіталістичної аграрної еволюції. У Плеханова весь час проглядає невиразна «боязнь селянської революції» (як я вже в Стокгольмі сказав йому, с. 106—7¹), боязнь того, чи не може вона виявитися економічно реакційною, ведучою не до американського фермерства, а до середньовічного закріпачення. Насправді це економічно неможливо. Доказ — селянська реформа і хід еволюції після неї. У селянській реформі оболонка феодалізму (і поміщицького феодалізму і «державного феодалізму», що про нього слідом за Плехановим говорив у Стокгольмі Мартинов) дуже сильна. Але економічна еволюція виявилась сильнішою і наповнила цю феодальну оболонку капіталістичним змістом. Незважаючи на перешкоду середньовічного землеволодіння, і селянське і поміщицьке господарство розвивались, хоч і неймовірно повільно, буржуазним шляхом. Землеволодіння державних селян (до 80-х років) або колишніх державних (після 80-х років) повинно було б, коли б реальна була плехановська боязнь повороту до азіатчини, виявитися найчистішим типом «державного феодалізму». На ділі воно виявилось більш вільним, ніж поміщицьке, бо феодальна експлуатація вже була неможлива в 2-ій половині XIX століття. Серед «багатоземельних»² державних селян менше панувала кабала і швидше розвивалася селянська буржуазія. В Росії можлива тепер або повільна

¹ Див. IX том Творів, стор. 152. *Ред.*

² «Багатоземельними» наші кол. державні селяни є, розуміється, лише порівняно з кол. поміщицькими. Перші мають за статистикою 1905 року в середньому по 12,5 десятин надільної землі на двір, другі по 6,7 дес.

і болісна буржуазна еволюція за пруським, юнкерським типом, або швидка і вільна — за американським. Все інше — примари.

Друга причина, що обумовила «реставраційну кашу» в голові у деяких товаришів, — непевність становища навесні 1906 року. Селянство, як маса, ще не остаточно показало себе. Ще можна було приймати і селянський рух і селянський Союз не остаточно показником дійсних прагнень переважної більшості селян. Самодержавна бюрократія і Вітте ще не втратили остаточно надії на те, що «серячок виручит» (класична фраза Віттевського органу «Русское Государство» навесні 1906 року), тобто що селянин стане направо. Звідси — таке сильне представництво селянства за законом 24 (11) грудня 1905 р. Яканебудь авантюра самодержавства на ґрунті селянської ідеї: «краще вся земля царська, тільки не панська», здавалася ще тоді багатом з с.-д. можливою. Але дві Думи, закон 16 (3) червня 1907 р. і аграрне законодавство Столипіна мусили всім розкрити очі. Самодержавству довелося, щоб рятувати, що можна, стати на шлях насильного руйнування общини на користь приватній власності на землю, тобто базувати контрреволюцію не на невіразних селянських промовах про націоналізацію (земля — «мирська» і т. п.), а на єдиній можливій економічній основі вдержання поміщицької влади, на основі капіталістичної еволюції за пруським зразком.

Тепер становище цілком вияснилось, і невіразне побоювання «азіатської» реставрації на ґрунті селянського руху проти приватної власності на землю час здати до архіву¹.

2. МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ, ЯК «ОПЛОТ ПРОТИ РЕАКЦІЇ»

«В органах суспільного самоврядування, що володіють землею, — говорив Плеханов у Стокгольмі — вона (муніципалізація) створює оплот проти реакції. І це буде дуже сильний оплот. Візьміть наших козаків» (45)... Ми зараз «візьмемо наших козаків» і подивимось, яке значення має посилення на них. Але спочатку розглянемо

¹ Я не кажу тут про те, що залякування реставрацією є політична зброя буржуазії проти пролетаріату, бо все необхідне на цю тему сказано вже в «Доповіді». (Див. IX том Творів, стор. 193. Ред.)

загальні основи того погляду, ніби місцеве самоврядування здатне бути оплотом проти реакції. Погляд цей безліч разів наводили наші муніципалісти і, крім формулювання Плеханова, досить буде ще однієї цитати з промови Джона: «до чого зводиться різниця між націоналізацією і муніципалізацією землі, коли ми визнаємо, що те й друге здійснимо і однаково зв'язане з демократизацією політичного ладу? Різниця зводиться до того, що муніципалізація краще закріпить завоювання революції, демократичний лад, і послужить основою його дальшого розвитку, тимчасом як націоналізація зміцнить тільки державну владу» (112).

Справді-таки меншовики заперечують можливість гарантій від реставрації, а потім печуть, на очах у публіки, «гарантії» і «оплоти», як фокусники, що ковтають шпаги. Як саме місцеве самоврядування може бути оплотом проти реакції, або закріпити завоювання революції, подумайте хоч трохи, панове! Оплотом проти реакції і закріпленням завоювань може бути тільки одне: свідомість і організованість мас пролетаріату й селянства. А ця організованість у капіталістичній державі, централізованій не за сваволею бюрократії, а силою непереможних вимог економічного розвитку, повинна бути згуртуванням у єдину по всій державі силу. Без централізованого селянського руху, без централізованої політичної боротьби селянства в усій державі, яке йде слідом за централізованим пролетаріатом, не може бути ніяких серйозних «завоювань революції», що їх варт було б «закріплювати», не може бути ніякого «оплоту проти реакції».

Місьцеве самоврядування, дійсно скільки-небудь демократичне, неможливе без цілковитого повалення поміщицької влади й знищення поміщицького землеволодіння;— визнаючи це на словах, меншовики з дивовижною легковажністю відмовляються прикинути розумом, що це значить на ділі. На ділі це нездійснимо без завоювання політичної влади в усій державі революційними класами, а два роки революції повинні були б, здавалося, навіть найупертіших «людей у футлярі» навчити того, що цими класами в Росії можуть бути лише пролетаріат і селянство. «Селянська аграрна революція», про яку ви говорите, панове, повинна, щоб перемогти, стати центральною владою в усій державі, як така, як селянська революція.

Тільки частками цієї центральної влади демократичного селянства можуть бути демократичні самовряду-

вання і, тільки борючись з місцевою і обласною роздробленістю селянства, тільки проповідуючи, підготовляючи, організуючи загальнодержавний, всеросійський, централізований рух, можна дійсно служити справі «селянської аграрної революції», а не справі заохочування приходської зашкарублості і місцево-обласного одурнення селянства. Саме такому одурнюванню служите ви, т. Плеханов і т. Джон, проповідуючи безглузду й архіреакційну думку, ніби місцеве самоврядування спроможне бути «оплотом проти реакції» або «закріпленням завоювань революції». Саме досвід двох років російської революції показав з очевидністю, що якраз місцева і обласна роздробленість селянського руху (солдатський рух є частина селянського) найбільше були причиною поразки.

Давати програму «селянської аграрної революції» і зв'язувати її тільки з демократизацією місцевого самоврядування, а не центральної влади, висувати перше, як справжній «оплот» і «закріплення», — це, по суті справи, не що інше, як кадетська угода з реакцією¹. Кадети напірають на місцеве «демократичне» самоврядування, не бажаючи зачепити або боячись зачепити важливіші питання. Меншовики не подумали про те, яке велике слово вони сказали, визнавши завданням часу «селянську аграрну революцію», і дали в політичних міркуваннях до своєї аграрної програми апофеоз провінціальної зашкарублості.

Ось, чи не вгодно таке міркування Джона:

«Т. Ленін побоюється, що реакція вирве у місцевого самоврядування конфісковані землі; якщо це можна сказати про землі, що попали в руки держави, то ніяк не можна сказати про муніципалізовані землі. Навіть самодержавний російський уряд не міг відняти землі у вірменського самоврядування, тому що викликав рішучу відсіч з боку населення» (113).

¹ В «Доповіді» я докладніше розвинув це (див. IX том Творів, стор. 191—192. *Ред.*). Тут додаю блискуче підтвердження цього — промову меншовика Новоседського, якої я не чув (див. «Доповідь») на з'їзді. Повстаючи проти поправки: сказати «демократична республіка» замість «демократична держава», Новоседський сказав: «...При істинно демократичних місцевих самоврядуваннях прийнята тепер програма може бути запроваджувана в життя і при тому ступені демократизації центрального уряду, який не може бути названий найвищим ступенем його демократизації. Навіть при демократизації, так би мовити, порівняльного ступеня, муніципалізація буде не шкідлива, а корисна» (138. Курс. наш). Це ясніше ясного. Селянська аграрна революція без повалення самодержавства, ось якнайреакційніша ідея меншовиків.

Чи не правда, незрівнянно? Вся історія самодержавства є суцільний грабіж місцевих, обласних, національних земель, а наші мудреці заспокоюють народ, що тупіє в провінціальной занедбаності: «навіть самодержавство» не відняло земель у вірменських церков, хоч почало віднімати і хоч тільки всеросійська революція на ділі не дала відняти... В центрі самодержавство, в провінції «вірменські землі», яких «не сміють відняти»... І звідки це стільки міщанського тупоумства в нашій соц.-демократії?

Ось вам Плехановські козаки.

«Візьміть наших козаків. Вони поведуться, як суцї реакціонери, а тимчасом, коли б (самодержавний) уряд здумав накласти руку на їхню землю, то вони повстали б за неї, як один. Значить, муніципалізація тим і добра, що вона годиться навіть в разі реставрації» (45).

Дійсно, «значить»! Коли б самодержавство повстало проти оборонців самодержавства, то оборонці самодержавства повстали б проти самодержавства. Ач яка глибокодумність! Але козацьке землеволодіння годиться не тільки в разі реставрації, а й для підтримання того, що мусить бути скинене раніш ніж бути реставрованим. На цей цікавий бік муніципалізації звернув увагу, заперечуючи Плеханову, Шмідт:

...«Нагадаю, що ще місяць тому самодержавство дало козакам пільги, значить, воно не боїться муніципалізації, тому що козацькі землі і тепер управляються таким способом, який в значній мірі нагадує муніципалізацію... Вона (муніципалізація) відіграє контрреволюційну роль» (123—4).

Плеханов так хвилювався з приводу цієї промови, що раз перебив промовця (у зовсім не важливому питанні, чи то про оренбурзьких козаків йшла мова) і спробував порушити регламент, дістати поза чергою слово для заяви. Ось текст поданої ним потім письмової заяви:

«Т. Шмідт неправильно виклав моє посилання на козацтво. На оренбурзьких козаків я зовсім не посилався. Я сказав: подивіться на козацтво; воно поводитися архіреакційно, а тимчасом, коли б уряд захотів накласти руку на його землю, то і воно поголовно повстало б проти нього. І те саме, в більшій чи меншій мірі, зроблять, в разі такої спроби, всі ті обласні установи, яким революція передала б конфісковані поміщицькі землі. І така їхня поведінка була б однією з гарантій проти реакції в разі реставрації» (127).

Це, розуміється, найгеніальніший план повалити самодержавство, не чіпаючи самодержавства: відняти у

нього окремі області, а там хай спробує повернути. Це майже так само геніально, як експропріація капіталізму шляхом ощадних кас. Але питання тепер не в цьому. Питання в тому, що обласна муніципалізація, яка після переможної революції «повинна» відіграти чудесну роль, тепер грає контрреволюційну роль. Ось що обминув Плеханов!

Козацькі землі нині являють собою справжню муніципалізацію. Великі області належать окремому козацькому війську: Оренбурзькому, Донському і т. д. Козаки в середньому мають по 52 дес. на двір, селяни по 11 дес. Крім того, Оренбурзькому війську належить 1 $\frac{1}{2}$ мільйона дес. військових земель, Донському — 1,9 міл. дес. і т. д. На ґрунті цієї «муніципалізації» розвиваються чисто феодальні відносини. Ця, фактично існуюча, муніципалізація означає стану і обласну замкненість селян, роздроблених різницями в розмірах землеволодіння, у платежах, в умовах середньовічного користування землею за службу і т. д. «Муніципалізація» допомагає не загальнодемократичному рухові, а роздробленню його, обласному знесилюванню того, що може перемогти лише як централізована сила, відчуженню однієї області від іншої.

І ми бачимо в другій Думі правого козака Караулова, який боронив Столипіна (Столипін, мовляв, теж припускає в своїй декларації примусове переміщення меж), розносив не гірше Плеханова націоналізацію і прямо висловився за муніципалізацію по областях (18 засід., 11 квітня (29 березня) 07 р., стор. 1366 стеногр. звіту).

Правий козак Караулов у тисячу разів вірніше схопив суть справи, ніж Маслов і Плеханов. Роздробленість областей є гарантія від революції. Коли російське селянство (з допомогою централізованого, а не «обласного» пролетарського руху) не зуміє розірвати рамок своєї обласної відчуженості, не зуміє організувати всеросійського руху, то революцію завжди розбиватимуть представники окремих, добре поставлених, областей, що їх централізована сила старої влади скеровуватиме на боротьбу, залежно від потреби.

Муніципалізація є реакційний лозунг, що ідеалізує середньовічну осібність областей, притупляє в селянстві свідомість необхідності централізованої аграрної революції.

3. ЦЕНТРАЛЬНА ВЛАДА І ЗМІЦНЕННЯ БУРЖУАЗНОЇ ДЕРЖАВИ

Саме центральна державна влада і викликає найбільше огиди у муніципалістів. Раніше ніж перейти до розгляду відповідних міркувань, треба вяснити, що таке націоналізація з політико-юридичного боку (ми вяснили вище економічний зміст її).

Націоналізація є передача всієї землі у власність держави. Власність означає право на ренту і визначення державною владою загальних для всієї держави правил володіння й користування землею. До таких загальних правил безперечно належить при націоналізації заборона всякого посередництва, тобто заборона передачі землі суборендарям, поступка тому, хто не є сам господарем і т. п. Далі. Якщо держава, про яку йде мова, дійсно демократична (не в меншовицькому розумінні а la Новоседський), то власність її на землю аж ніяк не виключає, а навпаки, вимагає передачі розпорядження землею, в рамках загальнодержавних законів, місцевим і обласним органам самоврядування. Наша програма-мінімум, як я вказував у брошурі «Перегляд¹ і т. д.», прямо вимагає цього, говорячи і про самовизначення національностей, про широке обласне самоврядування і т. д. Тому детальні правила, погоджені з місцевими відмінностями, практичне відведення земель або розподіл ділянок між окремими особами, громадами і т. д., — все це неминуче відходить в руки місцевих органів державної влади, тобто місцевих органів самоврядування.

З приводу всього цього, якщо й могли бути непорозуміння, то вони випливали або з нерозуміння різниці між поняттями: власність, володіння, розпорядження, користування, або з демагогічних загравань з провінціалізмом і федералізмом². Основа відмінності між муніци-

¹ Див. IX том Творів, стор. 65. *Ред.*

² Таке загравання ми бачимо у Маслова. ...«Можливо, — пише він в «Образовани», 1907, № 3, с. 104, — в деяких місцях селяни згодилися б поділитися своїми землями, але досить відмови селян одного великого району (напр., Польщі) ділитися своїми землями, щоб проект націоналізації всіх земель виявився безглуздом». Зразок вульгарного доводу, в якому нема й сліду думки, є тільки набір слів. «Відмова» і поставленого в особливій умови району не може змінити загальної програми і не робить її безглуздом: «Відмовитись» може інший район і від муніципалізації. Важливе не це. Важливе те, що в капіталістичній єдиній державі приватна власність на

палізацією і націоналізацією не в розподілі прав між центром та провінцією і вже найменше в «бюрократизмі» центру — так можуть думати й говорити лише цілковиті неуки, — а в збереженні приватної власності на землю для одного розряду земель при муніципалізації, у повному її скасуванні при націоналізації. Основа відмінності — «аграрний біметалізм», що його допускає перша програма і усуває друга.

Коли ж ви підійдете до теперішньої програми з точки зору можливості сваволі центральної влади і т. п. — (на цій точці зору пробують виїхати нерідко вульгарні оборонці муніципалізації), то побачите, що теперішня програма слабує у цьому відношенні на глибоку плутанину і неясність. Досить указати, що теперішня програма передає «у володіння демократичної держави» і «землі, потрібні для переселенського фонду», і «ліси й води, що мають загальнодержавне значення». Ясно, що поняття ці зовсім невизначені і що ґрунт для конфліктів тут не-осяжний. Візьміть, напр., найновішу працю п. Кауфмана в II томі кадетського «Аграрного питання» («До питання про норми додаткового наділення»), де зроблено розрахунок по 44-х губерніях про земельний запас для донаділення селян за найвищими нормами 1861 року. «Позанадільний земельний фонд» вираховується спершу без лісів, потім з лісами (понад 25% лісистості). Хто визначає, які з цих лісів мають «загальнодержавне значення»? Звичайно, тільки центральна влада держави, — і, отже, в руки їй меншовицька програма дає гігантську земельну площу — 57 міль. дес. у 44 губ. (за Кауфманом). Хто визначає, що таке «переселенський фонд»? Звичайно, тільки центральна буржуазна влада. Тільки вона вирішує, чи є, наприклад, 1½ міль. дес. військових земель у оренбурзьких козаків або 2 міль. дес. у донських козаків «переселенським фондом» для всієї країни (бо козаки мають по 52,7 дес. на двір), чи ні. Ясно, що питання зовсім не так стоїть, як ставлять його Маслов, Плеханов і К°. Не в тому справа, щоб паперовою постановою захистити місцеві обласні самоврядування від зазіхань центру, — цього неможливо зробити не тільки папером, але й гарматою, бо капіталістичний розвиток іде до

землю і націоналізація в широких розмірах не вживуться, як дві системи. Одна з них муситиме взяти гору. Справа робітничої партії — обстоювати більш високу систему, яка полегшує швидкість розвитку продуктивних сил і свободу класової боротьби.

централізації, зосереджує в руках центральної буржуазної влади таку силу, якій не можуть ніколи протистояти «області». Справа в тому, щоб один і той же клас мав політичну владу і в центрі і на місцях, щоб там і тут був цілком послідовно проведений зовсім однаковий ступінь демократизму, який забезпечував би повне панування, для прикладу скажімо, більшості населення, тобто селянства. Виключно в цьому є реальна гарантія від «надмірних» зазіхань центру, від порушення «законних» прав областей; всі інші гарантії, вигадані меншовиками, — самісінька дурниця, захист паперовим ковпаком провінціального філістера від зосередженої капіталізмом сили центральної влади. Саме таку філістерську дурницю і робить Новоседський, як робить її вся теперішня програма, допускаючи повний демократизм місцевих самоврядувань і «невищий» ступінь демократизму в центрі. Неповний демократизм значить забезпечення влади в центрі не більшості населення, не тим елементам, що переважають у місцевих самоврядуваннях, а це означає не тільки можливість, а неминучість конфліктів, переможцем в яких неодмінно, в силу законів економічного розвитку, вийде не демократична центральна влада!

«Муніципалізація» з цього боку питання, як «забезпечення» за областями чогось проти центральної влади, є цілковитий філістерський недомисел. Якщо це «боротьба» з централізованою буржуазною владою, то хіба тільки така «боротьба», яку ведуть антисеміти проти капіталізму: такі ж широкомовні обіцянки, що приваблюють тупі й темні маси, і така ж економічна і політична нездійсненність цих обіцянок.

Візьміть найбільш «ходовий» довід муніципалістів проти націоналізації: націоналізація посилить буржуазну державу (пам'ятаєте у Джона чудове: «зміцнить лише державну владу»), збільшить прибутки антипролетарської буржуазної влади, а... саме так: а муніципалізація дасть прибутки на потреби населення, на потреби пролетаріату. Такий довід змушує соромитися за соціал-демократію, бо це чисто-антисемітська дурниця і антисемітська демагогія. Щоб не брати кого-небудь з «малых сих», спантеличених Плехановим і Масловим, візьму «самого» Маслова:

«Соціал-демократія — повчає він читачів «Образования» — завжди розраховує так, щоб при найгірших обставинах її плани й завдання виправдалися... Ми повинні

припускати, що в усіх сторонах суспільного життя пануватиме буржуазний лад з усіма його негативними сторонами. Самоврядування буде так само буржуазне, як і весь державний лад, у ньому буде така ж загострена класова боротьба, як і в західноєвропейських муніципалітетах».

Яка ж різниця між самоврядуванням і державною владою? Чому соціал-демократія прагне передати землі не державі, а місцевому самоврядуванню?

«Щоб визначити завдання держави і місцевого самоврядування, ми порівняємо бюджети того і другого» («Образование», 1907, № 3, с. 102). Далі йде порівняння: в одній з найдемократичніших республік, у Сполуч. Штатах Америки, на військо і флот витрачається 42% бюджету. Те саме у Франції, Англії і т. д. «Поміщицькі земства» в Росії — на медицину 27,5%, на народну освіту — 17,4%, шляхи — 11,9%.

«З порівняння бюджетів найбільш демократичних держав і найменш демократичного місцевого самоврядування ми бачимо, що за своїми функціями перші обслуговують інтереси пайівних класів, що державні кошти витрачаються на зняття гніту, на зняття придушення демократії; що, навпаки, найнедемократичніше, найгірше місцеве самоврядування змушене, хоч і погано, а все-таки служити демократії, задовольняти місцеві потреби» (103).

«Соціал-демократ не повинен бути настільки наївний, щоб примиритися з націоналізацією землі заради того, напр., що прибутки з націоналізованих земель підуть на утримання республіканських військ... Надзвичайно наївний буде той читач, який повірить Оленову, що теорія Маркеа «дозволяє» внести до програми тільки вимогу націоналізації землі, тобто затрати земельної ренти (все одно — чи назвати її абсолютною чи диференціальною?) на армію і флот, і що ця сама теорія не допускає муніципалізації землі, тобто затрати ренти на потреби населення» (103).

Здається, ясно? Націоналізація — на армію і флот. Муніципалізація — на потреби населення. Єврей — капіталіст. Геть євреїв — значить геть капіталістів!

Добрий Маслов не пам'ятає, що високий процент культурних витрат місцевих самоврядувань є висока частка другорядних витрат. Чому це так? Тому, що межі відомства місцевих самоврядувань і фінансові повноваження їх визначає та сама центральна державна влада і визначає так, що на армію і ін. бере шмат, на «культуру» дає копійку. Чи обов'язкова така дільба в буржуазному суспільстві? Обов'язкова, бо в буржуазному суспільстві буржуазія не могла б панувати, коли б вона не витрачала

шмат на забезпечення свого панування, як класу, лишаючи копійку на культурні витрати. І треба бути Масловим, щоб прийти до геніальної думки: а що як я новий шмат оголошу власністю земств, адже я обійду панування буржуазії! Яке б просте було, коли б пролетарі міркували за Масловим, їхнє завдання: досить поставити вимогу, щоб прибутки з залізниць, пошт, телеграфів, винної монополії не «націоналізувалися», а «муніципалізувалися» — і ці прибутки підуть не на армію і флот, а на культурні цілі. Не треба зовсім скидати центральної влади або в корені її переробляти, — треба просто-напросто добитися «муніципалізації» всіх великих статей прибутку, і діло буде в шляпі¹.

Муніципальні прибутки в Європі і в усійкій буржуазній країні, це такі прибутки, — хай запам'ятає це добрий Маслов! — що їх буржуазна центральна влада згодна пожертвувати на культурні цілі, бо ці прибутки другого роду, бо збирати такі прибутки незручно в центрі, бо головні, корінні, основні потреби буржуазії і буржуазного панування вже забезпечені шматом. Тому порада народові: візьми новий шмат, сотні мільйонів з муніципалізованих земель, і забезпеч його культурне призначення передачею шмату у власність земств, а не центральної влади, є порада шарлатанська. Не може в буржуазній державі буржуазія дати дійсно на культурні цілі нічого крім копійок, бо шмати потрібні їй на забезпечення панування буржуазії, як класу. Чому центральна влада бере собі дев'ять десятих податків з землі, з торговельних закладів і т. п., а земствам дозволяє брати одну десяту, встановлюючи закон, що додаткове земське оподаткування не може перевищувати ось такого низького процента? Тому, що шмат потрібен на забезпечення панування буржуазії, як класу, і більше як копійку вона не може, лишаючись буржуазією, віддати на культуру².

¹ В рукопису далі йде: «О, мудреці!». *Ред.*

² З дуже докладної праці Кауфмана (Kaufmann R. «Die Kommunalfinanzien», 2 Bände, Lpz. 1906, 11. Abth., 5. Band des Hand- und Lehrbuchs der Staatswissenschaften, begr. von Frankenstein, fortges. von Heckel) (Кауфман Р. фон. «Місцеві фінанси», 2 книги, Лейпціг 1906, 2-ий розділ 5-ої книги «Підручника з суспільних знань». Заснований Куно фон Франкенштейном, продовжений Геккелем. *Ред.*) видно, що в Англії розподіл місцевих і центральних державних витрат вигідніший для місцевого самоврядування, ніж у Прусії і у Франції. В Англії 3 мільярди марок витрачають місцеві установи, 3,6 мільярда — центральна влада держави; у Франції — 1,1 мільярда проти

Європейські соціалісти беруть цей розподіл шмату і копійки, як даний, дуже добре знаючи, що іншого й не може бути в буржуазному суспільстві. Беручи цей розподіл, як даний, вони кажуть: у центральній владі не можемо брати участі, бо це є знаряддя гніту; в муніципалітетах можемо, бо копійки витрачаються тут на культуру. Але що сказали б ці соціалісти людині, яка порадила б робітничій партії агітувати за те, щоб європейському муніципалітетові дали у власність прибутки дійсно великі, всю ренту з місцевих земель, увесь зиск з місцевих поштових установ, з місцевих залізниць і т. д.? Таку людину визнали б або божевільною, або «християнським соціалістом», що помилково потрапив до с.-д.

Люди, які кажуть, обговорюючи завдання сучасної (тобто буржуазної) революції в Росії: ми не повинні зміцнювати центральну владу буржуазної держави, виявляють цілковиту нездатність мислити. Німці можуть і повинні міркувати так, бо перед ними є тільки юнкерсько-буржуазна Німеччина; ніякої іншої Німеччини до соціалізму бути не може. У нас же весь зміст поточної революційної боротьби має полягати в тому, чи бути Росії юнкерсько-буржуазною (як хоче Столипін і кадети) чи селянсько-буржуазною (як хочуть селяни й робітники). Не можна брати участі в такій революції, не підтримуючи одної верстви буржуазії, одного типу буржуазної еволюції проти другого. В силу об'єктивних економічних причин у нас нема і бути не може, в теперішній революції, іншого «вибору», як між буржуазною централізованою республікою селян-фермерів або буржуазною централізованою монархією поміщиків-юнкерів. Оминати цей важкий «вибір» шляхом звертання уваги має на те, що «нам би хоч земства демократичніші», є найбільша філістерська пошлість.

2,9; в Пруссії—1,1 і 3,5. Виділімо культурні витрати, наприклад, на освіту в країні, найбільш сприятливо (з точки зору муніципалістів) поставленої, тобто в Англії. Ми побачимо, що з місцевих витрат на освіту йшло 16,5 мільйонів фунтів стерлінгів із 151,6 міль (1902—3 р.р.), тобто трохи більше $\frac{1}{10}$. Центральна влада, за бюджетом на 1908 р. (див. *Almanach de Gotha*) (Готський Альманах. *Ред.*), на освіту витрачає 16,9 міль ф.ст. з 198,6, тобто менше $\frac{1}{10}$. Витрати на армію і флот = 59,2 міль ф.ст., та додайте сюди витрати на державні борги = 28,5 міль ф.ст., та 3,8 міль на суд і поліцію, 1,9 міль на закордонні справи, та 19,8 міль на витрати стягання, і ви побачите, що буржуазія витрачає копійку на культуру, шмат на забезпечення свого панування, як класу.

4. РОЗМАХ ПОЛІТИЧНОГО І РОЗМАХ АГРАРНОГО ПЕРЕВОРОТІВ

Важкий «вибір», сказали ми, маючи на увазі, звичайно, не суб'єктивний вибір (що бажаніше), а об'єктивний результат боротьби суспільних сил, які розв'язують історичне питання. В чому, власне, «трудність» сприяє лівого для селян результату, цього зовсім не продумали люди, що говорять про оптимізм моєї аграрної програми, яка зв'язує республіку з націоналізацією. Ось Плехановське міркування на цю тему:

«Ленін обминає трудність питання за допомогою оптимістичних припущень. Це — звичайний прийом утопічного мислення; так, наприклад, анархісти кажуть: «не треба ніякої примусової організації», а коли ми заперечуємо їм, що відсутність примусової організації дала б змогу окремим членам суспільства шкодити цьому суспільству, якщо у них буде таке бажання, то анархісти відповідають нам: «цього бути не може». На мою думку, це значить обминати трудність питання з допомогою оптимістичних припущень. І це робить Ленін. Він обставляє можливі наслідки пропонованого ним заходу цілим рядом оптимістичних «якщо». На доказавелу докір Леніна Маслоу. Він на с. 23¹ своєї брошури каже: «проект Маслоу, по суті, мовчазно припускає те, що вимога нашої політичної програми-мінімум не здійснена повністю, що замодержавство народу не забезпечене, постійна армія не знищена, виборність чиновників не запроваджена і т. д. Іншими словами, що наша демократична революція так само не дійшла до свого кінця, як більша частина європейських демократичних революцій, так само урізана, перекурчена, «повернена назад», як усі ці останні. Проект Маслоу спеціально пристосований до половинчатого, непослідовного, неповного або урізаного і «знешкодженого» реакцією демократичного перевороту». Припустімо, що докір, який він робить Маслоу, обгрунтований, але наведена цитата показує, що власний проект Леніна хороший тільки в тому разі, якщо здійсняться всі вказувані ним «якщо». А якщо тут не буде в наявності оних «якщо», то здійснення його проекту² буде шкідливе. Але нам не треба таких проектів. Наш проект мусить бути пілкований на всі чотири ноги, тобто на випадок несприятливих «якщо»» («Прот. Стокг. з'їзду», 44—45).

Я повністю виписав це міркування, бо воно ясно показує помилку Плеханова. Оптимізму, що злякав його, він зовсім не зрозумів. Не в тому полягає «оптимізм», щоб передбачати виборність чиновників народом і т. п., а в тому, щоб передбачати перемогу селянської аграрної революції. Дійсна «трудність» полягає в тому, щоб у

¹ Див. IX том Творів, стор. 69. *Ред.*

² Але тоді це не буде моїм проектом! Нелогічно міркує Плеханов!

країні, яка розвивається, принаймні, з 1861-го року за юнкерсько-буржуазним типом, перемогла селянська аграрна революція, а раз ви припускаєте цю основну економічну трудність, то смішно вбачати мало не анархізм у труднощах політичного демократизму. Смішно забувати, що між розмахом аграрних і політичних перетворень не може не бути відповідності, що економічний переворот передбачає відповідну політичну надбудову. В нерозумінні того, де корінь «оптимізму» нашої спільної, і меншовицької і більшовицької, аграрної програми, і полягає основна помилка Плеханова в даному питанні.

Справді, уявіть собі конкретно, що значить у сучасній Росії «селянська аграрна революція» з конфіскацією поміщицького землеволодіння. Не підлягає сумніву, що протягом півстоліття капіталізм прокладав собі шлях через поміщицьке господарство, яке стоїть загалом і в цілому безумовно вище селянського в даний момент не тільки висотою врожаїв (що пояснюється почасти кращою якістю поміщицьких земель), а й поширеністю удосконалених знарядь і сівозмін (травосіяння)¹. Не підлягає сумніву, що поміщицьке господарство тисячами ниток зв'язане не тільки з бюрократією, а й з буржуазією. Конфіскація підриває масу інтересів великої буржуазії, а селянська революція веде, як справедливо вказував Каутський, і до банкрутства держави, тобто до порушення інтересів не тільки російської, а й усїєї міжнародної буржуазії. Зрозуміло, що при таких умовах перемога селянської революції, перемога дрібних буржуа і над поміщиками і над великими буржуа, вимагає особливо сприятливого збігу обставин, вимагає цілком незвичайних, «оптимістичних» припущень з точки зору обивателя або обивательського історика, вимагає гігантського розмаху селянської ініціативи, революційної енергії, свідомості, організованості, багатства народної творчості. Це незаперечно, і обивательські жарти Плеханова з приводу цього останнього слова — дешевенький викрут від серйозного² питання. А через те що товарне виробництво

¹ Порівняй зведення нових і масових даних про перевагу поміщицького господарства над селянським за поширеністю травосіяння у Кауфмана в II томі «Аграрного питання».

² «Народна творчість», це — «народовольство», — глузував Плеханов у Стокгольмі. Це — того самого сорту критика, яка «Пригоди Чичикова» критикує глузуванням з прізвища: «Чичиков. ... Чхи... чхи... ах, як смішно!». Вважати серйозно за народовольство ідею про необхідність «народної творчості», нових форм боротьби, нових

не об'єднує і не централізує селянства, а розкладає й роз'єднує його, то селянська революція в буржуазній країні здійснима тільки під проводом пролетаріату, — обставина, яка ще більше настроює наймогутнішу буржуазію всього світу проти такої революції.

Чи впливає з цього, що марксисти зовсім повинні покинути думку про селянську аграрну революцію? Ні, такий висновок був би гідний тільки людей, чий світогляд являє собою ліберальну пародію на марксизм. Із сказаного впливає тільки, по-1-ше, що марксизм не може зв'язувати долі соціалізму в Росії з результатом буржуазно-демократичного перевороту; по-2-ге, що марксизм мусить урахувати обидві можливості капіталістичної еволюції землеробства в Росії і ясно показати народові умови і значення кожної можливості; по-3-те, що марксизм мусить рішуче боротися проти того погляду, ніби можливий радикальний аграрний переворот в Росії без радикального політичного перевороту.

1) Соціалісти-революціонери, як і всі скільки-небудь послідовні народники, не розуміють буржуазного характеру селянської революції і зв'язують з нею весь свій квазі-соціалізм. Сприятливий результат селянської революції означав би, на думку народників, торжество народницького соціалізму в Росії. На ділі такий результат був би найшвидшим і найрішучішим крахом народницького (селянського) соціалізму. Чим повніша і рішучіша була б перемога селянської революції, тим швидше перетвориться селянство у вільних буржуазних фермерів, які «дадуть відставку» народницькому «соціалізові». Навпаки, несприятливий результат на якийсь час затягне агонію народницького соціалізму, дасть змогу трохи протриматися тій ілюзії, ніби критика поміщицько-буржуазної різновидності капіталізму є критика капіталізму взагалі.

Соціал-демократія, партія пролетаріату, аж ніяк не зв'язує долі соціалізму з тим чи іншим результатом буржуазної революції. Обидва результати означають капіталістичний розвиток і гноблення пролетаріату і в монархії поміщиків з приватною власністю на землю, і в республіці фермерів, хоча б з націоналізацією землі.

форм організації селянства в російській революції може тільки той, кому саме припущення селянської революції проти буржуазії і поміщиків здається народовольством.

Тому безумовно самостійна і чисто пролетарська партія одна тільки й може відстояти справу соціалізму «при всякому стані демократичних аграрних перегворень»¹, як сказано у прикінцевій частині моєї аграрної програми (ця частина ввійшла в тактичну резолюцію Стокгольмського з'їзду).

2) Але буржуазний характер обох результатів аграрного перевороту ні в якому разі не означає того, що с.-д. можуть байдуже ставитися до боротьби за той чи інший результат. Інтереси робітничого класу безумовно вимагають якнайенергійнішої підтримки ним — більше того: керівної ролі його в селянській революції. Борючись за сприятливий результат її, ми повинні поширювати в масах якнайчіткіше розуміння того, що означає збереження поміщицького шляху аграрної еволюції, які незчисленні лиха (що випливають не з капіталізму, а з недостатнього розвитку капіталізму) несе воно всім трудящим масам. З другого боку, ми повинні також роз'яснити дрібнобуржуазний характер селянської революції і необґрунтованість «соціалістичних» сподівань на неї.

При цьому наша програма — раз ми не зв'язуємо долі соціалізму з тим чи іншим результатом буржуазного перевороту — не може бути однакою і на сприятливий і на «несприятливий випадок». Якщо Плеханов сказав, що нам не треба проектів, які особливо передбачали б той і другий (отже, побудованих з «якщо»), то він просто сказав, не подумавши. Бо саме з його точки зору, з точки зору ймовірності найгіршого результату або необхідності зважати на нього, особливо необхідний поділ програми на дві частини, які й були у мене. Треба сказати, що на даному шляху поміщицько-буржуазного розвитку робітнича партія обстоює якісь заходи, але разом з тим вона допомагає всіма силами селянству цілком знищити поміщицьке землеволодіння і відкрити цим можливість більш широких і вільних умов розвитку. Про цей бік справи у мене докладно сказано в «Доповіді» (пункт про оренду, його необхідність у програмі «про найгірший випадок», його відсутність у Маслової)². Додам тільки, що саме тепер, коли безпосередні умови діяльності с.-д. найменше схожі на оптимістичні припущення, помилка Плеханова висупає ще ясніше. Третя Дума ні в якому разі не може

¹ Див. IX том Творів. «Перегляд аграрної програми робітничої партії», стор. 76. *Ред.*

² Див. IX том Творів, стор. 196. *Ред.*

спонукати нас припинити боротьбу за селянську аграрну революцію, але на певний відрізок часу доводиться працювати на ґрунті аграрних відносин, що забезпечують найдикішу експлуатацію поміщиків. Саме Плеханов, що особливо турбувався за найгірший випадок, опинився тепер без програми на найгірший випадок!

3) Раз ми ставимо своїм завданням сприяння селянській революції, треба ясно усвідомити трудність завдання і необхідність відповідності між політичними і аграрними перетвореннями. Інакше поєднання «оптимізму» аграрного (конфіскація плюс муніципалізація або поділ) з «песимізмом» політичним (Новоседський: демократизація «порівняльного ступеня» в центрі) виходить науково-неспроможне, практично-реакційне.

Меншовики немов проти волі припускають селянську революцію, не бажаючи ясно й виразно поставити перед народом усього вигляду її. У них пробивається погляд, з незрівнянною наївністю висловлений меншовиком Птіциним у Стокгольмі: «Минуть революційні тривоги, течія буржуазного життя вернеться до звичайної колії, і, якщо не станеться робітнича революція на Заході, буржуазія у нас неминуче стане при владі. Цього не стане та й не може заперечувати т. Ленін» (91 стор. протоколів). Вийшло гак що непродумане абстрактне поняття буржуазного перевороту заслонило питання про ту його різновидність, якою є селянська революція! Усе це — самі «тривоги», а реальна тільки «звичайна колія». Важко рельєфніше висловити обивательську точку зору і нерозуміння того, за що власне точиться боротьба в нашій буржуазній революції.

Здійснити аграрний переворот селянство не може без усунення старої влади, постійного війська і бюрократії, бо все це — найвірніші оплоти поміщицького землеволодіння, зв'язані з ним тисячами ниток. Тому науково-неспроможне уявлення про селянський переворот при демократизмі самих місцевих установ без повного ламання установ центральних. Практично-реакційне це уявлення тому, що воно грає на руку дрібнобуржуазній тупості і дрібнобуржуазному опортунізмові, — який «попросту» уявляє собі справу: землячка потрібна, а там політика, бог її знає! Землю всю треба взяти, а чи треба всю владу, чи можна всю владу взяти, як її взяти, про це не думає селянин (або не думав, поки розгон двох Дум не надуомив його). У вищій мірі реакційна тому

точка зору «селянського кадета», п. Пешехонова, який ще в своїй «аграрній проблемі» писав: «незрівнянно потрібніша тепер виразна відповідь в аграрному питанні, ніж у питанні, наприклад, про республіку» (стор. 114). І ця точка зору політичного юродства (спадщина реакційних діл майстра, п. В. В.) позначилась, як відомо, на всій програмі і на всій тактиці партії «народних соціалістів». Замість того, щоб боротися з недомислом селянина, що не розуміє зв'язку між радикалізмом аграрним і радикалізмом політичним, енеси підлаштовуються до його недомислу. Їм здається, що «так практичніше», а на ділі саме така постановка і засуджує на абсолютний неуспіх аграрну програму селянства. Важкий радикальний політичний переворот — що й казати, але важкий і аграрний; другий неможливий без зв'язку з першим, і обов'язок соціалістів не приховувати цього від селян, не накидати флеру (досить невиразними, напівкадетськими фразами про «демократичну державу», як у нашій аграрній програмі), а договорювати до кінця, вчити селян, що, не дійшовши до кінця в політиці, вони не можуть серйозно думати про конфіскацію поміщицької землі.

Тут не «якщо» важливі в програмі. Важлива вказівка на те, що мусить бути відповідність аграрних і політичних перетворень. Замість «якщо» можна ту саму думку висловити інакше: «партія роз'яснює, що найкращий у буржуазному суспільстві спосіб володіння землею є скасування приватної власності на землю, націоналізація землі, перехід її у власність держави, і що такий захід не може бути ні здійснений, ні дати дійсної користі без повного демократизму не тільки місцевих установ, а й усього устрою держави аж до республіки, знищення постійної армії, виборності чиновників народом і т. д.».

Не включивши такого роз'яснення в нашу аграрну програму, ми прищепили народові хибну думку, ніби можлива конфіскація поміщицької землі без повного демократизму центральної влади. Ми спустилися на рівень опортуністичної дрібної буржуазії, тобто «народних соціалістів», бо в обох Думах вийшло так, що і їхня програма (проект 104-х) і наша застерігала зв'язок аграрних перетворень з демократизмом тільки місцевих установ. Такий погляд — міщанська тупість, від якої 16 (3) червня 1907 р. і III Дума повинні були вилікувати багатьох, а соціал-демократів насамперед.

5. СЕЛЯНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ БЕЗ ЗАВОЮВАННЯ ВЛАДИ СЕЛЯНСТВОМ?

Аграрна програма російської соціал-демократії є пролетарська програма в селянській революції, спрямованій проти залишків кріпосного права, проти всього середньовічного в нашому аграрному ладі. Теоретично це положення, як ми бачили, визнається і меншовиками (промова Плеханова в Стокгольмі). Але меншовики зовсім не продумали цього положення, не помітили нерозривного зв'язку між ним і загальними основами соціал-демократичної тактики в російській буржуазній революції. І саме в творах Плеханова найясніше позначилася ця непродуманість.

Усяка селянська революція, спрямована проти середньовіччя при капіталістичному характері всього суспільного господарства, є буржуазна революція. Але не всяка буржуазна революція є селянська революція. Коли б у країні з землеробством, організованим цілком капіталістично, капіталісти-землероби при допомозі найманих робітників вчинили аграрну революцію, знищивши, для прикладу скажемо, приватну власність на землю, то це була б буржуазна революція, але зовсім не селянська революція. Коли б у країні, аграрний лад якої настільки зрісся вже з капіталістичним господарством взагалі, що знищити цей лад було б неможливо без знищення капіталізму, відбулась революція, що ставить, скажімо, до влади промислову буржуазію на місце самодержавної бюрократії, то це була б буржуазна революція, але зовсім не селянська революція. Інакше кажучи: можлива буржуазна країна без селянства і можлива буржуазна революція в такій країні без селянства. Можлива буржуазна революція в країні із значним селянським населенням і, проте, така революція, яка аж ніяк не є селянською революцією, тобто така, яка не революціонізує земельних відносин, що спеціально стосуються селянства, і не висуває селянства серед скільки-небудь активних суспільних сил, які творять революцію. Отже, загальне марксистське поняття: «буржуазна революція» містить відомі положення, обов'язково застосовні до всякої селянської революції в країні капіталізму, який розвивається, але це загальне поняття аж нічого ще не говорить про те, чи мусить (в розумінні об'єктивної необхідності) буржуазна революція даної країни стати селянською революцією, щоб здобути повну перемогу, чи не мусить.

Основне джерело невірності всієї тактичної лінії Плеханова і меншовиків, що йшли за ним, в перший період російської революції (тобто в 1905—1907 роках) полягає в тому, що вони зовсім не зрозуміли цього співвідношення між буржуазною революцією взагалі і селянською буржуазною революцією. Звичайний у меншовицькій літературі грізний галас¹ з приводу того, що більшовики, мовляв, не розуміють буржуазного характеру революції, яка відбувається, є не що інше, як прикриття цього недомислу. На ділі ні один соціал-демократ ні тієї, ні другої фракції ні до революції, ні під час неї не відступав від марксистських поглядів на буржуазний характер революції; тільки «спрощувачі», вульгаризатори фракційних розходжень могли твердити протилежне. Але частина марксистів, саме праве крило, одбувалась весь час загальним, абстрактним, шаблонним поняттям буржуазної революції, не зумівши зрозуміти особливості даної буржуазної революції саме як селянської революції. Цілком природно й неминуче, що це крило соціал-демократії не могло зрозуміти джерела контрреволюційності нашої буржуазії в російській революції, не могло визначити ясно, які класи здатні здобути в цій революції повну перемогу, не могло не збиватися на погляд: в буржуазній революції пролетаріат повинен підтримувати буржуазію, в буржуазній революції головним діячем повинна бути буржуазія, розмах революції ослабне, якщо відсахнеться буржуазія, і т. д.

Навпаки, більшовики з самого початку революції наважесні і влітку 1905-го року, коли не могло ще бути й мови про настільки поширене тепер у неуків або нерозумних людей змішування більшовизму з бойкотизмом, бойовизмом і т. п., ясно вказали джерело наших тактичних розходжень, виділивши поняття селянської революції, як одного з видів буржуазної революції, і визначивши її перемогу: «революційно-демократична диктатура пролетаріату і селянства». Найбільшим ідейним завоюванням, яке зробив більшовизм з того часу в міжнародній соціал-демократії, був виступ Каутського з статтею про русійні сили російської революції (російський переклад під редакцією і з передмовою Н. Леніна: «Русійні сили і пер-

¹ У Плеханова в «Нових листах про тактику і безтактність» (вид. Глаголева СПб.) цей галас прямо комічний. (В рукопису далі йде: «Грізних слів, лайки проти більшовиків і кривляння силасиленна, думки — ні краплини». *Ред.*)

спективи російської революції». М. 1907, видавництво «Новая Эпоха»). Як відомо, на початку розколу між більшовиками і меншовиками, в 1903 році, Каутський став на бік останніх. В 1907 році, після спостережень над російською революцією, про яку Каутський писав не раз, він одразу зрозумів помилку Плеханова, що послав йому свого відомого опитового листа. В цьому опитовому листі Плеханов питав тільки про буржуазний характер російської революції, не виділяючи поняття селянської буржуазної революції, не йдучи далі за загальні дужки: «буржуазна демократія», «буржуазні опозиційні партії». виправляючи цю помилку, Каутський відповів Плеханову, що буржуазія не є рушійною силою російської революції, що в цьому розумінні час буржуазних революцій минув, що «тривка спільність інтересів на весь перод революційної боротьби існує тільки між пролетаріатом і селянством» (згад. брошура, с. 30—31), що «вона саме (ця тривкість інтересів) і повинна лягти в основу всієї революційної тактики російської соціал-демократії» (там же, с. 31). Тут цілком ясно висловлені основи більшовицької тактики проти меншовицької. Плеханов страшенно сердиться в «Нових листах і т. д.» з цього приводу. Але досада його тільки рельєфніше виставляє безсилля аргументації. Кризу ми переживаємо «все-таки буржуазну» — твердить Плеханов, лаючи більшовиків «безграмотними» (с. 127). Ця лайка — сердите безсилля. Плеханов не зрозумів питання про відмінність селянської буржуазної революції від не селянської буржуазної революції. Кажучи, що Каутський «перебільшує швидкість розвитку нашого селянина» (с. 131), що «різномудність між нами (Плехановим і Каутським) можлива тільки у відтінках» (131) і т. п., Плеханов вдається до найжалюгідніших, боягузьких викрутів, бо всяка хоч трошечки мисляща людина бачить якраз протилежне. Справа не у «відтінках», не в питанні про швидкість розвитку, не в «захопленні» влади, про що галасує Плеханов, а в основному погляді на класи, які здатні бути рушійною силою російської революції. Плеханов і меншовики неминуче збиваються, вільно й не вільно, на опортуністичну підтримку буржуазії, бо вони не розуміють контрреволюційності буржуазії в селянській буржуазній революції. Більшовики відразу визначили загальні й основні класові умови перемоги цієї революції, як демократичну диктатуру пролетаріату і селянства. Каутський по суті справи

прийшов до того ж погляду у «Рушійних силах» і повторив його в другому виданні своєї «Соціальної революції», де він каже: «Вона (перемога російської соціал-демократії в близькому майбутньому) може бути лише ділом союзу (einer Coalition) пролетаріату і селянства» («Die soziale Revolution», von K. Kautsky. Zweite Auflage. Berlin 1907, Seite 62¹). (Місце не дозволяє нам спинитися на другому додатку Каутського в другому виданні, на його оцінці уроків грудня 1905 р. — оцінці, що в корені розходиться з меншовизмом).

Таким чином ми бачимо, що Плеханов цілком спасував у питанні про основи всієї взагалі соціал-демократичної тактики в такій буржуазній революції, яка може перемогти лише як селянська революція. Мої слова в Стокгольмі (квітень 1906 р.)², що Плеханов довів до абсурду меншовизм, відкинувши завоювання влади селянством у селянській революції, знайшли собі якнайповніше підтвердження у подальшій літературі. І ця основна помилка тактичної лінії не могла не позначитися на меншовицькій аграрній програмі. Муніципалізація, як я не раз показував вище, ні в економічній, ні в політичній галузі не виражає повністю умов дійсної перемоги селянської революції, дійсного завоювання влади пролетаріатом і селянством. В економічній галузі така перемога не може бути поєднана з закріпленням старого надільного землеволодіння; в політичній галузі — з самим тільки обласним демократизмом при неповному демократизмі центральної влади.

6. ЧИ ДОСИТЬ ГНУЧКИЙ ЗАСІБ НАЦІОНАЛІЗАЦІЯ ЗЕМЛІ?

Т. Джон говорив у Стокгольмі (стор. 111 протоколів), що «проект муніципалізації землі є більш прийнятний, як більш гнучкий, він урахує різноманітність господарських умов, він допускає проведення його в самому процесі революції». Корінна хиба муніципалізації в цьому відношенні мною вже вказана: закріплення у власність надільного землеволодіння. Націоналізація незмірно гнучкіша в цьому відношенні, бо дає змогу далеко віль-

¹ — «Соціальна революція» К. Каутського. 2-е видання, Берлін 1907, стор. 62. *Ред.*

² Див. IX том Творів, стор. 152. *Ред.*

ніше зорганізувати нові господарства на «розгородженій» землі. Тут треба ще відзначити коротенько інші міркування Джона, дрібніші.

«Поділ землі — каже Джон — у деяких місцях знову створив би старі земельні відносини. В деяких областях на кожен двір припало б по 200 десятин, і таким чином, наприклад, на Уралі ми створили б клас нових поміщиків». Зразок доводу, що складається з обвинувачення своєї власної системи! І такі доводи вирішували справу на меншовицькому з'їзді! Якраз муніципалізація, і тільки вона, грішить тим гріхом, на який тут вказується, бо тільки вона закріплює землю за окремими областями. Не поділ тут виною, як думає Джон, що робить смішну логічну помилку, а провінціалізм муніципалістів. Муніципалізована уральська земля все одно лишилась би, за програмою меншовиків, «володінням» уральців. Це було б створенням нового реакційного козацтва, реакційного тому, що привілейовані дрібні землероби, забезпечені землею вдсятеро більше всієї іншої маси землеробів, не могли б не противитися селянській революції, не могли б не боронити привілеїв приватної власності на землю. Лишається тільки припустити, що на підставі тієї ж програми «демократична держава» могла б оголосити десятки мільйонів десятин уральських лісів «лісами, що мають загальнодержавне значення», або «переселенським фондом» (припускає ж кадет Кауфман таке призначення уральських лісів у межах 25% лісистості, що дає 21 мільйон десятин у Вятській, Уфимській і Пермській губерніях!) — і на цій підставі відібрати їх у своє «володіння». Не гнучкістю, а плутаниною відзначається муніципалізація, тільки й усього.

Далі, гляючи на проведення муніципалізації в самому процесі революції. Тут ми знаходимо нападки на мої «селянські революційні комітети», як на станову установу. Ми, мовляв, за безстановість — ліберальничали меншовики у Стокгольмі. Дешевий лібералізм! Не подумали тільки наші меншовики, що для введення безстанового самоврядування треба вже здобути перемогу й позбавити влади привілейований стан, з яким іде боротьба. Якраз «у самому процесі революції», як каже Джон, тобто в процесі боротьби за вигнання поміщиків, у процесі тих «революційних виступів селянства», про які говорить і тактична резолюція меншовиків, можливі тільки селянські комітети. Введення безстанового самоврядування

забезпечене нашою політичною програмою, воно неминуче буде встановлюватись і мусить встановлюватись, як організація управління після перемоги, коли все населення змушене вже визнати новий порядок. Та коли не фраза слова нашої програми про «підтримку революційних виступів селянства аж до конфіскації поміщицьких земель», то треба подумати про організацію мас для цих «виступів»! Про це меншовицька програма не думає. Вона побудована так, щоб зручно було цілком перетворити її в парламентський законопроект поруч із законопроектами буржуазних партій, які ненавидять усякі «виступи» (як кадети) або опортуністично відкриваються від завдання систематичного сприяння цим виступам і організації їх (як ен-еси). Але така побудова програми негідна робітничої партії, що говорить про селянську аграрну революцію, — партії, яка ставить за мету не заспокоєння великої буржуазії і бюрократії (як кадети), не заспокоєння дрібної буржуазії (як ен-еси), а виключно розвиток свідомості і самодіяльності широких мас у ході їхньої боротьби проти кріпосницької Росії.

Пригадайте хоча б у загальних рисах ту масу селянських «революційних виступів», які мали місце в Росії навесні 1905 року, восени 1905 року, навесні 1906 року. Такі виступи обіцяємо ми підтримувати чи ні? Якщо ні, то виходило б, що наша програма говорить неправду. Якщо так, то ясно, що для цих виступів програма не дає вказівок про їх організацію. Організація таких виступів можлива тільки безпосередньо на місці боротьби, організація може бути створена тільки безпосередньо масою, що бере участь в боротьбі, тобто організація мусить бути неодмінно в типі селянських комітетів. Чекати великих обласних самоврядувань при таких виступах прямо смішно. Розширення місцевих комітетів, що перемогли, їх меж влади і впливу на сусідні села, повіти, губернії, міста, округи й на всю державу, звичайно, бажане й необхідне. Проти вказівки в програмі на необхідність такого розширення нічого не можна мати, але тоді обов'язково не обмежуватись областями, а дійти до центральної влади. Це, по-перше. А по-друге, треба говорити тоді не про самоврядування, бо такий термін показує залежність тих організацій, що управляють, від організації устрою держави. «Самоврядування» діє за правилами, встановлюваними центральною владою, і в межах, визначуваних нею ж таки. А ті організації народу, що веде боротьбу,

про які у нас іде мова, повинні бути цілком незалежні від усіх установ старої влади, повинні вести боротьбу за новий устрій держави, повинні бути знаряддям всевладдя народу (або самодержавства народу) і засобом забезпечити його.

Одним словом, з точки зору «самого процесу революції» в усіх відношеннях незадовільна меншовицька програма, що відбиває плутанину меншовицьких ідей у питанні про тимчасову владу і т. д.

7. МУНІЦИПАЛІЗАЦІЯ ЗЕМЛІ Й МУНІЦИПАЛЬНИЙ СОЦІАЛІЗМ

Зближення того й другого належить самим меншовикам, що провели аграрну програму в Стокгольмі. Досить назвати двох видних меншовиків, Кострова і Ларіна. «Деякі товариші — казав Костров у Стокгольмі — неначе вперше чують про муніципальну власність. Нагадаю їм, що в Зах. Європі є цілий напрям» (!іменно!) ««муніципальний соціалізм» (Англія), який полягає в розширенні власності міських і сільських муніципалітетів і за який стоять і наші товариші. Багато муніципалітетів володіють нерухомим майном, і це не суперечить нашій програмі. Тепер ми маємо можливість дістати (!) для муніципалітетів даром (!!)) нерухоме багатство і повинні скористатися з нього. Звичайно, конфісковані землі мусять бути муніципалізовані» (стор. 88).

Наївна точка зору на «можливість даром дістати багатство» висловлена тут чудово. Промовець не подумав тільки про те, чому цей «напря́м» муніципального соціалізму саме як окремий напря́м і переважно в Англії, яку він узяв як приклад, — є напря́м крайнього опортунізму? Чому Енгельс, характеризуючи в листах до Зорге цей крайній інтелігентський опортунізм англійських фабіанців, відмітив мішанське значення їхніх «муніципалізаторських» прагнень?

В унісон Кострову Ларін каже у своєму коментарі до меншовицької програми: «Можливо, в деяких місцевостях місцеве народне самоврядування зможе само вести ці великі господарства своїм коштом, як мають, напр., міські думи конки або бійні, і тоді весь (!!)) зиск від них буде в розпорядженні всього (!) населення»¹, — а не місцевої буржуазії, люб'язний Ларін?

¹ «Селянське питання і соціал-демократія», стор. 66.

Міщанські ілюзії міщанських героїв західноєвропейського муніципального соціалізму вже дають себе знати відразу. Забуто і панування буржуазії, забуто і те, що тільки в містах з великим процентом пролетарського населення удається відстоювати для трудящих дещо з крихт муніципального управління! Та це мимохідь. Головна фальш «муніципально-соціалістичної» ідеї муніципалізації землі полягає ось в чому.

Буржуазна інтелігенція на Заході, подібно до англійських фабіанців, підносить муніципальний соціалізм в окремий «напрямок» саме тому, що вона мріє про соціальний мир, про примирення класів і бажає перенести суспільну увагу з корінних питань усього економічного ладу і всього державного устрою на дрібні питання місцевого самоврядування. В галузі питань першого роду класові суперечності найбільш різкі, саме ця галузь, як ми вже вказували, зачіпає самі основи панування буржуазії, як класу. Через те саме тут міщанська, реакційна утопія часткового здійснення соціалізму особливо безнадійна. Увага переноситься на галузь дрібних місцевих питань, не питання про панування буржуазії, як класу, не питання про основні знаряддя цього панування, — а питання про витрачання крихт, що їх кидає багата буржуазія на «потреби населення». Зрозуміло, що коли виділені такі питання про витрачання мізерних (порівняно з загальною масою додаткової вартості і з загальною сумою державних видатків буржуазії) сум, що їх сама буржуазія згоджується віддати на народне здоров'я (Енгельс указував у «Житловому питанні», що заразні епідемії по містах лякають саму буржуазію), — на народну освіту (повинна ж буржуазія мати навчених робітників, здатних пристосовуватися до високого рівня техніки!) і т. д., то в галузі таких дрібних питань можна розводити балачки про «соціальний мир», про шкідливість класової боротьби і т. п. Яка ж тут класова боротьба, коли сама буржуазія витрачає гроші на «потреби населення», на медицину, на освіту? Навіщо соціальна революція, коли через місцеві самоврядування можна потроху і поступово розширити «колективну власність», «соціалізувати» виробництво: конки, бійні, що на них так доречно вказує шановний Ю. Ларін?

Міщанський опортунізм цього «напряму» полягає в тому, що забувають вузькі межі так званого «муніципального соціалізму» (на ділі, муніципального капіта-

лізму, як справедливо кажуть англійські с.-д. проти фабіанців). Забувають, що, поки буржуазія панує, як клас, вона не може дозволити зачепити хоча б навіть з «муніципальної» точки зору справжніх основ її панування, що коли буржуазія дозволяє, терпить «муніципальний соціалізм», то саме тому, що основ її панування він не зачіпає, серйозних джерел її багатства не займає, поширюється тільки на ту місцеву, вузьку ділянку витрат, яку сама буржуазія віддає у відання «населення». Досить найменшого ознайомлення з «муніципальним соціалізмом» на Заході, щоб знати, як усяка спроба соціалістичних муніципалітетів трошечки вийти поза рамки звичайного, тобто дрібного, дріб'язкового, що не дає істотних полегшень робітникам, господарювання, всяка спроба трошечки зачепити капітал викликає завжди й безумовно рішуче veto¹ центральної влади буржуазної держави.

І от цю основну помилку, цей міщанський опортунізм західноєвропейських фабіанців, посібілістів і бернштейніанців переймають наші муніципалізатори.

«Муніципальний соціалізм» є соціалізм в питаннях місцевого управління. Те, що виходить за межі місцевих інтересів, за межі функцій державного управління, тобто все, що стосується основних джерел прибутку правлячих класів і основних засобів забезпечення їх панування, все, що зачіпає не управління державою, а устрій держави, тим самим виходить з галузі «муніципального соціалізму». А наші мудреці обминають гостроту загальнонаціонального питання про землю, що якнайбезпосередніше зачіпає корінні інтереси правлячих класів, через зарахування цього питання до «питань місцевого управління»! На Заході муніципалізують конки і бійні,—чому б нам не муніципалізувати кращої половини всіх земель?—міркує російський інтелігентик. Це годиться і на випадок реставрації, і на випадок неповного демократизму центральної влади!

Виходить аграрний соціалізм у буржуазній революції і соціалізм найбільш міщанський, що розраховує на пригуплення класової боротьби в гострих питаннях шляхом перенесення цих питань до розряду дрібних, що стосуються тільки місцевого управління. На ділі питання про господарство на половині кращих земель не може бути ні питанням місцевим, ні питанням управління. Це пи-

¹ — заборону. Ред.

тання загальнодержавне, питання устрою не тільки поміщицької, але й буржуазної держави. І манити народ думкою, ніби можливий, до здійснення соціалістичного перевороту, розвиток «муніципального соціалізму» в землеробстві, значить вести якнайнедозволенішу демагогію. Марксизм дозволяє внести в програму буржуазної революції націоналізацію, тому що¹ абсолютна рента перешкоджає розвитку капіталізму, приватна власність на землю є перешкода капіталізму. Але треба переробити марксизм у фабіанський інтелігентський опортунізм, щоб у програму буржуазної революції включити муніципалізацію великих маєтків.

Тут саме перед нами виступає відмінність дрібнобуржуазних і пролетарських методів у буржуазній революції. Дрібна буржуазія, навіть найрадикальніша, — наша партія с.-р. у тому числі, — передбачає не класову боротьбу після буржуазної революції, а загальне благоденство і заспокоєння. Тому вона заздалегідь «звиває собі гніздечко», вносить плани дрібнобуржуазного реформаторства в буржуазну революцію, розмовляє про різні «норми», про «регулювання» землеволодіння, про зміцнення трудового начала і трудового дрібного господарства і т. д. Дрібнобуржуазний метод є метод будівництва відносин якомога більшого соціального миру. Пролетарський метод є виключно розчистка шляху від усього середньовічного, розчистка шляху для класової боротьби. Тому всякі «норми» землеволодіння пролетар може полишити обмірковувати дрібним хазяйчиком: пролетаря інтересує тільки знищення поміщицьких латифундій, тільки знищення приватної власності на землю, як останньої перешкоди класової боротьби в землеробстві. В буржуазній революції нас інтересує не мішанське реформаторство, не майбутнє «гніздечко» заспокоєних дрібних господарів, — а умови пролетарської боротьби проти всякого мішанського заспокоєння на буржуазному ґрунті.

Саме цей антипролетарський дух вносить у програму буржуазної аграрної революції муніципалізація, бо вона не розширяє й не загострює класової боротьби, всупереч глибоко-хибній думці меншовиків, а, навпаки, притупляє її. Притупляє і тим, що допускає демократизм місцевий

¹ В рукопису далі йде: «націоналізація є буржуазний захід, тому що». *Ред.*

при неповному демократизмі центру. Притупляє і ідеєю «муніципального соціалізму», бо він мислимий у буржуазному суспільстві тільки осторонь від верстового шляху боротьби, тільки в дрібних, місцевих, неважливих питаннях, в яких навіть буржуазія може поступитись, може помириться, не втрачаючи змоги зберегти своє панування, як класу.

Робітничий клас мусить дати буржуазному суспільству найчистішу, найпоследовнішу, найрішучішу програму буржуазного перевороту аж до буржуазної націоналізації землі. Від міщанського реформаторства пролетаріат з презирством відстороняється в буржуазній революції. нас інтересує свобода для боротьби, а не свобода для міщанського щастя.

Опортунізм інтелігенції в робітничій партії, природно, тягне іншу лінію. Замість широкої революційної програми буржуазного перевороту увага спрямовується на міщанську утопію: відстояти місцевий демократизм при недемократизмі центру, забезпечити для дрібного реформаторства закуток муніципального господарства осторонь від великих «тривог», обминути гостроту надзвичайно гострого земельного конфлікту за рецептом антисемітів, тобто перенесенням великого національного питання до відомства дрібних місцевих питань.

8. ДЕЯКІ ПРИКЛАДИ ПОРОДЖЕНОЇ МУНІЦИПАЛІЗАЦІЄЮ ПЛУТАНИНИ

Яка неясність посіяна «муніципалізаторською» програмою в головах с.-д., на яке безпорадне становище засуджені нею пропагандисти й агітатори, про це свідчать такі казуси.

Ю. Ларін, безсумнівно, один з видних і відомих в літературі меншовиків. У Стокгольмі він брав, як видно з протоколів, найжвавішу участь у проведенні програми. Його брошура «Селянське питання і соціал-демократія», що ввійшла в серію брошур «Нового Мира», є майже офіціальний коментар до меншовицької програми. І ось що пише цей коментатор. Кінцеві сторінки його брошури присвячені підсумкам питання про земельне перетворення. Автор передбачає троякий результат цих перетворень: 1) додаткові наділи у приватну власність селян за винагороду — «найбільш не вигідний результат для робітничого класу, найнижчих верств селянства і всього розвитку

народного господарства» (103). Другий результат — найкращий і 3-й, хоч неймовірний, — «проголошення на папері обов'язкового зрівняльного користування». Здавалось би, ми маємо право сподіватися, що другий результат, на думку прихильника муніципалізаторської програми, повинен полягати в муніципалізації? Ні. Слухайте:

«Можливо, всі конфісковані або навіть усі взагалі землі будуть оголошені загальною державною власністю і передані в розпорядження установ місцевого самоврядування для безплатної (??) роздачі в користування всім тим, хто господарює дійсно на них, звичайно, без обов'язкового по всій Росії введення зрівняльного користування і без заборони найманої праці. Таке вирішення питання, як ми бачили, найбільше забезпечує як найближчі інтереси пролетаріату, так і загальні інтереси соціалістичного руху і піднесення продуктивності праці — основне питання життя Росії. Тому соціал-демократи повинні обстоювати й проводити аграрну реформу саме такого характеру. Вона матиме місце тоді, коли в революції, що досягла найвищого розвитку, сильні будуть свідомі елементи суспільного розвитку» (103).

Якщо Ю. Ларін або інші меншовики думають, що тут викладена програма муніципалізації, то це трагікомічна помилка. Передача всіх земель у власність державі є націоналізація землі, розпорядження якою не можна собі і уявити інакше, як через місцеві самоврядування, що діють у межах загальнодержавного закону. Під такою програмою — не «реформ» звичайно, а революції — я цілком підписуюсь, за винятком пункту про «безплатну» роздачу тим, хто господарює навіть з найманою працею. Обіцяти таку річ за буржуазне суспільство — це більше личить антисеміту, ніж соціал-демократу. Припускати як можливий такий результат в рамках капіталістичного розвитку марксист не може, — вважати за бажану передачу ренти фермерам-підприємцям теж нема підстав. Але, за винятком цього пункту, який найімовірніше пояснити треба авторовою помилкою на слові, лишається безсумнівним, що в популярній меншовицькій брошурі, як найкращий результат в зв'язку з вищим розвитком революції, проповідується націоналізація землі.

Той же Ларін у питанні про те, що робити з приватно-власницькими землями, пише:

«Щождо приватновласницьких земель, зайнятих великими продуктивними капіталістичними господарствами, то їх конфіскація мислиться соціал-демократами зовсім не для поділу їх між дрібними господарями. Тимчасом як середня продуктивність дрібного селянського господарства на своїй або орендованій землі не досягає і 30 пудів з десятини, — середня продуктивність капіталістичного сільського господарства перевищує в Росії 50 пудів» (64).

Кажучи це, Ларін по суті викидає за борт ідею селянської аграрної революції, бо його середні цифри врожайності стосуються до всіх поміщицьких земель. Коли не вважати за можливе більш широке й більш швидке піднесення продуктивності праці у звільненому від кріпосництва дрібному сільському господарстві, — то тоді вся взагалі «підтримка революційних виступів селянства аж до конфіскації поміщицьких земель» не має смислу. А до того ж Ларін забуває, що в питанні про те, «для чого мислиться соціал-демократами конфіскація капіталістичних господарств», є рішення Стокгольмського з'їзду.

Саме т. Струмлінін вніс на Стокгольмському з'їзді поправку — вставити після слів: економічний розвиток (в резолюції): «наполягаючи через те на тому, щоб конфісковані великокапіталістичні економії експлуатовалися і надалі капіталістично в загальнонародних інтересах і на умовах, що найкраще забезпечували б потреби сільськогосподарського пролетаріату» (стор. 157). Поправка ця була відкинута всіма проти одного (там же).

І все ж пропаганда в масах іде, незважаючи на рішення з'їзду! Муніципалізація — настільки плутана річ, в силу залишення приватної власності на надільні землі, що мимоволі коментування програми розходиться з рішенням з'їзду.

К. Каутський, якого так часто й так несправедливо цитували на користь тієї або іншої програми (несправедливо тому, що він рішуче відхилив від себе пропозиції висловитися виразно в цьому питанні, обмежуючись висвітленням деяких загальних істин), Каутський, — якого, наче для курйозу, притягували навіть на оборону муніципалізації, писав, виявляється, М. Шаніну в квітні 1906-го року:

«Очевидно, я під муніципалізацією розумів щось інше, ніж ви і, може, Маслов. Я розумів під нею ось що: велике землеволодіння буде конфісковане і на ньому і надалі провадитиметься общинами (!) або більшими організаціями велике господарство або ж земля здаватиметься в оренду виробничим товариствам. Я не знаю, чи можливе це в Росії, не знаю також, чи підуть селяни на це. Я й не кажу, що ми повинні цього вимагати, а думаю тільки, що коли цього вимагають інші, ми легко могли б на це погодитись. Це був би цікавий експеримент»¹.

¹ М. Шанін. «Муніципалізація або поділ у власність», Вільна. 1907 р., стор. 4. М. Шанін справедливо висловлює сумнів з приводу того, чи можна залічувати Каутського до прихильників муніципалі-

Здається, цих цитат досить, щоб показати, як люди, що цілком співчутливо ставились або ставляться до Стокгольмської програми, нищать її своїми тлумаченнями. Винна в цьому — безнадійна плутанина в програмі, теоретично зв'язаній з запереченням теорії ренти Маркса, практично пристосованій до неможливого «середнього» випадку з місцевим демократизмом при недемократизмі центральної влади, яка економічно є внесенням дрібно-буржуазного ніби соціалістичного реформаторства в програму буржуазної революції.

зації, і протест проти меншовицької реклами (В рукопису далі йде: «(в меншовицькій «Правде» 1906 року)». *Ред.*) щодо Каутського. В листі Каутського, опублікованому Масловим, Каутський прямо каже: «Ми можемо полишити селянам вирішення питання щодо форм, яких повинна набрати земельна власність, віднята у великих землевласників. Я вважав би за помилку хотіти що-небудь нав'язати їм у цьому відношенні» (с. 16. «До питання про аграрну програму». Маслов і Каутський. Вид. «Н Мира». М. 1905) Ця цілком виразна заява Каутського якраз виключає мун.ципал.зац.ю, що її нав'язують меншовики селянам.

Розділ V

КЛАСИ І ПАРТІЇ ЗА ДЕБАТАМИ В ДРУГІЙ ДУМІ ПРО АГРАРНЕ ПИТАННЯ

Нам здається небезкорисним підійти ще з трохи іншого боку до питання про аграрну програму робітничої партії в російській буржуазній революції. Розгляд економічних умов перевороту й політичних міркувань на користь тієї або іншої програми слід доповнити картиною боротьби різних класів і партій, що охопила б по змозі всі інтереси в безпосередньому протиставленні їх один одному. Тільки така картина може дати уявлення про розглядуване явище (боротьба за землю в російській революції) в його цілому, виключаючи однобічність і випадковість окремих відзивів, перевіряючи теоретичні висновки практичним чуттям самих заінтересованих осіб. Як окремі особи, які завжди представники партій і класів можуть помилятися, але коли вони виступають на публічній арені, перед усім населенням, то окремі помилки неминуче виправляються відповідними групами або класами, заінтересованими в боротьбі. Класи не помиляються: загалом і в цілому вони накреслюють свої інтереси і свої політичні завдання відповідно до умов боротьби та умов суспільної еволюції.

Щоб скласти таку картину, у нас є чудовий матеріал у стенографічних звітах обох Дум. Ми беремо другу Думу, бо вона безсумнівно відбиває боротьбу класів у революції повніше й зріліше. Вибори до другої Думи не бойкотувалися ні одною впливовою партією. Політичне угруповання депутатів далеко виразніше в II Думі, думські фракції більш згуртовані і тісніше зв'язані з відповідними партіями. Досвід I Думи дав уже немало мате-

ріалю, що допоміг усім партіям більш обдумано визначити свою лінію. З усіх цих причин слід дати перевагу другій Думі. На дебати в I Думі ми будемо посылатися лише для доповнення або пояснення заяв, зроблених у другій Думі.

Щоб картина боротьби класів і партій за дебатами другої Думи була повна й точна, треба виділити кожну значну й своєрідну думську фракцію і характеризувати її витягами з головних промов по головних пунктах аграрного питання. Другорядних промовців нема змоги й нема потреби цитувати всіх, і ми будемо відзначати лише тих, хто вніс що-небудь нове або дав гідне уваги висвітлення якої-небудь сторони справи.

Основні групи думських депутатів, що виразно виділяються в аграрних дебатах, такі: 1) праві й октябристи, — різниця між ними, як побачимо, в другій Думі скільки-небудь істотно не проявлялась; 2) кадети; 3) праві й октябристські селяни, що стоять, як побачимо, лівіше кадетів; 4) безпартійні селяни; 5) народники або трудовики-інтелігенти, що стоять трохи правіше; 6) трудовиків-селян, далі 7) соціалісти-революціонери; 8) «націонали», представники неруських народностей, і 9) соціал-демократи. Позицію уряду ми відзначимо в зв'язку з тією думською групою, з якою він по суті сходиться.

І. ПРАВИ Й ОКТЯБРИСТИ

Позицію правих в аграрному питанні найкраще висловив граф Бобринський у промові 11 квітня (29 березня) 1907 р. (18-е засід. II Думи). Посперечавшись із лівим священиком Тихвінським про святе письмо та його заповіді коритися владі, згадавши «найчистішу, найсвітлішу сторінку російської історії» (1289)¹ — звільнення селян (ми скажемо про це далі), граф «з відкритим забралом» підходить до аграрного питання. «Яких-небудь 100 — 150 років тому в Зах. Європі майже повсюди селяни жили так само бідно, так само пригноблено й темно, як у нас тепер. Була та сама община, як і у нас в Росії, з переділом на душі, цей типовий пережиток феодального ладу» (1293). Тепер, продовжує промовець, селяни в З. Європі живуть у достатку. Постає питання, яке чудо перетворило «злиденного, пригнобленого селянина у заможного, пова-

¹ Цифри, без дальших позначень, означають всюди сторінки Стенографічного звіту.

жаючого себе й інших, корисного громадянина»? «Тут є тільки одна відповідь: чудо це зробила селянська особиста спадкова власність, власність, яка так ненависна тут наліво, власність, яку ми, праві, будемо відстоювати всіма силами нашого розуму, всією міццю нашого широкого переконання, бо ми знаємо, що у власності сила й майбутність Росії» (1294). «З середини минулого століття агрономічна хімія зробила дивні... відкриття в галузі живлення рослин, і закордонні селяни — дрібні власники нарівні (??) з великими — зуміли використати ці відкриття науки і застосуванням штучного добрива досягли ще більшого підвищення врожаїв, і тепер, коли на нашому чудовому чорноземі ми маємо 30 — 35 пудів зерна, а іноді й насіння не одержуємо, за кордоном рік у рік в середньому досягають врожаю від 70 до 120 пудів, залежно від країни та кліматичних умов. Ось вам розв'язання земельного питання. Це не мрія, не фантазія. Це повчальний історичний приклад. І не по стопах Пугачова та Стеньки Разіна з вигуком «Сарынь на кичку» піде російський селянин» (Ой, графе, не ручіться!), «він піде єдиним вірним шляхом, яким пішли всі цивілізовані народи, шляхом своїх сусідів Зах Європи і шляхом, нарешті, наших польських братів, шляхом західноруських селян, що вже усвідомили всю згубність обшинного й подвірного посмужного володіння і подекуди вже стали запроваджувати хутірське господарство» (1296). Граф Бобринський каже далі, і справедливо каже, що «цей шлях вказаний в 1861 році — при звільненні селян від кріпосної залежності». Він радить не пожаліти «десятків мільйонів» на те, щоб «створити заможний клас селян-власників». Він заявляє: «ось, панове, в загальних рисах аграрна програма. Це не програма передвиборних та агітаційних обіцянок. Це не програма ламання існуючих соціальних і юридичних норм» (це програма насильного зживання з світу мільйонів селянства), «це не програма небезпечних фантазій, а це програма цілком здійснима» (це ще питання) «і випробувана» (що правда, то правда). «І давно пора покинути мрію про якусь економічну самобутність російського народу... Але як пояснити собі, що цілком нездійснені проекти, як проект трудової групи і проект партії народної свободи, внесені до серйозних законодавчих зборів? Адже ніколи ніякий парламент у світі не чував про відібрання в казну всієї землі або про те, щоб землю взяти у Івана й віддати Петрові... Поява

цих проектів є результат розгубленості (пояснив!). Отже, російське селянство, перед тобою вибір двох шляхів: одна дорога широка і з вигляду легка — шлях захоплення і примусового відчуження, на який тебе звідси закликáли. Шлях цей спочатку принадний, він іде схилом, але закінчується проваллям» (для поміщиків?) «і загибеллю як для селянства, так і для всієї держави. Другий шлях — шлях, вузький і тернистий, іде вгору, але цей шлях веде тебе до висот правди, права і тривкого добробуту» (1299).

Як бачить читач, це — урядова програма. Саме її здійснює Столипін своїм знаменитим законодавством за 87 статтею. Ту саму програму формулював Пуришкевич у своїх аграрних тезах (20-е засідання, 15 (2) квітня 1907 р., стор. 1532 — 1533). Цю саму програму частинами обстоювали і октябристи, починаючи з Святополка-Мирського в перший день дебатів в аграрному питанні (1 квітня (19 березня)), кінчаючи Капустінін («селянам потрібна земля у власність, а не у користування, як це пропонується» — 24-е засідання 22 (9) квітня 1907 р., с. 1805 — промова Капустіна зустрінута оплесками правої «і частини центру»).

У програмі чорносотенців і октябристів нема й натяку на оборону докапіталістичних форм господарства, наприклад, на вихвалення патріархальності землеробства і т. п. Оборона общини, що мала ще зовсім недавно палких прихильників серед вищої бюрократії і поміщиків, остаточно змінилася лютою ворожнечею до общини. Чорносотенці стають цілком на ґрунт капіталістичного розвитку, малюють безумовно програму економічно-прогресивну, європейську; це треба особливо підкреслити, бо у нас дуже поширений вульгарний і спрощений погляд на характер реакційної політики поміщиків. Якщо ліберали нерідко зображають чорносотенців блазнями і дурнями, то треба сказати, що така характеристика куди більш підходить до кадетів. Реакціонери ж наші відзначаються надзвичайною ясністю класової свідомості. Вони прекрасно знають, чого вони хочуть, куди вони йдуть, на які сили вони розраховують. У них нема ні тіні половинчатості й нерішучості (принаймні, в другій Думі: в першій була «розгубленість» — у панів Бобринських!). У них ясно почувається зв'язок з цілком певним класом, що звик командувати, що оцінив вірно умови збереження свого панування в капіталістичній обстановці і обстоює свої інтереси безсоромно — хоча б це коштувало прискореного

вимирання, забивання, виселення мільйонів селян. Реакційність чорносотенної програми полягає не в закріпленні якихось докапіталістичних відносин або порядків (в цьому відношенні всі партії в епоху другої Думи стоять уже, по суті, на ґрунті визнання капіталізму, як даного), а в розвитку капіталізму за юнкерським типом для посилення влади й прибутків поміщика, для підведення нового, міцнішого, фундаменту під будівлю самодержавства. Суперечності між словом і ділом у цих панів нема: наші реакціонери теж «люди діла», як казав Лассаль про німецьких реакціонерів на відміну від лібералів.

Як ставляться ці люди до націоналізації землі? наприклад, до тієї часткової націоналізації з викупом, що її вимагали кадети в першій Думі, залишаючи — подібно до меншовиків — власність на дрібні ділянки і створюючи державний земельний запас з решти земель? чи не вловили вони в ідеї націоналізації можливості зміцнити бюрократію, укріпити центральну буржуазну владу проти пролетаріату, відновити «державний феодалізм» і «китайщину»?

Навпаки, їх кидає в лють усякий натяк на націоналізацію землі, і вони борються проти неї так, начебто запозичили свої доводи у Плеханова. Ось вам правий поміщик, дворянин Ветчинін. «Я думаю, — казав він на 39-му засіданні, 29 (16) травня 1907 р., — що питання про примусове відчуження мусить бути розв'язане в негативному розумінні з точки зору правової. Прихильники цієї думки забувають, що порушення прав приватних власників притаманне тим державам, які стоять на низькому щаблі суспільного й державного розвитку. Досить тільки нам згадати московський період, коли нерідко відбирали землі у приватних власників на царя і передавали потім близьким до царя і монастирям. До чого привело таке ставлення уряду? Наслідки були жахливі» (619).

Ось на яку замаску пішла Плехановська «реставрація московської Русі»! І не тільки Ветчинін тягне цю ногу. У першій Думі поміщик Н. Львов, що був на виборах кадетом, потім відійшов вправо і після розгону I Думи розмовляв із Століпіним про портфель, — цей суб'єкт цілком так само ставив питання. «У проекті 42-х — говорив він про кадетський першодумський проект — вражає відбиток все того ж старого бюрократичного деспотизму, що намагається все зрівняти» (12-е засід., 1 червня (19 травня) 1906 р., стор. 479 — 480). Він «заступався» —

зовсім у душі Маслова — за неруські національності: «як підпорядкувати їй (зрівняльності) всю Росію, і Малоросію, і Литву, і Польщу, і Остзейський край?». Він загрожував: «в С.-Петербурзі ви повинні створити величезну земельну канцелярію... в кожному кутку тримати цілий штат чиновників».

Ці крики про бюрократизм і про закріпачення у зв'язку з ідеєю націоналізації — крики наших муніципалістів, що недоречно списали з німецького зразка, — становлять прямо-таки основний мотив усіх правих промов. Ось октябрист Шидловський — проти примусового відчуження, обвинувачує кадетів у проповіді «прикріпачення» (12-е засід. II Думи, 1 квітня (19 березня) 1907 р., стор. 752). Ось Шульгін лементує, що власність недоторканна, що примусове відчуження «могила культури й цивілізації» (16-е засід., 8 квітня (26 березня) 1907 р., с. 1133). Шульгін посилається — не говорить тільки, чи не за «Дневником» Плеханова — на Китай 12-го століття, на сумний результат китайського експерименту з націоналізацією (стор. 1137). Ось Скірмунт у I Думі: власником буде держава! «знову благодать для бюрократії Ельдорадо» (10-е зас., 29 (16) травня 1906 р., с. 410). Ось октябрист Танцов у II Думі виголошує: «з куди більшою підставою ці докори (докори про кріпосництво) можуть бути перекинуті на ліву сторону і в центр. Що ж справді готують ці проекти для селян, як не поневолення їх землею; як не те саме кріпосне право, тільки в іншому вигляді, в якому поміщики будуть замінені лихварями й чиновниками» (39-е зас., 29 (16) травня 1907 р., с. 653).

Звичайно, лицемірство цього лементу про бюрократизм б'є у вічі, бо саме селяни, що вимагають націоналізації, висунули чудову ідею місцевих земельних комітетів, обраних загальним, прямим, рівним і таємним голосуванням. Але чорносотенні поміщики змушені хапатись за всі і всякі доводи проти націоналізації. Класове чуття підказує їм, що націоналізація в Росії ХХ ст. нерозривно зв'язана з селянською республікою. В інших країнах, де в силу об'єктивних умов не може бути селянської аграрної революції, справа стоїть, розуміється, інакше, — напр., у Німеччині, де націоналізаторським планам можуть співчувати Каніци, де соціалісти і слухати не хочуть про націоналізацію, де буржуазний рух за націоналізацію обмежується інтелігентським сектантством. Щоб боротися проти селянської революції, праві мусили виступати перед

селянами в ролі оборонців селянської власності проти націоналізації. Ми бачили один приклад у Бобринського. Ось другий у Ветчиніна: «Питання це (про націоналізацію землі) мусить, звичайно, бути розв'язане в негативному розумінні, бо воно не знаходить співчуття навіть у селянській сфері: вони бажають володіти землею на праві власності, але не на праві орендування» (39 зас., стор. 621). За селян так говорити могли тільки поміщики та міністри. Я вважаю зайвим, з огляду на загальновідомість цього факту, наводити цитати з промов пп. Гурко, Столипіних та подібних до них героїв, що розпинаються за власність.

Єдиним винятком з правих є терський козак Караулов, про якого ми вже згадували вище¹. Згоджуючись почасти і з кадетом Шингарьовим, Караулов говорив, що козацькі війська — «величезна земельна община» (1363), що «скоріш підлягає знищенню приватна власність на землю», ніж община, і обороняв «широку муніципалізацію землі, повернення у власність окремих областей» (1367). В той же час він скаржився на причіпки бюрократії, на те, що «ми своєму добру не господарі» (1368). Про значення цих козацьких симпатій муніципалізації ми вже сказали вище.

2. КАДЕТИ

Як і всі партії, кадети в II Думі найповніше і найцільніше показали свою істинну природу. Вони «знайшли себе», зайнявши місце центру, критикуючи з «державної точки зору» і правих і лівих. Контрреволюційну свою суть кадети виявили явним поворотом вправо. І чим же ознаменували вони цей поворот в аграрному питанні? Тим, що остаточно викинули за борт усі рештки ідеї націоналізації землі, відмовились зовсім від плану «державного земельного запасу» і стали на сторону передачі земель у власність селянам. Справді, умови склались у російській революції саме так, що повернути вправо значить повернути в сторону приватної земельної власності!

Офіційний оратор кадетської партії в аграрному питанні, колишній міністр Кутлер, одразу перейшов до критики лівих (12 засід., 1 квітня (19 березня) 1907 р.). «Раз ніхто не пропонує знищення власності взагалі, —

¹ Див. цю книгу, стор. 106. *Ред.*

вигукував цей достойний колега Вітте й Дурново — треба в усій силі визнати існування власності на землі» (737). Цей довід цілком збігається з міркуваннями чорносотенців. Чорносотенець Крупеньський так само, як кадет Кутлер, кричав: «коли ділити, то ділити все» (784).

Як справжній чиновник, Кутлер особливо докладно спинявся на питанні про різні норми «наділення» селян. Не спираючись ні на який згуртований клас, ліберальний інтелігент і ліберальничаючий чиновник обминає питання про те, скільки саме землі у поміщиків, скільки можна взяти. Він вважає за краще говорити про «норми», щоб під виглядом піднесення питання на державну висоту затемнити питання, приховати, що кадети залишають поміщицьке господарство. «Навіть уряд — казав п. Кутлер — вступив на шлях розширення селянського землекористування» (734), — значить, нема нічого нездійсненого у такому ж чиновницькому проєкті кадетів. Наполягаючи на практичність і здійснимість, кадет, розуміється, накидає покривало на те, що критерієм є для нього можливість умовити поміщиків, гобто, інакше кажучи, припасувати свій проєкт до їхніх інтересів, підслужитися чорносотенцям під виглядом вищого примирення класів. «Мені здається, панове, — казав Кутлер, — що можна уявити собі ті політичні умови, при яких законопроєкт про націоналізацію землі міг би набрати силу закону, але я не можу уявити собі в найближчому майбутньому тих політичних умов, при яких цей закон міг би справді бути здійснений» (733). Кажучи просто: можна уявити собі скинення влади чорносотенних поміщиків, але я собі не уявляю цього і гому підладжуюся до даної влади.

Обстоюючи перевагу селянської власності на землю перед планом трудовиків взагалі і «зрівняльним користуванням» особливо, п. Кутлер аргументував так: «Якщо для цього (для зрівняння землі) будуть призначені особливі чиновники, то буде ж встановлений такий неймовірний деспотизм, таке втручання в народне життя, якого ми й досі не знали. Звичайно, передбачається передати цю справу місцевим органам самоврядування, особам, обраним самим населенням, але чи можна вважати, що населення цілком гарантоване від сваволі цих осіб, що ці особи завжди діятимуть згідно з його інтересами, що від них населення не зазнає ніякої тяготи? Я думаю, що тут присутні селяни знають те, що їхні власні виборні особи,

виборні старшини й старости, часто-густо є такі самі гнобителі населення, якими є і чиновники» (740). Чи можна уявити собі більш огидне лицемірство? Самі кадети пропонують земельні комісії з перевагою поміщиків (порівну від поміщиків і від селян з головуванням чиновника або поміщика), а селянам підносять небезпеку деспотизму і сваволі від їхніх виборних! Так заперечувати проти зрівняння землі можуть тільки безсоромні політичні шарлатани, бо у них нема ні принципів соціалізму (як у с.-д., що доводять неможливість зрівняння, але цілком підтримують виборні місцеві комітети), ні принципів єдинорядуючої приватної власності поміщиків (як у Бобринських).

На відміну і від правих і від лівих план кадетів характеризується не тим, що вони кажуть, а тим, що вони замовчують: складом земельних комітетів, які мають примусити селян прийняти «друге звільнення», тобто втридорога одержати «пісочки». Щоб затушувати цю суть питання, кадети в другій Думі (як і в першій) вдаються до способів справжнього шахрайства. Ось вам п. Шингарьов. Він корчить з себе прогресиста, повторює ходячі ліберальні фрази проти правих, він оплакує, як водиться, насильства і анархію, за які Франція «заплатила століттям тяжких потрясінь» (1355), але подивіться, як він викручується в питанні про землевпорядні комітети:

«Нам заперечував — каже він — депутат Євреїнов¹ про землевпорядні комітети. Я не знаю (sic!!), на чому він побудував свої заперечення; досі ми зовсім про це не говорили (брехня!), я не знаю, про який проект він

¹ Соціаліст-революціонер Євреїнов сказав на тому самому засіданні (18 зас., 11 квітня (29 березня) 1907 р.): «Ці (земельні) комітети, за пропозицією партії народної свободи, повинні складатися з землевласників і селян в рівній кількості, а за примирителів їх будуть чиновники, які вже безсумнівно дадуть перевагу на сторону не-селян. Чому ж партія народної свободи, називаючись партією «народної свободи», не довіряє комітетам, обраним не чиновник ким способом, а демократичним шляхом? Мабуть, тому, що коли комітети обиратимуться таким способом, то, безсумнівно, до них у величезній більшості попадуть селяни, тобто представники селянських інтересів. Питаю я тоді, чи довіряє в такому разі партія народної свободи селянам? Адже ми пам'ятаємо, в 1858 р. уряд при земельній реформі передав це питання на місця, до комітетів. Правда, комітети ці були дворянські, але ж уряд не партія народної свободи, і уряд — представник багатих людей і взагалі імущих класів. Він спирався на дворян і довіряє цим дворянам. А партія народної свободи хоче спертися на народ і не довіряє цьому народові» (1326).

говорить, чому він говорить про недовір'я до народу. Проекту такого до Держ. Думи ще не подано, і він ґрунтує свої заперечення, як видно, на непорозуміннях. Я цілком приєднуюсь до тих депутатів зліва, Успенського і Волк-Карачевського, що говорили про тимчасові правила, про необхідність влаштування місцевих органів для землевпорядження на місцях. Я думаю, що такі органи будуть улаштовані, і, мабуть, цими днями партія Народної Свободи внесе відповідний законопроект, і тоді ми будемо його обговорювати» (1356).

Ну, хіба ж це не шахрайство? Хіба міг справді цей суб'єкт не знати ні про дебати в I Думі у питанні про місцеві комітети, ні про тодішню статтю «Речи»? Хіба міг він не зрозуміти цілком ясної заяви Євреїнова?

Але він обіцяв «цими днями» внести законопроект, скажете ви. По-перше, обіцянка повернути добуте шахрайством не знищує факту шахрайства. А по-друге, ось що трапилося «цими днями». П. Шингарьов говорив 11 квітня (29 березня) 1907 року. 22 (9) квітня 1907 р. говорив кадет Татарінов і сказав: «Далі, панове, тепер я торкнусь ще одного питання, яке, мені здається» (тільки «здається!»), «викликає великі суперечки, саме питання, яке висувається усіма партіями, що стоять вліво від нас: питання про місцеві земельні комітети. Всі ці партії висувають необхідність утворення місцевих земельних комітетів на основі загального, рівного, прямого і таємного голосування, з метою розв'язання земельного питання на місцях. Ми в цьому відношенні і торік висловились цілком категорично проти комітетів, категорично висловлюємось і тепер» (1783).

Отже, у найважливішому питанні про реальні умови кадетського «примусового відчуження» два кадети говорять різне, кидаються із сторони в сторону під ударами лівих партій, які роблять явним те, що кадети хотіли залишити тайним! П. Шингарьов каже спершу: «не знаю», потім: «згоден з лівими», потім: «цими днями законопроект». П. Татарінов каже: «ми і раніше і тепер категорично проти». Він додає ще міркування про те, що не можна дробити Думу на тисячу дум, що не можна відкладати аграрне питання до проведення політичних реформ, до введення загального і т. д. виборчого права. Але ж це знову викрути. Питання йде зовсім не про момент проведення того чи іншого заходу: щодо цього у лівих в II Думі не могло бути ніяких сумнівів. Питання йде про те, які

є істинні плани кадетів: хто кого примушує в їхньому «примусовому відчуженні», поміщики селян чи селяни поміщиків? На це дає відповідь тільки склад земельних комітетів. Склад цей визначений кадетами і в Мілюковській передовій в «Речи», і в проекті Кутлера, і в статті Чупрова (цитовано вище)¹, — але в Думі кагети промовчали про цей склад, не давши відповіді на поставлене руба запитання Євреїнова.

Не можна досить наполягати на тому, що такий спосіб дій представників партії у парламенті є якраз обман народу лібералами. Щодо Бобринських і Столипінних ледве чи хто обманюється, щодо кадетів — дуже багато, ті, які не бажають розбирати або нездатні зрозуміти дійсне значення політичних лозунгів і фраз.

Отже, кагети проти якої б то не було форми суспільного користування землею², проти безплатного відчуження, проти місцевих земельних комітетів з перевагою селян, проти революції взагалі і особливо проти селянської аграрної революції. На їхню позицію лавірування між лівими й правими (для видач селян поміщикам) проливає світло їхнє ставлення до селянської «реформи» 1861 року. Ліві, як ми побачимо далі, всі говорять про неї з огидою та обуренням, як про петлю, надіту на селян поміщиками. Кадети солідарні з правими, розчулені такою реформою.

Граф Бобринський говорив: «Тут закидали гряззю найчистішу, найсвітлішу сторінку російської історії... Справа звільнення селян вища від усякого докору... великий і світлий день 19 лютого 1861 р.» (11 квітня (29 березня), с. 1289, 1299).

Кутлер казав: «велика реформа 1861 р. ...уряд, в особі голови ради міністрів, відрікається від російської історії,

¹ Див. цю книгу, стор. 26—27. *Ред.*

² Особливо цікаві в цьому відношенні дебати в I Думі в питанні про напрям аграрного проекту 33-х (про скасування приватної власності на землю). Кадети (Петрункевич, Муханов, Шаховської, Френкель, Овчинников, Долгоруков, Кокошкін) шалено напали на передачу такого проекту до комісії, зустрівши повну підтримку Гейдена. Доводи кадетів непристойні з боку хоч трошки поважачого себе ліберала; це — якісь поліційні відмовки лакеїв реакційного уряду. Передати до комісії, — казав, напр., п. Петрункевич, — значить визнати, що до певної міри «можлива» точка зору такого проекту. П. Жилкін соромив кадетів (23 зас., 21 (8) червня 1906 р.), кажучи, що він передав би до комісії і цей проект і проект крайніх правих. Але кагети й праві 140 голосами проти 78 провалили здачу проекту до комісії!

від найкращих і найсвітліших її сторінок» (8 червня (26 травня), с. 1198—9).

Ця оцінка дійсно проведеного примусового відчуження проливає більше світла на кадетську аграрну програму, ніж усі їхні проекти й промови, написані для того, щоб приховати свої думки. Якщо люди вважають за найсвітлішу сторінку обезземелення селян поміщиками, потрібний викуп за «пісочки» і введення уставних грамот військовими езекуціями, то ясно стає, що вони добиваються «другого звільнення», другого закабалення селян через викуп. Бобринський і Кутлер солідарні в оцінці реформи 1861-го року. Але оцінка Бобринського прямо і вірно виражає правильно усвідомлені інтереси поміщиків, — тому вона прочищає класову свідомість широких мас. Бобринські хвалять — значить, поживились поміщики. Оцінка Кутлера, виражаючи скудоумство чинуші, що все життя своє гнув спину перед поміщиками, повна лицемірства і затемнює свідомість мас.

У зв'язку з цим треба відзначити ще одну сторону кадетської політики в аграрному питанні. Всі ліві прямо стають на сторону селян, як сили, що веде боротьбу, роз'яснюють необхідність боротьби, вказують на поміщицький характер уряду. Кадети з правими стають на «державну точку зору» і відкидають класову боротьбу.

Кутлер заявляє, що не треба «перебудовувати в корені земельні відносини» (732). Савельєв остерігає проти того, щоб «зачепити масу інтересів», кажучи: «принцип цілковитого відкинення власності навряд чи був би зручний, і можуть зустрітись дуже великі й серйозні ускладнення в його застосуванні, особливо, коли ми візьмемо до уваги, що у великих власників, які мають понад 50 дес., дуже багато земель, а саме 79.440.000 десятин» (8 квітня (26 березня) 07, с. 1088 — селянин посилається на латифундії, щоб довести необхідність їх знищення; ліберал — щоб довести необхідність низькопоклонства). Шингарьов «найбільшим лихом вважав би, коли б народ сам узяв землю» (1755). Родічев соловейком співає: «не розпалюємо ми класової ворожнечі, нам хотілось би забути минуле» (632, 29 (16) травня 1907). Калустін те саме: «наше завдання сіяти всюди мир і справедливість, а не сіяти і роздувати класову ворожнечу» (1810, 22 (9) квітня). Крупенський обурюється з промови соціаліста-революціонера Зіміна за те, що вона «повна ненависті до імуших класів» (783, 1 квітня (19 березня)). Одним словом, у за-

суджуванні класової боротьби кадети й праві єдине суть. Але праві знають, що роблять. Тому класові, проти якого скеровується боротьба, не може не бути шкідлива і небезпечна проповідь класової боротьби. Праві вірно пильнують інтереси кріпосників-поміщиків. А кадети? Вони ведуть боротьбу — кажуть, що ведуть боротьбу! — вони хочуть «примусити» поміщиків, у руках яких влада, і вони засуджують класову боротьбу! Чи так чинила буржуазія, яка дійсно боролася, а не лакействувала перед поміщиками, хоча б у Франції? Чи не кликала вона народ на боротьбу, чи не розпалювала класової ворожнечі, чи не створювала теорію класової боротьби?

3. ПРАВИ СЕЛЯНИ

У другій Думі як виняток трапляються справжні праві селяни — мало не один Ременчик (Мінської губ.), що знати не знає ніякої общини й ніяких «фондів», горою стоїть за власність (у I Думі багато польських і західно-російських селян за власність). Але й цей Ременчик висловлюється за відчуження «по справедливій оцінці» (648), тобто виявляється по суті кадетом. Інші «праві селяни» другої Думи тому виділяються нами в окрему групу, що вони безсумнівно лівіші за кадетів. Візьміть Петроченка (Вітебськ. губ.). Він починає з того, що «до смерті боронитиме царя і батьківщину» (1614). Праві аплодують. Але ось він переходить до питання про «малоземелля». «Скільки суперечок не ведить, — каже він, — другої земної кулі не створите. Доведеться, значить, цю землю нам віддавати. Тут хтось із промовців указував, що селяни наші темні й неuki, і ні для чого й даремно їм давати багато землі, бо вона все одно користі не дасть. Звичайно, земля нам раніше мало користі давала, саме тим, у кого її не було. А що ми неuki, так ми нічого іншого й не просимо, як землі, щоб через свою дурість в ній і копирсатися. З свого боку я думаю, що, звичайно, дворянинові і не личить поратися коло землі. Тут говорилось про те, що приватновласницьких земель не можна зачепити по закону. Я, звичайно, згоден з тим, що закону треба додержувати, але для того, щоб усунути малоземелля, треба написати такий закон, щоб усе це й зробити по закону. А щоб нікому не було кривдно, то для цього депутат Кутлер пропонував хороші умови. Звісно, він, як людина багата, дорого сказав, — і ми, селяни, бідні,

стільки не можемо заплатити, а про те, як нам жити — общинами, подвірними володіннями чи хутором, то я вважаю, із свого боку, потрібним дати на волю всім, як кому зручно жити» (1616).

Між оцим правим селянином і російським лібералом ціла прірва. Перший — на словах відданий старій владі, на ділі добивається землі, веде боротьбу проти поміщиків і не згодиться платити кадетських розмірів викуп. Другий на словах веде боротьбу за народну свободу, на ділі — влаштовує друге закабалення селян поміщикам і старій владі. Другий може посуватися тільки вправо, від I Думи до другої, від II до III. Перший, зневірившись у тому, що землю йому «віддадуть», піде в другий бік. Нам більше по дорозі буде, мабуть що, з «правим» селянином, ніж з «ліберальним», «демократичним» кадетом...

Ось селянин Шиманський (Мінськ. губ.). «Я прийшов сюди боронити віру, царя й батьківщину і вимагати землі... звичайно, не грабежем, а мирним шляхом, по справедливій оцінці... Тому я від усіх селян пропоную членам Думи, поміщикам, щоб вони вийшли на цю кафедру і сказали, що вони бажають відступити селянам по справедливій оцінці землю, і тоді наші селяни їм, звичайно, подякують, та я думаю, що й цар-батюшка подякує. Тих же поміщиків, що не згодяться гак, я пропоную Д. Думі оподаткувати їхні землі прогресивними податками, безсумнівно, з часом вони нам теж поступляться, бо пізнають, що великий шматок горло дере» (1716).

Цей правий селянин розуміє під примусовим відчуженням і під справедливою оцінкою зовсім не те, що мають на увазі кадеди. Кадети обманюють не тільки лівих селян, але й правих. Як поставились би праві селяни до кадетських планів складання земельних комітетів (по-Кутлерівському чи по-Чупровському: див. т. II Аграрного питання), коли б вони ознайомилися з ними, видно з такої пропозиції селянина Мельника (октябрист; Мінськ. губ.). «Я вважаю за обов'язок, — казав він — щоб в кількості 60% попали до комісії (аграрної) селяни, які практично знають нужду (!) і знайомі із становищем селянського стану, а не ті селяни, які, може, носять тільки звання селян. Це питання добробуту селян і взагалі бідного народу, а ніякого політичного значення в ньому нема. Треба обрати тих людей, які можуть розв'язати на благо народові це питання практично, а не політично» (1285).

Далеко вліво підуть ці праві селяни, коли контрреволюція покаже їм політичне значення «питань добробуту бідного народу».

Щоб показати, як безмежно далекі один від одного представники монархічного селянства і представники монархічної буржуазії, наведу уривки з промови «прогресиста», свящ. Тіхвінського, що говорив місцями від імені Селянського Союзу і Трудової групи. «Наше селянство в масі царелюбне, — говорив він. — Як би я хотів бути шапкою-невидимкою і килимом-самольотом, летіти до підніжжя трону і сказати, засвідчити: государю, перший твій ворог, перший ворог народу, це — безвідповідальне міністерство... Селянство трудове вимагає тільки, щоб строго було проведено принцип: «вся земля—всьому народові»... (у питанні про викуп)... «Не бійтеся, панове праві, звертєся на наш народ, не знедолить він вас (Голоси справа: «спасибі! спасибі!»). Тепер я звернуся до слів доповідача від партії народної свободи. Він каже, що програма партії народної свободи недалеко від програми селянства і Трудової групи. Ні, панове, далека ця програма. Ми чули від доповідача: «припустімо, наш проект і менш справедливий, але він більш практичний». Панове, менш справедливою жертвують на користь практичних міркувань!» (789).

За своїм політичним світоглядом цей депутат стоїть на рівні кадета. Але яка різниця між його сільською наївністю і «ділками» адвокатури, чиновництва, ліберальної журналістики!

4. БЕЗПАРТІЙНІ СЕЛЯНИ

Безпартійні селяни являють собою особливий інтерес, як виразники думок найбільш свідомої і найменш організованої сільської маси. Тому ми наведемо уривки з промов усіх безпартійних селян¹, тим більше, що їх не багато: Сахно, Семенов, Мороз, Афанасьєв.

«Панове народні представники, — говорив Сахно (Київської губ.) — важко селянським депутатам сходити на цю трибуну і за-

¹ При визначенні належності депутатів другої Думи до тієї чи іншої фракції або партії ми користувалися офіціальним виданням самої Держ. Думи: список депутатів за партіями й групами. Деякі депутати переходили з однієї партії до другої, але, з газетних відомостей, урахування цих переходів неможливе. До того ж, користуватися з різних джерел у цьому питанні значило б внести тільки плутанину. (В рукопису цієї примітки нема. Ред.)

перечувати панам багатим поміщикам. Тепер селяни живуть дуже бідно тому, що у них нема землі... Селянин терпить від поміщиків, страждає, тому що поміщик страшенно утискує його... Чому поміщиків можна тримати багато землі, а для селян лишається саме тільки царство небесне?... Отже, пп. нар. предст., коли мене послали сюди селяни, вони наказували мені, щоб я обстоював їхні потреби, щоб їм була дана земля і воля, щоб усі казенні, кабінетські, удільні, приватновласницькі і монастирські землі були примусово відчужені безплатно... Знайте, панове народні представники, голодна людина не може сидіти спокійно, коли вона бачить, що, незважаючи на її горе, влада на стороні панів поміщиків. Вона не може не бажати землі, хоча б це було і протизаконно; її нужда примушує. Голодна людина готова на все, тому що її нужда примушує ні на що не зважати, бо вона голодна й бідна» (1482—6).

Так само нехитра і так само сильна своєю простотою промова безпартійного селянина Семенова (Поділ. губ., депутат від селян):

...«Гірка біда полягає саме в тих інтересах селян, що страждають цілий вік без землі. Двісті років вони чекають, чи не впаде з неба для них добро, та воно не падає. Добро знаходиться у панів великих землевласників, які з нашими дідами й батьками дістали цю землю, тимчасом як земля є божа, а не поміщицька... Я прекрасно розумію, що земля належить усьому трудовому народові, який на ній трудиться... Депутат Пуришкевич каже: «Революція, караул», що таке? Та коли у них землю відняти примусовим відчуженням, то вони будуть революцією, а не ми, ми всі будемо борцями, люб'язними людьми... А що у нас є 150 десятин, як у священика? а в монастирях? а в церквах? на що вона їм? Ні, панове, доволі збирати скарби та ховати по кишенях, треба жити по суті. Країна розбере, панове, я розумію все прекрасно, ми чесні громадяни, ми політикою не займаємось, як казав один із попередніх промовців... Вони (поміщики) тільки ходять та черво собі понажирали з нашої крові, з наших соків. Ми згадаємо, ми їх не будемо так кривдити, ми і їм землі дамо. Коли поразувати, то у нас припаде на кожен двір 16 десятин, а пп. великим землевласникам ще лишається по 50 десятин... Тисячі, мільйони народу страждають, а пани бенкетують... а як військова служба, ми знаємо: захворів — «у нього земля є на батьківщині». Та де ж його батьківщина? Та батьківщини зовсім нема. Батьківщина є тільки, що він у списках стоїть, де він народився, і записано, якої він релігії, а землі у нього нема. Тепер я кажу: мене народ просив, щоб церковні, монастирські, казенні, удільні і примусово-відчужені поміщицькі землі передати в руки трудового народу, який на ній буде трудитись; і на місця передати: там вони розберуться. Я вам скажу, що народ мене послав, щоб вимагати землі й волі і повної громадянської свободи; і ми будемо жити і не будемо показувати, що ті пани, а ті селяни, а будемо всі люди і будемо кожен на своєму місці паном» (1930—4).

Коли читаєш таку промову селянина, який «не займається політикою», то до відчутності ясно стає, що здійснення не тільки Столипінської, а й кадетської аграрної

програми вимагає десятиліть систематичного насильства над селянською масою, систематичного биття, винищування тортурами, тюрмою і засланням усіх селян, що думають і намагаються вільно діяти. Столипін це розуміє і відповідно до цього діє. Кадети цього почасти не розуміють, через властиве ліберальним чиновникам і професорам тупоумство, почасти лицемірно приховують, «соромливо замовчують», як про військові екзекуції 1861 і дальш. років. Коли ж це систематичне насильство, яке ні перед чим не спиняється, зірветься через якісь внутрішні або зовнішні перешкоди, то безпартійний чесний селянин, який «не займається політикою», створить з Росії селянську республіку.

Селянин Мороз у коротенькій промові просто заявив: «Треба землі відібрати від священників і поміщиків» (1955), а потім послався на Євангелля (не перший уже раз в історії буржуазні революціонери черпають свої лозунги з Євангелля)... «Як не принесеш священникові хліба і півштофа горілки, він і хрестити дитини не буде... Вони ще говорять про святе Євангелля і читають: «просіте і дасться вам, стучіте і одверзеться». Ми просимо, просимо, а нам не дають, і стучимо — не дають; що ж, доведеться двері ламати і відбирати? Панове, не допустіть двері ламати, віддайте добровільно, і тоді буде воля, свобода, і вам буде добре і нам» (1955).

Ось безпартійний селянин Афанасьєв, що оцінює козацьку «муніципалізацію» не з точки зору козака, а з точки зору «майже прихідця». «Я мушу, панове, насамперед сказати, що я — представник від селянства Донської області, якого там більше 1.000.000 і від якого я попав сюди тільки один: це вже дає знати, що ми там майже прихідці... Мене безмежно дивує: невже Петербург годує село? Ні, навпаки. Я колись служив у Петербурзі 20 з прибавкою років, і я тоді вже помічав, що не Петербург село, а село Петербург годує. Так і тепер я помічаю. Усі ці найпрекрасніші архітектури, всі ці спорудження, будівлі, всі ці прекрасні, чудові будинки, все це споруджують ті ж таки селяни, як і 25 років тому споруджували... Пуришкевич навів приклад, що у козака є більше 20 десятин землі, і він теж голодує... Чому ж він не сказав, де ця земля? Є земля, є і в Росії земля, та хто нею володіє? Коли він знав, що там стільки землі, і не сказав, знач., він несправедлива людина, а коли він не знав, так не треба було і починати про це говорити.

А якщо, справді, може, він не знав, то прошу, панове, дозвольте йому сказати, де ця земля, і скільки її, і хто нею володіє. Коли її перелічити, то виявиться, що в області Війська Донського під приватним кіннозаводством числиться 753.546 дес. Тепер я ще згадаю про калмицьке кіннозаводство, про так звані кочівлі. Там є всього взагалі 165.708 дес. Потім у тимчасовому орендуванні утримується багатими людьми 1.055.919 дес. Усі ці землі перебувають в руках людей — не тих людей, яких перелічував Пуришкевич, а у куркулів, багатіїв, що гноблять нас; дістають худобу — половину з нас деруть, та один карбованець за десятину, та карбованець за ту тварину, що нею ми оремо, а тимчасом нам треба своїх дітей годувати та козачок, та козаченят. Ось тому у нас і голод виходить». І промовець розповідає, що по 2.700 дес. дістають орендарі за поставку 8 коней «під кавалерію»; селяни могли б більше поставляти. «Я розкажу вам, що я хотів переконати наш уряд, що він прикро помиляється, не роблячи цього. Я писав до редакції «Сельського Вестника», щоб вони надрукували. Мені відповіли, що не наше діло уряд вчити». Отже, на «муніципалізованій» землі, відданій у власність області, «центрального не-демократичний уряд» створить *de facto*¹ нових поміщиків: муніципалізація, як відкрив Г. Плеханов, є гарантія від реставрації...

«Уряд нам відчинив широко двері через Селянський банк набувати землі, — це той хомут, що його у 1861 р. надіто. Він нас хоче переселити в сибірські краї... Чи не краще зробити так: вивезти туди цю людину, що має тисячі десятин, від якої лишається земля, і на це скільки будуть ситі (оплески зліва; голоси справа: «старе, старе»)... У Японську війну я вів своїх мобілізованих солдатів через ті землі (поміщицькі), про які я тут згадував. Нам довелося до збірного пункту більше як 2 доби їхати. Солдати мене питають: «куди ти нас ведеш?» Я кажу: «під Японію». — «Що робити?» — «Боронити батьківщину». Я сам, як військова людина, відчував, що треба боронити батьківщину. Солдати мені кажуть: «яка ж це батьківщина — землі Лисецьких, Безулових, Подкопайлових? Де ж тут наше? Нашого нічого нема». Вони мені казали те, що я третій рік не можу стерти із свого серця... Отже, панове... Я мушу загалом сказати, що в усіх тих правах, які в нашій Росії існують, починаючи від князів і йдучи по дворянах, козаках, міщанах і не згадуючи слова селянин, усі повинні бути російськими громадянами і користуватися землею — всі ті, хто на ній працює, прикладає до неї свою працю, плекає і любить її. Працуй, потій і користуйся нею. Але коли не хочеш на ній жити, не

¹ — на ділі. *Ред.*

хочеш на ній працювати, не хочеш прикладати до неї своєї праці, то не маєш права нею і користуватися» (1974).

«Не згадуючи слова селянин!» Цей знаменний вислів вирвався «з серця глибини» у селянина, що хоче розірвати становість землеволодіння («всі ті права, які в нашій Росії існують»), хоче знищити саме ім'я найнижчого стану, селянського. «Хай усі будуть громадянами». Рівне право на землю трудящих є не що інше, як до кінця послідовне застосування точки зору господаря до землі. Ніяких інших підстав землеволодіння (як-от землеволодіння «за службу» у козаків і т. п.), ніяких інших міркувань, ніяких інших відносин, крім прав господаря на землю, міркувань «плекання» землі, відносин того, хто «прикладає працю» до землі. Саме так і повинен дивитись фермер, що хоче вільного господарства на вільній землі, усунення всього стороннього, заважаючого, старого, всіх попередніх форм землеволодіння. Ну, хіба не дурним застосуванням непродуманої доктрини було б з боку марксистів відраджувати такому господареві націоналізацію і навчати його користі приватної власності на надільні землі?

У першій Думі селянин Меркулов (Курськ. губ.) висловив ту саму думку відносно націоналізації надільних селянських земель, яку ми наводили вище з даних про з'їзди Селянського Союзу. «Лякають тим, — сказав Меркулов — що і селянин не розстанеться з тим клаптиком, яким тепер володіє. На це я скажу: хто ж у них віднімає? Адже навіть при повній націоналізації відійде тільки та земля, яку господар не обробляє своїми силами, а найманою працею» (18 засід., 12 червня (30 травня) 1906 р., стор. 822).

Це каже селянин, який володіє, за його власними словами, 60 дес. землі у власність; звичайно, знищити найману працю в капіталістичному суспільстві або заборонити її — думка дитяча, але ми повинні відсікати неправильні думки саме там, де починається неправильність, — починаючи з «соціалізації» і заборони найманої праці¹, а не з націоналізації.

Той самий селянин Меркулов заперечував проти кадетського проекту 42-х, який збігається з муніципаліза-

¹ Цю неправильну ідею нам навіть нема чого і «відсікати», бо самі «тверезі» трудовики з «тверезими» пп. Пешехоновими на чолі вже відсікли її.

цією в тому відношенні, що надільні землі лишаються у власність, поміщицькі віддаються у користування. Це — «якийсь перехідний шабель від одного ладу до другого»... «замість одного виходить два володіння: приватна власність і орендне користування, тобто дві не тільки не склені, а прямо протилежні форми землеволодіння» (823).

5. НАРОДНИКИ-ІНТЕЛІГЕНТИ

У промовах народників-інтелігентів, особливо ен-есів, тобто опортуністів народництва, треба розрізняти дві течії: з одного боку, щирі оборону інтересів селянської маси — в цьому відношенні промови їхні справляють, із зрозумілих причин, незрівнянно слабше враження, ніж промови селян, що «не займаються політикою»; з другого боку, деякий кадетський душок, шось інтелігентсько-міщанське, претензія на державну точку зору. Само собою розуміється, що у них, на відміну від селян, видно доктрину: вони борються не в ім'я безпосередньо усвідомлюваних нужд і злигоднів, а в ім'я певного вчення, системи поглядів, що перекинуто зображають зміст боротьби.

«Земля — трудящим», — проголошує п. Караваєв у 1-й своїй промові і характеризує Столипінське аграрне законодавство за 87 статтею, як «знищення общини», як «політичну мету»: «утворення окремого класу сільського буржуа».

«Ми знаємо, що дійсно ці селяни є першою опорою реакції, є надійною опорою бюрократії. Але уряд, роблячи ці розрахунки, прикро помилився: поруч цього буде селянський пролетаріат. Не знаю, що краще: чи селянський пролетаріат, чи малоземельне теперішнє селянство, яке при певних заходах могло б одержати достатню кількість землі» (722).

Тут проглядає реакційне народництво в дусі пана В. В.: «краще»? для кого? для держави? для поміщицької чи буржуазної держави? І чому пролетаріат не «краще»? Тому що малоземельне селянство «могло б одержати» — тобто легше могло б бути заспокоєне, легше переведене до табору порядку, ніж пролетаріат? Так виходить у п. Караваєва: немов він хоче порадити Столипіну і К^о надійнішу «гарантію» від соціальної революції!

Коли б п. Караваєв мав рацію по суті, то марксистки не могли б підтримувати конфіскації поміщицьких земель

у Росії. Але п. Караваєв не має рації, бо Столипінський «шлях» створює більше пауперів, ніж пролетарів, уповільнивши — порівняно з селянською революцією — розвиток капіталізму. Сам же Караваєв казав — і казав справедливо, що Столипінська політика збагачує (не нові, буржуазні, елементи, не фермерів-капіталістів, а) теперішніх поміщиків, які наполовину по-кріпосницькому господарюють. В 1895 р. ціна землі була при продажу через «Селянський» банк 51 карб. за 1 дес., а в 1906 році — 126 карб. (Караваєв на 47 засід., 8 червня (26 травня) 1907 р., стор. 1189). А колеги п. Караваєва по партії, пп. Волк-Карачевський і Деларов, ще рельєфніше висвітлили значення цих цифр. Деларов показав, що «до 1905 р. за 20 з чимсь років свого існування Селянський банк скупив усього тільки 7,5 міл. дес.»; а з 16 (3) листопада 1905 р. по 14 (1) квітня 1907 р. банк скупив 3,8 міл. дес. В 1900 р. ціна була 80 карб. за 1 дес., в 1902—108; в 1903 до аграрного руху і до російської революції вона стала 109 карб. Тепер — 126 карб. «У той час як уся Росія зазнавала масу збитків від російської революції, у цей час російські землевласники наживали великі капітали. У цей час до них перейшло понад 60 міл. карб. народних грошей» (1220 — вважаючи за «правильну» ціну 109 карб.). А п. Волк-Карачевський рахує куди вірніше, не визнаючи ніякої ціни за «правильну» і просто констатує, що урядом виплачено поміщикам після 16 (3) листопада 1905 р. 52 міл. карб. коштом куплених селянських земель і 242 м. карб. своїм власним коштом, усього «295 міл. карб. народних грошей було сплачено дворянам-поміщикам» (1080). Це, розуміється, тільки маленька частка того, що коштує Росії юнкерсько-буржуазна аграрна еволюція, яка є та данина, що накладається на ріст продуктивних сил на користь кріпосників і бюрократів! Цю данину поміщикам за вдоволення розвитку Росії зберігають і кадети (викуп). Навпаки, буржуазна республіка фермерів змушена була б вжити такі суми на розвиток продуктивних сил землеробства при новому ладі¹.

¹ Порівняй Каутський: «Аграрне питання в Росії» про необхідність затрати величезних капіталів на агрикультурний прогрес селянства. «Муніципалісти» можуть заперечити тут: буржуазна республіка затратить на республіканські війська, а от демократичне земство... у нього відніме гроші, вельмишановні пп. муніципалісти, недемократична центральна влада! Та й саме виникнення такого

Нарешті, в актив народникам-інтелігентам треба поставити безумовно те, що вони у протилежність Бобринським і Кутлерам розуміють обман народу в 1861 р., називають пресловуту реформу не великою, а «проводжуваною в інтересах поміщиків» (Караваєв, 1193). Дійсність — справедливо казав п. Караваєв про пореформну епоху — «перевершила найсумніші віщування» тих, хто в 1861 р. обстоював інтереси селянства.

В питанні про селянську власність на землю п. Караваєв прямо протипоставив урядовим турботам про неї запитання селянина: «Панове селяни-депутати, ви — представники народу. Ваше життя є селянське життя, ваша свідомість є його свідомість. Коли ви виїздили, чи скаржилися ваші виборці на те, що в них нема певності в земельному володінні? Чи ставили вам як перше ваше завдання в Думі, як першу вашу вимогу: «Глядіть, укріпіть землю в приватну власність, інакше ви не виконаєте нашого наказу». Ні, ви скажете, цього наказу нам не давали» (1185).

Селяни не спростували цієї заяви, а підтвердили її всім змістом своїх промов. І це не тому, звичайно, що російський селянин є «общинник», «антивласник», а тому, що економічні умови диктують йому тепер завдання знищення всіх старих форм землеволодіння для створення нового господарства.

У пасив народникам-інтелігентам треба поставити їхні широкомовні міркування про «норми» селянського землеволодіння. «Я думаю, всяк погодиться, що для того, щоб правильно розв'язати земельне питання, — заявляв п. Караваєв — потрібні такі дані: насамперед норма землі, необхідна для існування, споживна, і для вичерпання всієї кількості праці — трудова. Треба точно знати кількість землі, що є у селян, — це дасть змогу порохувати, скільки землі невістачає. Далі треба знати, скільки ж землі можна дати?» (1186).

Ми рішуче не згоджуємося з цією думкою. І ми твердимо на підставі заяв селян у Думі, що тут є елемент інтелігентського бюрократизму, чужий селянам. Селяни

земства при недемократичній центральній владі — неможливе, це невинне побажання міщанина. Реальне тільки співвідношення буржуазної республіки (яка найбільше порівняно з іншими державами витрачає на розвиток продуктив. сил, — приклад: П. Америка) і буржуазної монархії (що десятки років сплачує данину юнкерам, приклад: Німеччина).

не говорять про «норми». Норми, це — бюрократична вигадка, відгомін проклятої пам'яті кріпосницької реформи 1861-го року. Селяни, керовані вірним класовим чуттям, центр ваги переносять на знищення поміщицького землеволодіння, а не на «норми». Не в тому справа, скільки землі «треба». «Другої земної кулі не створите», як незрівнянно висловився вищезгаданий безпартійний селянин. Справа в тому, щоб знищити гнітючі кріпосницькі латифундії, які заслуговують знищення навіть у тому випадку, коли «норми» виявляться незалежно від того досягнутими. В інтелігента-народника справа збивається на те, що коли «норми» досягнуто, то, може б, і не чіпати поміщиків. У селян не той хід думки: «селяни, скиньте їх» (поміщиків) — казав селянин П'яних (с.-р.) у II Думі (16 засід. 8 квітня (26 березня) 1907 р., с. 1101). Не тому треба скинути поміщиків, що «норми» не виходять, а тому, що не хоче землероб-господар тягати на собі ослів і п'явок. Це і те міркування — «дві великі різниці».

Не говорячи про норми, селянин з надзвичайним практичним чуттям «бере бика за роги». Питання в тому, хто їх встановлятиме? Священик Поярков у I Думі прекрасно висловив це. «Передбачається встановити норму землі на людину, — сказав він. — Хто встановлятиме цю норму? Якщо самі селяни, то, звичайно, вони себе не скривдять, але якщо разом з селянами встановлятимуть норму і землевласники, то ще питання, хто поборе під час вироблення норми» (12 засід. 1 червня (19 травня) 1906 р., стор. 488).

Це не в бров, а в око всьому базіканню про норми.

У кадетів це не базікання, а пряме зрадування мужиків поміщикам. І добродушний сільський священик, п. Поярков, що бачив, очевидно, ліберальних поміщиків на ділі, у себе на селі, інстинктивно схопив, де тут фальш.

«Боятися ще, — казав той самий Поярков — що буде багато чиновників! Селяни самі розподілять землі!» (488—9). Ось у чому суть питання. «Норми дійсно одгонять» чиновництвом. У селян інше: розподілимо самі на місцях. Звідси ідея місцевих земельних комітетів, що виражає правильні інтереси селянства в революції і законно викликає ненависть ліберальних негідників¹.

¹ Робітничі уряди по містах, селянські комітети по селах (що перетворюються у певний момент у виборні загальним і т. д. голосуванням), — така є єдино можлива форма організації переможної

Державі, при такому плані націоналізації, лишається тільки визначення того, яка земля може служити переселенським фондом, або потребувати окремого втручання («ліси і води, що мають загальнодержавне значення», як каже теперішня наша програма), тобто лишається тільки те, що навіть «муніципалісти» вважають за необхідне передати у відання «демократичної держави» (треба було сказати: республіки).

Зіставляючи розмови про норми з економічною дійсністю, ми одразу побачимо, що селяни — люди діла, а інтелігенти-народники — люди слова. «Трудова» норма мала б серйозне значення в разі спроби заборонити найману працю. Більшість селян викинула за борт ці спроби, і ен-еси визнали їх неможливими. Раз так, питання про «норму» падає і лишається поділ між даним числом господарів. «Споживна» норма є норма злиднів, і в капіталістичному суспільстві селянство завжди тікатиме від такої «норми» до міст (про це окремо далі). Значить, і тут справа зовсім не в «нормі» (яка до того ж міняється з кожною зміною культури і зміною техніки), а в поділі між наявним числом господарів, у «розборі» між господарями справжніми, здатними «плекати» землю (і працею, і капіталом), — та господарями негідними, яких не можна втримати у землеробстві і реакційно було б пробувати втримувати.

Як курйоз, що показує, куди ведуть народницькі теорії пп. народників, наведемо посилення п. Караваєва на Данію. Європа, чи бачите, «уперлась у приватну власність», а наша община «допомагає розв'язати завдання кооперації». «Данія в цьому відношенні блискучий приклад». Приклад, дійсно, блискучий — проти народників. У Данії ми бачимо найтипівіше буржуазне селянство, що концентрує і молочний скот (див. «Аграрне питання і «критики Маркса», § X¹) і землю. З усього числа датських землеробських господарств 68,3% мають до 1 гарткорна, тобто до 9 дес. приблизно. У них є всього 11,1% усїєї землі. На другому полюсі 12,6% господарств з 4 і більше гарткорнами (36 і більше десятин); у них — 62% усїєї землі (Н.С.: «Аграрна програма», вид. Нов. Мира, стор. 7). Коментарі зайві.

революції, тобто диктатури пролетаріату і селянства. Недивно, що ліберали ненавидять ці форми організації класів, які ведуть боротьбу за свободу!

¹ Див. XI том Творів, стор. 296. Ред.

Цікаво відзначити, що в I Думі Данією козиряв ліберал Герценштейн, а праві заперечували (в обох Думах): у Данії — селянська власність. Націоналізація землі потрібна у нас, щоб дати волю старим господарствам перебудуватись на «розгородженій» землі «податському», а за перетворенням оренди на власність діло не стане, коли самі селяни цього зажадають, бо вся буржуазія й бюрократія завжди підтримає в такій справі селянство. І крім того, при націоналізації, розвиток капіталізму (розвиток «податському») піде швидше внаслідок скасування приватної власності на землю.

6. СЕЛЯНИ-ТРУДОВИКИ (НАРОДНИКИ)

По суті, селяни-трудовики і селяни есери не відрізняються від безпартійних селян. Ви ясно бачите із зіставлення промов тих і других ті самі потреби, ті самі вимоги, той самий світогляд. У партійних селян тільки більше свідомості, ясніший спосіб висловлювання, цільніше розуміння залежності між різними сторонами питання.

Мабуть чи не найкраща промова — селянина Кисельова, трудовика, на 26-му засіданні другої Думи (25 (12) квітня 1907 р.). У протилежність «державній точці зору» ліберального чинуші, тут центр ваги прямо переноситься на те, що «вся внутрішня політика нашого уряду, фактичними керівниками якої є поміщики-землевласники, вся скерована на те, щоб зберегти землю в руках нинішніх власників» (1943). Промовець показує, що саме тому тримають народ «у безпросвітному неутві», і спиняється на промові октябриста кн. Святополк-Мирського. «Ви не забули, звичайно, його жажливих слів: «покиньте всяку думку про збільшення площі селянського землеволодіння. Збережіть і підтримайте приватних власників. Наша сіра, темна селянська маса без поміщиків, це — стадо без пастиря». Товариші-селяни, чи треба додавати до цього що-небудь, щоб ви зрозуміли, які жадання криються в душах цих панів, благодійників наших? Невже вам не ясно, що вони досі сумують і зітхають за кріпосним правом? Ні, панове пастирі, годі... Я хотів би тільки одного: щоб ці слова благородного Рюриковича вся сіра селянська Русь, уся руська земля добре запам'ятала, щоб ці слова вогнем горіли в душі кожного селянина і яскравіше сонця освітлювали ту прірву, що стоїть між нами і

непрошеними благодійниками. Годі, панове пастирі... Годі, нам потрібні не пастирі, а вожді, яких ми зуміємо знайти і без вас, з ними ми знайдемо дорогу і до світла, і до правди, знайдемо дорогу і до обітованої землі» (1947).

Трудовик цілком стоїть на точці зору революційного буржуа, який обманює себе, думаючи, що націоналізація землі дасть «обітовану землю», але який за дану революцію бореться самовіддано і з ненавистю зустрічає думку про урізування її розмаху: «Партія народної свободи відмовляється від справедливого розв'язання аграрного питання... Панове народні представники, чи може законодавча установа, якою є Д. Дума, у своїх діях поступитися справедливостю на користь практичності? Чи можете ви видавати закони, наперед знаючи, що вони несправедливі?.. Невже вам мало тих несправедливих законів, якими нагородила нас наша бюрократія, щоб нам самим ще їх створювати?.. Ви чудово знаєте, що з практичних міркувань — утихомирити Росію — у нас послали каральні експедиції, всю Росію оголосили на надзвичайному стані; з практичних міркувань запроваджені воєнно-польові суди. Та скажіть мені, будь ласка, хто з нас захоплюється цією практичністю? Чи не проклинали ви її всі? Не ставте запитання, як тут дехто ставив» (промовець натякає, очевидно, на кадетського поміщика Татарінова, що казав на 24-ому засіданні, 22 (9) квітня: «справедливість, панове, поняття досить умовне», «справедливість — це є той ідеал, до якого ми всі прагнемо, але ідеал цей лишається» (у кадета) «тільки ідеалом, і чи буде змога фактично його здійснити, це для мене питання», 1779) — «що таке справедливість? Людина — ось справедливість. Народилась людина — справедливо, щоб вона жила, а для цього справедливо, щоб вона мала змогу працювати здобувати собі шматок хліба»...

Ви бачите: цей ідеолог селянства стоїть на типовій точці зору французького просвітника XVIII століття. Він не розуміє історичної обмеженості, історично-визначеного змісту його справедливості. Але він хоче — і клас, який він представляє, може в ім'я цієї абсолютної справедливості змести дощенту всі залишки середньовіччя. Саме цей реальний історичний зміст і полягає в постановці питання: ніяких «практичних» міркувань на шкоду справедливості. Читай: ніяких поступок середньовіччю, поміщикам, старій владі. Це — мова діяча Конвенту. А для ліберала Татарінова «ідеал» буржуазної свободи «ли-

шається тільки ідеалом», за який він не бореться серйозно, не жертвує всім для його здійснення, а йде на угоду з поміщиком. Кисельови можуть вести народ на переможну буржуазну революцію, Татарінови — тільки на зраду.

...«В ім'я практичності партія Народної Свободи пропонує не створювати ніякого права на землю. Вона побоюється, що таке право привабить до села масу людей з міста, і в такому разі землі кожному припаде потроху. Я хотів би насамперед спитати, що таке право на землю? Право на землю, це — право на працю, це право на хліб, це — право на життя, це невід'ємне право кожної людини. То як же ми можемо позбавити кого-небудь цього права? Партія Народної Свободи каже, що коли б дати таке право всім громадянам і поділити між ними землю, то її припаде всім потроху. Але ж право і практичне його здійснення — зовсім не те саме. Кожен з вас, що тут сидять, має право жити в якійсь Чухломі, і, однак, живе тут, і, навпаки, ті, хто живуть у Чухломі, мають таке саме право жити в Петербурзі і, однак, стирчать у своїй норі. Тому побоюватись, що надання права на землю всім, хто бажає працювати на ній, привабить з міста масу людей — зовсім безпідставно. На село підуть з міста тільки ті, хто не порвав ще зв'язку з ним і тепер, — на село підуть тільки ті, хто недавно пішов до міста... Люди, що мають у місті дійсно тривкий, забезпечений заробіток, на село не підуть... Я думаю, що тільки повне й безповоротне скасування приватної власності на землю... і т. д., ...тільки таке розв'язання ми можемо визнати задовільним» (1950).

Ця типова для трудовика тирада ставить перед нами цікаве питання: чи є різниця між такими промовами про право на працю і промовами французьких дрібнобуржуазних демократів 1848-го року про право на працю? І те і друге, безсумнівно, декламація буржуазного демократа, яка невиразно висловлює дійсний історичний зміст боротьби. Але декламація трудовика невиразно висловлює дійсні завдання буржуазної революції, яка з об'єктивних умов можлива (тобто можлива селянська аграрна революція в Росії ХХ століття), — а декламація французького Kleinbürger'a¹ 1848-го року невиразно висловлює завдання соціалістичної революції, що була неможлива у Франції в половині минулого століття. Інакше кажучи: право на працю французького робітника половини ХІХ століття виражало побажання оновити все дрібне виробництво на засадах кооперації, соціалізму і т. ін., а це було економічно неможливе. Право на працю російського селянина ХХ століття виражає побажання оновити дрібне землеробське виробництво на націоналі-

¹ — дрібного буржуа. Ред.

зованій землі, а це економічно цілком можливе. У «праві на працю» російського селянина ХХ століття є, крім хибної соціалістичної теорії, реальний буржуазний зміст. У праві на працю французького міщанина й робітника половини ХІХ століття нема нічого, крім хибної соціалістичної теорії. Оцю різницю недобачає багато наших марксистів.

А трудовик сам показує реальний зміст своєї теорії: на землю підуть не всі, хоч усі «мають рівне право». Ясно, що підуть на землю, або осядуть на землі тільки господарі. Скасування приватної власності на землю є скасування всіх перешкод господарям улаштуватись на землі.

Недивно, що, пройнятий безмежною вірою у селянську революцію і бажанням служити їй, Кисельов з презирством говорить про кадетів, про їхні бажання відчужити не всю землю, а частину, — примусити платити за землю, — здати справу до «земельних установ невідомого звання» — одним словом, про «синичку, обскубану партією Нар. Свободи» (1950—1). Невидно також, що Струве та подібні до нього мусили зненавидіти трудовиків особливо після ІІ Думи: поки російський селянин буде трудовиком, доти не можуть удатися плани кадетів. А коли російський селянин перестане бути трудовиком, тоді остаточно зникне різниця між кадетом і октябристом!

Коротко відзначимо інших промовців. Ось селянин Нечитайло: «Ті люди, що насичені кров'ю, насмоктались мозку селянського, називають їх неукраїнами» (779). Головін обриває: поміщик може ображати селянина, але мужик... поміщика? «Ці землі, що належать народові, — нам кажуть: купуйте їх. Хіба ми — заїжджі чужинці з Англії, Франції і т. д.? Ми народ тутешній, з якої речі ми маємо купувати свої землі? Вони нами вже десять разів відроблені кров'ю, потом і грішми» (780).

Ось селянин Кирносів (Сарат. губ.): «Тепер ми більше ні про що не говоримо, як про землю; нам знову кажуть: священна, недоторканна. Я думаю, не може бути, щоб вона була недоторканна; раз того бажає народ, не може бути нічого недоторканного¹. (Голос справа: «ого!»)

¹ Характерне висловлення простим селянином революційної ідеї самодержавства народу. Іншої буржуазії, крім селянства, нема в нашій революції для здійснення цієї вимоги пролетарської програми.

Вірно: ого! (Оплески зліва.) Панове дворяни, ви думаєте, ми не знаємо, коли ви нас на карту ставили, коли ви нас на собак міняли? Знаємо, це була все ваша священна, недо-торканна власність... Украли у нас землю... Селяни, що послали мене, сказали так: земля наша, ми прийшли сюди не купувати її, а взяти» (1144)¹.

Ось селянин Васютін (Харк. губ.): «Ми бачимо тут в особі представника п. голови ради міністрів не міністра всієї країни, а міністра 130.000 поміщиків: 90 міль селян для нього нічого не значать... Ви (звертаючись до пр-вих) займаєтесь експлуатацією, віддаєте у найми свої землі по дорогій ціні й дерете останню шкуру з селяни-на... Знайте, що народ, коли уряд не задовольнить нужди, теж не питає вашої згоди, він візьме землю... Я — українець (розказує, як Катерина подарувала Потьомкіну гайок: 27 тис. десятин і 2.000 селян)... Раніше земля продавалась за 25—50 карб. за десятину, а тепер орендна плата 15—30 карб. за десятину, а сінокос 35—50 карб. Це дерешкурство. (Голос справа: «Що? дерешкурство?» Сміх.) Нічого, не бентежтесь, будьте спокійні (оплески зліва); я називаю це здиранням останньої шкури з селян» (643, 39 засід., 29 (16) травня).

Спільною рисою у селян-трудовиків і у селянської ін-телігенції є живість спогадів про кріпосне право. Усіх їх об'єднує ненависть, що б'є джерелом, до поміщиків і до поміщицької держави. У всіх них бушує революційний запал. Одні зовсім не думають про майбутній, створюваний ними лад, стихійно напружуючи сили, щоб «скинути їх». Інші — утопічно розмальовують цей лад, але всі нена-видять компроміс із старою Росією, всі борються за те, щоб не лишити на проклятому середньовіччі каменя на камені.

Коли порівнюєш промови революційних селян у другій Думі і промови революційних робітників, то мимоволі спадає на очі така різниця. У перших незмірно більше безпосередньої революційності, запалу негайного руйну-

¹ Трудовик-селянин у I Думі Назаренко (Харк. губ.) казав: «Коли ви будете міркувати про те, як селяни дивляться на землю, то я вам скажу, що як для дітей необхідні груди матері, так для нас, селян — земля. З цієї точки зору ми тільки й міркуємо про землю. Ви, мабуть, знаєте, що дуже недавно пани змушували наших матерів годувати своїми грудьми цуценят. Те саме робиться й тепер. Та тільки справа в тому, що тепер цуценята панські ссуть не ту матір, що нас породила й годувала, а ту, що нас годує — землю» (495).

вання поміщицької влади, негайного створювання нового ладу. Селянин горить бажанням тут же кинутися на во-рога й душити його. У робітника революційність абстракт-ніша, вона немов відсунута на дальші цілі. Ця різниця цілком зрозуміла й законна. Селянин робить зараз, негайно свою, буржуазну, революцію, не бачачи супереч-ностей всередині її, не припускаючи думки про такі су-перечності. Робітник-соціал-демократ бачить їх і, став-лячи собі всесвітньо-соціалістичні цілі, не може зв'язати долі робітничого руху з результатом буржуазної рево-люції. Звідси не треба тільки виводити, що робітник повинен у буржуазній революції підтримувати ліберала. Звідси треба виводити, що робітник, не зливаючи себе ні з яким іншим класом, повинен з усією енергією допо-могти селянинові довести до кінця цю буржуазну рево-люцію.

7. СОЦІАЛІСТИ-РЕВОЛЮЦІОНЕРИ

Промови інтелігентів-есерів (селян ми відзначали вище серед трудовиків) сповнені такої самої непримирен-ної критики кадегів і війни з поміщиками. Не повторюючи сказаного вже вище, відзначимо нову рису цієї групи депутатів. На відміну від ес-есів, замість ідеалу соці-алізму схильних рисувати ідеал... Данії, на відміну від селян, що чужі усякій доктрині і виражають безпосе-реднє почуття пригнобленої людини, яка так само безпо-середньо ідеалізує визволення від даної форми експлуа-тації, — есери вносять у свої промови доктрину свого «соціалізму». Ось Успенський і Сагателян («дашнакц-тун» — дуже близькі до есерів, а «молоді» навіть вхо-дять у партію с.-р.) ставлять питання про общину. Остан-ній промовець досить наївно зауважує: «на великий сум, треба зазначити, що, розвиваючи широку теорію націо-налізації землі, не особливо підкреслюють живий уцілі-лий інститут, на підставі якого можна тільки рухатись вперед... Від усіх цих страхів (страхиття Європи, руйну-вання дрібного господарства і т. д.) оберігає община» (1122).

«Сум» шановного рицаря общини нам буде зрозумі-лий, коли ми мізьмемо до уваги, що він говорив 26-им промовцем по аграрному питанню.

Перед ним висловилося не менше як 14 лівих, трудо-виків і т. п., і всі вони «не особливо підкреслювали жи-

вий уцілілий інститут!» Є від чого «засумувати», бачачи таку саму байдужість думських селян до общини, яку виявили і з'їзди Селянського Союзу. Сагателян і Успенський взяли за общину, як справжні сектанти серед селянської революції, яка не бажає знати старих земельних союзів. «Я почуваю деяку небезпеку для общини», — сумує Сагателян (1123). «Саме тепер треба що б то не стало врятувати общину» (1124). «Ця форма (тобто община) може розгорнутись у світовий рух, здатний вказати розв'язання всіх економічних питань» (1126). Усі ці міркування про общину п. Сагателян розводив, як видно, «сумно і не до речі». А його колега Успенський, критикуючи Столипінське законодавство проти общини, висловив побажання, «щоб була скорочена до останніх меж, до станньої міри, мобілізація земельної власності» (1115).

Це побажання народника, безсумнівно, реакційне. Але курйозно, що партія с.-р., від імені якої таке побажання виставлялося в Думі, обстоює скасування приватної власності на землю, не усвідомлюючи, що таким шляхом створюється найбільша мобілізація землі, найвільніший і найлегший перехід її від господаря до господаря, найвільніше і найлегше проникнення капіталу в землеробство! Змішування приватної власності на землю з пануванням капіталу в землеробстві є характерна помилка буржуазних націоналізаторів землі (Джорджа в тому числі й баг. інших). У намаганні «скоротити мобілізацію» есери сходяться з кадетами, представник яких Кутлер прямо заявив у своїй доповіді: «партія Народної Свободи гадає обмежити їх (селян) тільки в праві відчуження і в праві застави, тобто запобігти на майбутнє широкому розвиткові купівлі й продажу земель» (12 зас., 1 квітня (19 березня) 1907 р., с. 740).

Кадети зв'язують це реакційне побажання з такими способами розв'язання аграрного питання (панування поміщиків і бюрократії), що забезпечують можливість безглузких чиновницьких заборон і канцелярської тяганини, яка допомагає закабаленню селян. Есери зв'язують реакційне побажання з такими заходами, які виключають можливість чиновницьких утисків (місцеві земельні комітети на основі загального і т. д. голосування). У перших реакційна вся їхня (бюрократично-поміщицька) політика в буржуазній революції. У других реакційний міщанський

«соціалізм», помилково нав'язуваний послідовній буржуазній революції.

Цікаво в питанні про економічні теорії есерів відзначити міркування їхніх думських представників про вплив аграрного перетворення на розвиток промисловості. Навісна точка зору буржуазних революціонерів, ледве-ледве прикрита шаркатуною доктрини народництва, виступає надзвичайно рельєфно. Ось, напр., с.-р. Кабаков (Перм. губ.), відомий на Уралі організатор Селянського Союзу, «президент алапаєвської республіки», він же «Пугачов»¹. Він чисто по-селянському обгрунтовує право селян на землю, між іншим, тим, що селяни ніколи не відмовлялися боронити Росію від ворогів (1953). «Навіщо наділення землі? — вигукує він. — Ми прямо оголошуємо, що земля має бути спільною власністю трудового селянства, і селяни зуміють самі поділити землю між собою на місцях, без всякого втручання якихось чиновників, про яких давно ми вже знаємо, що вони ніякої користі не дали селянству» (1954). «Цілі заводи у нас на Уралі спинились, бо листове залізо не має збуту, а тимчасом у Росії всі хати вкриті соломою. Слід було б усі ці будинки селян вкрити залізом уже давно... Ринки є, та покупців нема. Хто у нас є покупцівською масою? Стомільйонне трудове селянство—це і є фундамент покупцівської маси» (1952).

Так, тут вірно висловлені умови дійсно капіталістичного виробництва на Уралі замість вікового напівфеодалного застою, «посесійного» виробництва. Ні Століпінська, ні кадетська аграрна політика не можуть дати помітного поліпшення в умовах життя маси, а без цього не розвинеться дійсно «вільна» промисловість на Уралі. Тільки селянська революція могла б швидко замінити Росію дерев'яну Росією залізною. Есер-селянин розуміє умови розвитку капіталізму вірніше й ширше, ніж привсяжні слуги капіталу².

Другий есер, селянин Хворостухін (Сарат. губ.), казав: «Так, панове, звичайно, багато говорили від партії Народної Свободи, говорили, що обвинувачують трудову групу, що вона хоче передати землю тому, хто хоче на ній трудитися. Вони кажуть, що тоді багато з міст підуть і вийде ще гірше. Та я думаю, панове, що з міст підуть

¹ Див. «Список членів 2-ої Д. Думи», приватне видання невідомого автора. Спб. 1907.

² В рукопису останніх чотирьох слів нема. *Ред.*

тільки ті, кому робити нічого, а які працюють, то ті звикли до роботи, і раз у них буде робота, вони не підуть з міста. Справді-бо, навіщо давати землю особам, які не хочуть землі обробляти?»... (774). Хіба не ясно, що цей «есер» хоче зовсім не загального зрівняльного землекористування, а створення рівноправного і вільного фермерства на вільній землі?.. «Що б то не стало треба розв'язати економічну свободу всьому народові, особливо народові, що стільки років страждав і голодував» (777).

Не думайте, що це правильне формулювання дійсного змісту есерівщини («розв'язати економічну свободу») — результат тільки селянської незграбності вислову. Не тільки цього. Есерівський лідер, інтелігент Мушенко, що говорив кінцеве слово від імені партії с.-р. в аграрному питанні, ще незрівнянно наївніший у своїх економічних поглядах, ніж селяни Кабаков і Хворостухін.

«Ми кажемо, — заявив Мушенко — що правильне переселення, правильне розселення можливе лише тоді, коли земля буде розгороджена, коли будуть зняті всі перегородки, накладені на неї принципом приватної власності на землю. Далі, міністр говорив про приріст населення в нашій державі... Виходило, що для самого цього (1,6 міль.) приросту населення треба близько 3½ міль дес. землі. Він каже: таким чином якщо ви зробите зрівняння землі, то де ви візьмете землі для такого приросту населення? Та я питаю: де ж, у якій державі (sic!) увесь приріст населення поглинається землеробством? Адже закон, що регулює розподіл населення за станами, професіями, є саме *зворотний закон*» (курсив наш). «Кли держава, коли країна не вироджується, а розвивається в промисловому відношенні, то це значить, що на фундаменті сільського господарства, яке задовольняє елементарну потребу на харч і сировину, споруджуються нові й нові господарські поверхи. Потреби ростуть, з'являються нові продукти виробництва, з'являються нові галузі виробництва; обробна промисловість притягує до себе все більшу і більшу кількість робочих рук. Міське населення росте більше, ніж землеробське, і поглинає більшу частину приросту населення. Буває іноді, панове, що землеробське населення зменшується не тільки відносно, а навіть абсолютно. Якщо у нас цей (!) процес іде повільно, то це тому, що нема на чому споруджувати ці господарські нові поверхи. Селянське господарство — цей фундамент занадто розхитаний; ринок для промисловості занадто малий. Створіть на ґрунті передачі землі народові в користування здорове, численне, повне життєвих сил землеробське населення, і ви побачите, який попит буде на продукти промисловості і яка маса робочих рук потрібна стане в містах на фабрики і заводи» (1173).

Ну, хіба не чудовий оцей «соціаліст-революціонер», який програму розвитку капіталізму називає програмою соціалізації землі? Він і не підозріває, що закон швидшого росту міського населення є виключно закон капіта-

лістичного способу виробництва. Йому й на думку не спадає, що цей «закон» не функціонує і не міг би функціонувати інакше, як через розклад селянства на буржуазію і пролетаріат, через «розборку» між землеробами, тобто витіснення «голоти» «справжнім хазяїном». Економічна гармонія, що її рисує цей есер на ґрунті капіталістичного закону, наївна до зворушливості. Та це не гармонія вільгарного буржуазного економіста, що бажає затушувати боротьбу праці з капіталом. Це гармонія несвідомого буржуазного революціонера, що бажає змести дочиста залишки самодержавства, кріпосництва, середньовіччя.

Переможна буржуазна революція, про яку мріє наша теперішня аграрна програма, не може йти інакше, як через отакого буржуазного революціонера. І свідомий робітник повинен підтримати його в інтересах суспільного розвитку, ні на секунду не даючи себе спокусити дитячому белькотанню народницьких «економістів».

8. «НАЦІОНАЛИ»

З представників неруських народностей у Думі висловлювались по аграрному питанню поляки, білоруси, латиші і ести, литовці, татари, вірмени, башкири, киргизи, українці. Ось як викладали вони свою точку зору.

Народовець Дмовський говорив у II Думі «від поляків — представників Царства Польського та сусідньої з ним західної частини держави» (742): «хоч наші аграрні відносини є вже переходом до західноєвропейських відносин, проте аграрне питання у нас існує, і малоземелля є болячкою нашого життя. Одним з перших пунктів нашої соціальної програми є збільшення площі селянського землеволодіння» (743).

«Якщо у нас у Ц.П. були великі аграрні безпорядки у формі захоплення поміщицьких земель, то вони були тільки у східній частині, саме у Володавському повіті, де селянам говорили, що вони, як православні, будуть наділені поміщицькою землею. Ці безпорядки були тільки серед православного населення» (745)...

«Тут (у Ц.П.) земельна справа, як і всі інші соціальні реформи... може бути упоряджена, згідно з вимогами життя, тільки зборами представників краю — тільки автономним сеймом» (747).

Ця промова народовця-поляка вікликала шалені нападки правих селян-білорусів (Гаврильчик, Мінськ. губ., Шиманський, Грудинський) на польських поміщиків, а єпископ Євлогій, розуміється, підхопив це і виголосив єзуїтсько-поліцейську промову в душі російської політики

1863-го року про пригноблення російських селян поляками-поміщиками (26 засід., 25 (12) квіт.).

«Як це просто придумано!» — відповідав народовець Грабський (32 зас., 16 (3) травня). «Селяни дістануть землю; російські поміщики залишаться при своїх землях; селяни, як за добрих старих часів, підтримуватимуть старий режим, а поляки дістануть належну кару за те, що заговорили про польський сейм» (62). І промовець, палко викривши всю безсоромну демагогію російського уряду, вимагав «передачі польському сеймові розв'язання у нас аграрної реформи» (575).

Додамо до цього, що вищеназвані селяни вимагали додаткового наділення на правах власності (напр., 1811 стор.). І в I Думі польські й західні селяни, вимагаючи землі, висловлювались за власність. Я малоземельний селянин Люблинської губ., — казав Наконечний 14(1) червня 1906 р. — У Польщі теж потрібне примусове відчуження. Краще 1 дес. назавжди, ніж 5 на непевний час (881—2). Те саме казав Понятовський (Волин. губ.) від імені Зах. краю (1 VI. (19 V.), с. 501) і Трасун од Вітебськ. губ. (418, 29 (16) V 06). Гірнюс (Сувалк. губ.) висловився при цьому проти одного загальноімперського земельного фонду за місцеві земельні фонди (14 (1) VI 06, с. 879). Граф Тишкевич заявив тоді ж, що думку про створення загальнонародного фонду визнає за «непрактичну і небезпечну» (874). Так само висловився Стецький (6 VI (24 V) 06, с. 613 — 4: за особисту власність проти оренди).

З Прибалтійського краю виступав у II Думі Юрашевський (Курл. губ.), що вимагав скасування феодальних привілеїв великих землевласників (29 (16) V 07, с. 670) і відчуження поміщицьких земель вище певної норми. «Визнаючи, що у Прибал. краї теперішня культура розвинулась на основі практикованого там принципу приватної власності, або спадкової оренди, однак, доводиться прийти до висновку, що для дальшого врегулювання с.-г. відносин необхідно негайно запровадити самоврядування у Прибалт. краї на широко демократичних засадах, яке могло б вірно розв'язати це питання» (672).

Представник Естляндської губ., прогресист Юрїне вніс окремий проект для Естл. губ. (47 зас., 8.VI (26.V) 07, с. 1210). Він висловлюється за «компроміс» (1213) — за «спадкову або вічну оренду» (1214). «Той, хто користується землею, хто краще нею користується, той і ма-

тиму землю в своїх руках» (там же). Вимагаючи в цьому розумінні примусового відчуження, Юріне відкидає конфіскацію землі (1215). У I Думі Чаксте (Курл. губ.) вимагав передачі селянам церковних (пасторських) земель, крім поміщицьких (4 зас., 17 (4). V.06, с. 195). Теніссон (Ліфл. г.) згоджувався втувати за адресу, тобто за примусове відчуження, вважаючи, що «всі прихильники індивідуалізації землі» (там же, с. 209) можуть це зробити. Крейцберг (Курл. г.) від імені курляндського селянства вимагав «експропріації латифундій» і наділення землею безземельних і малоземельних неодмінно «на праві власності» (12 зас., I.VI (19.V). 06, с. 500). Рютлі (Ліфл. губ.) вимагав примусового відчуження і т. д. «Щодо перетворення землі в державний фонд, — сказав він, — то наші селяни добре усвідомлюють, що це є нове закріпачення селян. Тому ми повинні обороняти дрібне селянське господарство, продуктивність праці і оберігати їх від зазіхань капіталізму. Таким чином, коли ми перетворимо землі у держ. фонд, то ми створимо найбільший капіталізм» (497, тоді ж). Озолін (Ліфл. губ.) від імені селян латишів висловлювався за примусове відчуження і за власність; рішуче проти загальнодержавного земельного фонду, допускає тільки місцеві обласні фонди (13 зас., 5.VI (23.V). 06, с. 564).

Леонас, «представник від Сувальської губ., а саме від литовської народності» (39 зас., 29 (16). V.07, с. 654), виступив за план к.-д. партії, до якої він входить. Другий литовець-автономіст від тієї самої губернії, Булат, приєднався до трудовиків, але вирішення про викуп та ін. відкладав до обговорення справи місцевими земельними комітетами (с. 651, там же). Повілюс (Ковенської губ.) від імені «думської групи соціал-демократів Литви» (там же, с. 681, додаток) вніс точно сформульовану аграрну програму цієї групи, яка збігається з нашою програмою Р.С.-Д.Р.П., з тією відмінню, що «місцевий у межах Литви земельний фонд» передається в розпорядження «органові автономного самоврядування Литви» (там же, п. 2).

Від імені мусульманської групи говорив у II Думі Хан Хойський (Єлісаветпольськ. губ.): «Ми, мусульмани, що становимо понад 20 мільйонів загального населення російської держави, з такою ж чуйністю прислухаємось до всіх перипетій аграрного питання і з таким же нетерпінням чекаємо його задовільного розв'язання» (20 зас.,

15 (2). IV. 07, с. 1499). Від імені мусульманської групи промовець згоджується з Кутлером, висловлюючись за примусове відчуження на засадах справедливої оцінки (1502). «Але куди ж мають відійти ці відчужені землі? Щодо цього мусульманська група вважає, що відчужені землі мають скласти не загальнодержавний земельний фонд, а обласний земельний фонд у межах кожної даної області» (1503). «Представник кримських татар», деп. Медієв (Таврійськ. губ.) у палкій революційній промові висловлюється за «землю і волю». «Чим далі тривають дебати, тим яскравіше впливає перед нами вимога народу — що землею повинен користуватися той, хто на ній працює» (24 зас., 22 (9).IV. 07, стор. 1789). Промовець вказує на те, «як на наших окраїнах утворилася священна власність на землю» (1792), як розкрадали башкирські землі, міністри і д. ст. совітники, начальники жандармських управлінь діставали по 2—6 тис. дес. Він наводить наказ «братів-татар», що скаржаться на розкрадання вакуфних земель. Він цитує відповідь туркестанського генерал-губернатора одному татарині, від 28 (15) грудня 1906 р., що переселятися на казенні землі можуть тільки особи християнського віросповідання. «Чи не тхне від цих документів чимсь прілим, аракчєєвщиною минулого століття?» (1794).

Від кавказьких селян, — крім наших партійних с.д., про яких мова далі, — говорив згаданий вище Сагателян (Єреванської губ.), який стоїть на точці зору есерів. Другий представник партії «дашнакцютюн», Тер-Аветікянц (Єлісаветпол. губ.) висловився в тому ж дусі: «земля на засадах общинної власності повинна належати трудівникам, тобто трудовому народові і нікому іншому» (39 зас., 29 (16) травня 07 р., с. 644). «Я від імені всього кавказького селянства заявляю... в рішучий момент усе кавказьке селянство піде пліч-о-пліч із своїм старшим братом—руським селянством—і здобуде собі землю й волю» (646). Ельдарханов «від імені своїх виборців — тубільців Терської обл.—клопочеться, щоб розкрадання природних багатств було припинене до розв'язання аграрного питання» (32 зас., 16 (3) травня 1907, с. 78), а розкрадає землі уряд, відбираючи найкращу частину нагірної смуги, грабуючи землі кумикського народу, заявляючи претензію на надра землі (мабуть, це було до Стокгольмської лекції Плєханова й Джона про недосяжність муніципалізованих земель для недемократичної державної влади).

Від імені башкирів депутат Хасанов (Уфім. губ.) нагадує про розкрадання урядом 2-х мільйонів дес. землі і вимагає, щоб ці землі «назад відібрати» (39 зас., 29 (16). V.07 р., с. 641). Того самого вимагав уфімський депутат І Думі, Сиртланов (20 зас., 15 (2). VI.06, с. 923). Від імені киргиз-кайсацького народу говорив у II Думі деп. Каратаєв (Уральськ. обл.): «Ми, киргиз-кайсаки... глибоко розуміємо й відчуваємо земельний голод братів наших селян, ми готові з охотою потіснитись» (39 зас., с. 673), але «лишніх земель дуже мало», а «переселення тепер зв'язане з виселенням киргиз-кайсацького народу»... «виселяють киргизів не з земель, а з житлових їхніх будинків» (675). «Киргиз-кайсаки завжди співчують всім опозиційним фракціям» (675).

Від імені української фракції говорив у II Думі 11 квітня (29 березня) 1907 року козак Полтавської губ. Сайко. Він навів пісню козаків: «Гей, царице Катерино, що ти наробила? Степ широкий, край веселий панам роздарила. Гей, царице Катерино, змилуйся над нами, віддай землю, край веселий з темними гаями» і приєднався до трудовиків, вимагаючи тільки в § 2 проекту 104-х замінити слова «загальнонародний земельний фонд» словами: «крайовий національний (sic!) земельний фонд, що має послужити початком соціалістичного устрою». «Українська фракція вважає за найбільшу несправедливість в світі приватну власність на землю» (1318).

У першій Думі Полтавський деп. Чижевський заявив: «Я, як гарячий прихильник автономної ідеї, як гарячий прихильник, зокрема, автономії України, дуже бажав би, щоб аграрне питання було розв'язане моїм народом, щоб аграрне питання розв'язали окремі автономні одиниці, в тому автономному ладі нашої держави, який мені здається ідеалом» (14-е засід., 6.VI (25.V). 06, стор. 618). Але в той же час цей український автономіст визнає безумовну необхідність державного земельного фонду, роз'яснюючи при цьому питання, заплутане нашими «муніципалістами». «Ми мусимо твердо й виразно встановити цей принцип, — казав Чижевський — що завідування землями державного земельного фонду мусить належати виключно місцевим самоврядувальним земським або автономним одиницям, коли вони виникнуть. Правда, який же смисл тоді може мати назва «державний земельний фонд», якщо ним у всіх окремих випадках заведуватимуть місцеві самоврядування? Мені здається, що смисл вели-

чезний. Насамперед, ... частина державного фонду повинна перебувати в розпорядженні центрального уряду... наш загальнодержавний колонізаційний фонд... Далі, по-друге, смысл встановлення державного фонду і сенс такої його назви випливає з того, що хоч місцеві установи будуть і вільні порядкувати цим фондом у себе на місцях, а все-таки у певних межах» (620). Цей дрібнобуржуазний автономіст куди краще розуміє значення державної влади в централізованому економічному розвитку суспільстві, ніж наші меншовики соціал-демократи.

До речі. Говорячи про промову Чижевського, не можна обминути його критики «норм». «Трудова норма — це звук пустий» — прямо каже він, вказуючи на різноманітність с.-г. умов і відкидаючи на тій самій підставі «споживну» норму. «Мені здається, що землею треба наділяти селян не за якоюсь нормою, а в розмірі наявного запасу... Треба віддати селянам усе те, що можна віддати в даній місцевості», — наприклад, у Полтавській губернії «відчужити в усіх землевласників землю, залишивши по 50 дес. в середньому, як максимум» (621). Чи ж дивно, що кадети базікають про норми, щоб приховати свої плани дійсних розмірів відчуження? Чижевський, критикуючи кадетів, ще не усвідомлює цього¹.

Висновок з нашого огляду думських виступів «націоналів» в аграрному питанні ясний. Ці виступи цілком підтвердили те, що я говорив проти Маслова у брошурі «Перегляд» і т. д. на стор. 18 (першого видання)² в питанні про співвідношення муніципалізації з правами національностей, саме, що це політичне питання, вичерпуване політичною частиною нашої програми і тільки через міщанський провінціалізм приплутуване до аграрної програми.

¹ Надзвичайно рельєфно виставляє також Чижевський уже знайоме нам положення несвідомо-буржуазних трудовиків: ріст промисловості, зменшення припливу до землі при послідовній селянській революції. «У нас селяни, ті самі виборщики, що посилали нас сюди, робили, наприкл., такий розрахунок: «коли б ми були трохи багатші і коли б кожна наша сім'я могла 5—6 карб. на рік витратити на цукор, — у кожному з тих повітів, де можливе виробництво буряків, виникло б кілька цукрових заводів, на додачу до тих, які існують тепер». Цілком природно, що коли б ці заводи виникли, яка маса рук потрібна стала б для господарства з його інтенсифікацією! Збільшилось би виробництво цукрових заводів» і т. д. (622). Це саме є програма «американського» фермерства і «американського» розвитку капіталізму в Росії.

² Див. IX том Творів, стор. 66. *Ред.*

Меншовики у Стокгольмі возилися з комічною старанністю над тим, щоб «очистити» муніципалізацію від націоналізації (слова меншовика Новоседського у прот. Ст. з., с. 146). «Деякі історичні області, як, напр., Польша, Литва, — казав Новоседський, — збігаються з національними територіями, і передача цим областям землі може стати тим ґрунтом, на якому будуть успішно розвиватись націоналістично-федералістичні тенденції, що знову перетворить по суті справи муніципалізацію в націоналізацію по частинах». І от Новоседський з Даном проводили і провели через те поправку: замість слів: «самоврядувальних великих обласних організацій» у проекті Маслова поставити слова: «великих органів місцевого самоврядування, що об'єднують міські й сільські округи».

Дотепна «очистка муніципалізації від націоналізації», нічого сказати. Замінити одне слово іншим, — хіба не ясно, що від цього виходить само собою перетасування «історичних областей»?

Ні, панове, ніякими замінами слів не викинете ви з муніципалізації властивих їй «націоналістично-федералістичних» дурниць. Друга Дума показала, що на ділі «муніципалізаторська» ідея тільки і прислужилась націоналістичним тенденціям різних груп буржуазії. Тільки ці групи, коли не рахувати правого козака Караулова, і «взяли собі» під охорону різні «крайові» та «обласні» фонди. При цьому аграрний зміст провінціалізації (бо фактично Маслов «віддає» землі провінціям, а не «муніципіям», отже слово провінціалізація точніше) націоналісти викинули: нічого не вирішувати наперед, все полишити автономним сеймам або обласним і т. п. самоврядуванням, і питання про викуп і питання про власність і т. д. Вийшло якнайповніше підтвердження моїх слів «закон про земстволізацію закавказьких земель все одно доведеться видати пітерським установчим зборам, тому що Маслов не хоче давати перш й-ліпшій окраїні свободи зберігати поміщицьке землеволодіння» (Перегляд, с. 18)¹.

Отже, події підтвердили, що оборона муніципалізації міркуваннями про згоду чи незгоду національностей є аргумент пошлий. Муніципалізація нашої програми опинилась у суперечності з виразно заявленою думкою дуже різних народностей.

Події підтвердили, що на ділі муніципалізація служить

¹ Див. IX том Творів, стор. 66. *Ред.*

не для керівництва масовим селянським рухом загальнонаціонального масштабу, а для роздроблення цього руху на провінціальні і національні ручайки. З ідеї масловських обласних фондів життя увібрало в себе тільки національно-автономістське «обласництво».

«Націонали» стоять трохи осторонь від нашого аграрного питання. У багатьох неруських народностей нема самостійного селянського руху в центрі революції, як у нас. Тому цілком природно, що в своїх програмах «націонали» часто тримаються трохи осторонь від російського аграрного питання. Наша, мовляв, хата з краю, ми самі по собі. З боку націоналістичної буржуазії та дрібної буржуазії така точка зору неминуча.

З боку пролетаріату вона неприпустима, а наша програма саме в цей неприпустимий буржуазний націоналізм на ділі і впадає. Як «націонали» у кращому разі тільки примикають до руху всеросійського, не ставлячи собі за мету подесятерити його сили об'єднанням, концентруванням руху, так меншовики будують програму, що примикає до селянської революції, замість того, щоб дати програму, яка керувала б революцією, згуртовувала б її і штовхала далі. Муніципалізація — не лозунг селянської революції, а вигаданий план міщанського реформізму, з боку притулюваний і закутку революції.

Соціал-демократичний пролетаріат не може міняти своєї програми залежно від того, чи «згодяться» окремі національності. Наша справа — згуртовувати й концентрувати рух, пропагуючи найкращий шлях, найкращий у буржуазному суспільстві земельний устрій, борючись із силою традиції, забобонів, косного провінціалізму. «Незгода» дрібних селян на соціалізацію землі не може змінити нашої програми соціалістичної революції. Вона може лише змусити нас дати перевагу діянню прикладом. Так і з націоналізацією землі в буржуазній революції. Ніяка «незгода» з нею народності чи народностей таких-от не може змусити нас змінити вчення про те, що в інтересах усього народу лежить найповніше визволення від середньовічного землеволодіння і скасування приватної власності на землю. «Незгода» значних верств трудящої маси тієї або іншої народності¹ змусить нас віддати перевагу впливові прикладом над усяким іншим впливом. Націоналізація колонізаційного фонду, націоналізація

¹ В рукопису останніх чотирьох слів нема. *Ред.*

лісів, націоналізація всієї землі в центральній Росії не може скільки-небудь довго ужитися з приватною власністю на землю в межах тієї або іншої частини держави (раз причиною об'єднання цієї держави є дійсно основний потік економічної еволюції). Або та, або інша система муситиме взяти гору. Досвід вирішить це. Наша справа—потурбуватися про вияснення народові умов, найсприятливіших для пролетаріату і для трудящих мас країни, що розвивається капіталістично.

9. СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИ

З вісьмох соціал-демократичних промов, виголошених у II Думі в аграрному питанні, тільки дві містили в собі захист муніципалізації, а не просте згадування про неї. Це були промова Озола і друга промова Церетелі. Решта промов полягали, головним чином, майже виключно в нападанні на поміщицьке землеволодіння взагалі і у виясненні політичної сторони аграрного питання. Надзвичайно характерна нехитра промова правого селянина Петроченка (22 зас., 14 (1).IV.07), яка викладає загальні враження сільського депутата від промов ораторів різних партій. «Я не утруднятиму вашої уваги перелічуванням того, що тут говорили; дозвольте мені сказати про це простими словами. Депутат Святополк-Мирський говорив тут довгу промову. Ця промова нас, видимо, до чогось підготовляла. Коли сказати коротко, то виходить, що землю, яка належить мені або якою я володію, ви не маєте права взяти, і я її не віддам. На це депутат Кутлер сказав: «цей час минув, треба дати, ви й віддайте і одержите гроші». Депутат Дмовський каже так: «з землею як хочете, але автономія неодмінно потрібна». В той же час депутат Караваєв каже так: «і це і те потрібне, але вали все в купу, а потім ділитимем». Церетелі каже: «ні, панове, ділити не можна, бо уряд поки що старий, і він цього не дозволить. А ми краще постараймось, як би захопити владу, а потім поділимо, як схочемо»» (стор. 1615).

Отже, селянин схопив, як єдину відмінність промови соціал-демократа від трудовика, вияснення необхідності боротьби за владу в державі, «захоплення влади». Всі інші відмінності ним не вловлені, здалися йому неістотними! У першій промові Церетелі ми бачимо, дійсно, вибиття того, що «наше чиновне панство є і земельне панство» (725). Промовець показав, як «протягом кількох

століть державна влада роздавала у приватну власність землі, що належали всій державі, землі, що становили власність усього народу» (724). Заява, яка внесена ним в кінці промови від імені с.-д. фракції і яка повторює нашу аграрну програму, лишилась не мотивованою і не прогипоставленою програмам інших «лівих» партій. Ми констатуємо це далеко не для того, щоб обвинуватити кого-небудь, — навпаки, першу промову Церетелі, коротку, ясну, зосереджену на виясненні класового характеру поміщицького уряду, ми вважаємо за надзвичайно вдалу, — для того, щоб пояснити, чому для правого селянина (мабуть, і для всіх селян) зникли специфічні соціал-демократичні риси нашої програми.

Другу с.-д. промову з аграрного питання виголосив на наступному «аграрному засіданні» Думи (16 зас., 8.IV (26. III). 07) робітник Фомічов (Таврійськ. губ.), що казав нерідко: «ми, селяни». Фомічов дав палку відповідь Святополк-Мирському, знамениті слова якого: селяни без поміщиків — «стадо без пастиря» загітували селянських депутатів краще, ніж кілька інших «лівих» промов. «Депутат Кутлер у докладній промові розвивав думку про примусове відчуження, але з викупом. Ми, представники селян, не можемо визнати викупу на тій підставі, що викуп, — це нова петля на шию селянинові» (1113). На закінчення Фомічов вимагав «передати всі землі в руки трудящих на тих умовах, які були запропоновані депутатом Церетелі» (1114).

Дальшу промову сказав теж робітник Ізмайлов, що пройшов від селянської курії по Новгородській губернії (18 зас., 11. IV (29. III). 07). Він відповідав своєму землякові, селянинові Богатову, що згоджувався на викуп від імені новгородських мужиків. Ізмайлов з обуренням відкинув викуп. Він розказав умови «звільнення» новгородських селян, що дістали 2 міл. дес. із 10 м.д. земельних вгідь і 1 м. д. із 6 міл. дес. лісу. Він описав нужду селян, яка дійшла до того, що вони не тільки «десятки років спляють у печах свої огорожі навколо хат», але «спляють кути у власних хат», «з великих старовинних хат роблять маленькі для того тільки, щоб при перебудові якось зекономити оберемок дров на паливо» (1344). «І от при такому становищі наших селян панове праві затужили за культурою. Мужик, бач, занастав по-їхньому культуру. Та хіба до культури голодному й холодному мужикові? І от замість землі вони хотіли б запропонувати

йому цю культуру; але я і тут не довіряю їм, я думаю, що вони теж згодяться продати свої землі, та тільки горгуватимуться, щоб мужик заплатив за землю дорожче. І ось чому вони згоджуються. На мою думку — і селяни особливо повинні це знати — річ зовсім не в землі, панове. Я думаю, що не помилюся, коли скажу, що за землею криється щось інше, інша якась сила, яку кріпосники-дворяни бояться передати народові, бояться втратити вкупі з землею, це, панове, — влада. Вони передадуть землю і хочуть її передати, але так, щоб ми по-старому лишилися рабами у них. Коли ми заборгуємось, ми все-таки не вишкрябаємось із-під влади поміщиків-кріпосників» (1345). Важко уявити собі щось рельєфніше і влучніше, ніж це викриття суті кадетських планів робітником!

С.-д. Серов на 18 зас., 15 (2). IV. 1907 р., критикував переважно погляди кадетів, як «представників капіталу» (1492), «представників капіталістичного землеволодіння». Промовець докладно, з цифрами в руках, показав, чим був викуп в 1861 р., і відкинув «гумовий принцип» справедливої оцінки. Серов дав бездоганно правильну, з марксистської точки зору, відповідь Кутлерові на довід, що не можна конфіскувати землю, не конфіскуючи капіталу. «Ми зовсім не наводимо тих аргументів, що земля нічия, що земля не є творіння людських рук» (1497). «Пролетаріат, представником якого є тут партія соціал-демократів, дійшовши самосвідомості, однаково відкидає всяку експлуатацію, як феодальну, так і буржуазну. Для нього, пролетаріату, не існує питання, який із цих двох видів експлуатації справедливіший; для нього питання завжди зводиться до того, чи назріли історичні умови для визволення від експлуатації» (1499). «За обчисленням статистиків, при конфіскації земель в руки народу перейде до 500 міль. карб. нетрудового прибутку поміщиків. Цей прибуток селянство вживе, звичайно, на поліпшення свого господарства, на розширення виробництва, на збільшення своїх потреб» (1498).

На 22-му засіданні Думи (18 (5). IV. 07 р.) були виголошені аграрні промови Анікіна і Алексінського. Перший підкреслював зв'язок «вищої бюрократії і великого землеволодіння» і доводив неподільність боротьби за волю і за землю. Другий у докладній промові вияснив кріпосницький характер відробіткового господарства, що переважає в Росії. Промовець виклав, так, чин., основу марксистських поглядів на боротьбу селянства проти по-

міщицького землеволодіння, потім показував двояку роль общини («пережиток старовини» і «апарат для впливу на поміщицькі садиби»), значення законів 22 (9) і 28 (15) листопада 1906 р. (поряд з поміщиком приєднати куркуля, як «основу»). Промовець показав з цифрами в руках, що «селянське малоземелля є дворянське багатоземелля», і вияснив, що кадетське «примусове» відчуження є «примус народу на користь поміщикам» (1635). Алексінський прямо послався на «кадетський орган Речь» (1639), що визнав кадетську правду про поміщицький склад бажаних для них земельних комітетів. І кадет Татарінов, що говорив через засідання після Алексінського, був припертий цим до стіни, як ми вже бачили.

Промова Озола на 39-му засід. (29 (16).V. 07 р.) дає нам зразок того, на яку непристойну для марксистів аргументацію штовхнув частину наших с.-д. Маслов своєю знаменитою «критикою» теорії ренти Маркса і відповідним перекрученням поняття націоналізації землі. Озол заперечував проти есерів так: «проект» їх «є, на мою думку, безнадійним, бо скасовується приватна власність на засоби виробництва, в даному разі на землю, тимчасом, як приватна власність зберігається на фабричні будинки, не тільки на фабричні будинки, але навіть на дома й будівлі. На 2 сторінці проекту ми читаємо, що всі будівлі, які споруджені на землі і які експлуатуються капіталістичним способом, лишаються приватною власністю, тоді кожен приватний власник скаже: будь ласка, платіть усі витрати за націоналізовані землі, забрукування вулиць та ін., а я одержуватиму оренду з цих домів. Це не націоналізація, а прямо полегшення одержання капіталістичних прибутків у найрозвиненішій капіталістичній формі» (667).

Ось вона, масловщина! По-1-ше, повторюється пошлий довід правих і кадетів, ніби не можна знищити феодальну експлуатацію, не чіпаючи буржуазну. По-2-ге, виявляється різке економічне неуттво: «оренда» міських домів та ін. має в собі левову пайку земельної ренти. По-3-те, наш «марксист» слідом за Масловим забуває цілком (чи заперече?) абсолютну ренту. По-4-те, виходить так, що марксист спростовує бажаність «найрозвиненішої капіталістичної форми», яку боронить есер! Перлини масловської муніципалізації...

Черетелі в обширній прикінцевій промові (47 засід., 8. VI (26. V). 07) боронив муніципалізацію, звичайно, об-

думаніше, ніж Озол, але саме старанна, зважена і ясна оборона Церетелі особливо рельєфно викрила всю фальш основних доводів муніципалістів.

Критика правих, дана Церетелі на початку промови, була цілком правильна з політичного боку. Чудове було його зауваження проти шарлатанів лібералізму, що лякали народ потрясіннями на зразок французької революції. «Він (Шингарьов) забув, що саме після конфіскації і внаслідок конфіскації земель поміщиків Франція відродилась до нового могутнього життя» (1228). Цілком правильний також був основний лозунг Церетелі: «повне знищення поміщицьких землеволодінь і повна ліквідація поміщицького бюрократичного режиму» (1224). Але вже при переході до кадетів починає позначатися хибна позиція меншовизму. «Принцип примусового відчуження землі, — сказав Церетелі, — є об'єктивно принцип вільного руху, але не всі, що стоять за цей принцип, усвідомлюють або хочуть визнати всі ті висновки, до яких зобов'язує цей принцип» (1225). Це — основний погляд меншовизму, що «вододіл» корінних політичних поділів у нашій революції йде вправо від к.-д., а не вліво, як думаємо ми. І що цей погляд хибний, — особливо ясно видно з чіткого формулювання Церетелі, бо цілком незаперечно після досвіду 1861-го року можливість примусового відчуження з перевагою інтересів поміщиків, із збереження їхньої влади, з закріпленням нової кабали. Ще більш невірна заява Церетелі: «у питанні про форми землекористування ми (с.-д.) від них (народників) стоїмо далі» (1230), ніж від к.-д. Промовець слідом за цими словами перейшов до критики «норм», трудової і споживної. У цьому він мав тисячу разів рацію, та саме тут кадети анітрохи не кращі за трудовиків, бо «нормами» кадети зловживають куди більше. Мало того. У кадетів возня з дурними «нормами» є результат їхнього бюрократизму і їх тенденція зрадити мужика. У мужика — «норми» принесені ззовні народницькою інтелігенцією, і ми бачили вище, на прикладі депутатів І Думи, Чижевського і Пояркова, як сільські практики влучно критикують усякі «норми». Коли б с.-д. роз'яснили це селянським депутатам, коли б вони внесли поправку до трудового проекту, яка заперечувала б норми, коли б вони теоретично показали значення націоналізації, що нічого спільного не має з «нормами», — то с.-д. стали б керівниками селянської революції проти лібералів. А позиція меншовизму є під-

порядкування пролетаріату ліберальному впливові. У II Думі особливо дивно було говорити, що ми, с.-д., далі від народників, бо кадети висловились за обмеження продажу й застави земель!

Критикуючи, далі, націоналізацію, Церетелі навів три доводи: 1) «армія чиновництва», 2) «величезна несправедливість супроти дрібних національностей», 3) «в разі реставрації» «дали б зброю в руки ворога народу» (1232). Це — сумлінний виклад поглядів тих, хто провів нашу партійну програму, і Церетелі, як людина партії, мусив викласти ці погляди. Неспроможність цих поглядів, по-верховість цієї виняткової політичної критики ми показали вище.

За муніципалізацію Церетелі навів шість доводів: 1) при муніципалізації «дійсне вжиття цих коштів (тобто ренти) на народні (!!) потреби буде забезпечене» (sic! стор. 1233) — твердження оптимістичного характеру; 2) «муніципалітети прагнуть поліпшити становище безробітних», — як напр., у демократичній і децентралізованій Америці (?); 3) «муніципалітети можуть заволодіти цими (великими) господарствами і організувати зразкові господарства», і 4) «у момент аграрної кризи... віддаватимуть безземельним, неїмущим селянам землю в оренду даром» (sic! стор. 1234). Це вже демагогія гірша від есерівської, програма міщанського соціалізму в буржуазній революції. 5) «Оплот демократизму» — на зразок козацького самоврядування; 6) «відчуження надільних земель... може викликати страшенний контрреволюційний рух» — певно, проти волі всіх селян, що висловились за націоналізацію.

Підсумок виступів с.-д. в II Думі: провідна роль у питанні про викуп, про зв'язок поміщицького землеволодіння з владою сучасної держави і власне аграрна програма, яка збивається на кадетизм, яка доводить нерозуміння економічних і політичних умов селянської революції.

Підсумок усіх аграрних дебатів у II Думі: праві поміщики виявили найбільш ясне розуміння своїх класових інтересів, найбільш чітко усвідомлення умов, як економічних, так і політичних, збереження свого панування, як класу, в буржуазній Росії. Ліберали по суті примикали до них, намагаючись зрадою віддати мужика в руки поміщика наймерзеннішими й найлицемірнішими способами. Народницькі інтелігенти вносили в селянські програми

присмак бюрократизму й міщанського резонерства. Селяни якнайбільш бурхливо й безпосередньо виявили стихійну революційність своєї боротьби проти всіх залишків середньовіччя і всіх форм середньовічного землеволодіння, не цілком чітко усвідомлюючи політичні умови цієї боротьби і наївно ідеалізуючи «обітовану землю» буржуазної свободи. Буржуазні націоналі примикали до селянської боротьби більш-менш боязко, будучи в значній мірі пройняті вузькими поглядами й забобонами, породжуваними відособленістю дрібних народностей. Соціал-демократи рішуче боронили справу селянської революції, виясняли класовий характер сучасної державної влади, але не були спроможними послідовно керувати селянською революцією, внаслідок помилковості партійної аграрної програми.

ВИСНОВОК

Аграрне питання становить основу буржуазної революції в Росії і зумовлює собою національну особливість цієї революції.

Суть цього питання становить боротьба селянства за знищення поміщицького землеволодіння і залишків кріпосництва в землеробському ладі Росії, а значить, і в усіх соціальних і політичних установах її.

Десять з половиною мільйонів селянських дворів в Європейській Росії мають 75 мільйонів десятин землі. Тридцять тисяч переважно благородних, а почасти також чумазих лендлордів, мають понад 500 дес. кожен, усього 70 міль. дес. Такий основний фон картини. Такі основні умови переваги кріпосників-поміщиків у землеробському ладі Росії, а значить, в російській державі взагалі та в усьому російському житті. Кріпосниками є власники латифундій в економічному розумінні цього слова: основа їхнього землеволодіння створена історією кріпосного права, історією вікового грабування земель благородним дворянством. Основа їхнього сучасного господарювання є відробіткова система, тобто пряме переживання панщини, господарювання з селянським реманентом, з безмежно різноманітними формами закабалення дрібних землеробів — зимові найми, річна оренда, оренда споловини, оренда за відробітки, кабала за борги, кабала за відрізні землі, за ліс, за луки, за водопій і так далі, і так далі без кінця. Капіталістичний розвиток Росії зробив уже такий крок уперед за останні півстоліття, що збереження кріпосництва в землеробстві стало абсолютно неможливим, усунення його набрало форми насильної кризи, загальнонаціональної революції. Але усунення кріпосництва в буржуазній країні можливе двояким шляхом.

Можливе усунення кріпосництва шляхом повільного переростання кріпосницько-поміщицьких господарств у юнкерсько-буржуазні господарства, перетворення маси селян у злидарів і кнехтів, насильного вдержування злидарського рівня життя маси, виділення невеликих жменьок grosбауерів, буржуазних великих селян, створюваних неминуче капіталізмом в селянському середовищі. Чорносотенні поміщики і їхній міністр Столипін стали саме на цей шлях. Вони зрозуміли, що без насильного ламання заржавілих середньовічних форм землеволодіння не можна очистити дороги для розвитку Росії. І вони сміливо пішли на це ламання в інтересах поміщиків. Вони викинули за борт недавно ще поширену в бюрократії і серед поміщиків симпатію до напівфеодальної общини. Вони обійшли всі «конституційні» закони, щоб розірвати її насильно. Вони дали *carte blanche*¹ куркулям грабувати селянську масу, ламати старе землеволодіння, розоряти тисячі господарств; вони віддали середньовічне село на «поток і розграбування» власникові карбованця. Вони не можуть чинити інакше в інтересах збереження свого панування, як класу, бо вони усвідомили необхідність пристосуватися до капіталістичного розвитку, а не боротися з ним. А для збереження свого панування їм нема з ким з'єднатися, як не з «чумазим», з Разуваєвим і Колупаєвим проти селянської маси. У них нема іншого виходу, як гукнути клич цим Колупаєвим: *enrichissez vous!* збагачайтесь! Ми дамо змогу вам нажити сотню карбованців на карбованець, допоможіть нам врятувати основу нашої влади при нових умовах! Такий шлях розвитку вимагає для свого здійснення поспільного, систематичного, неприборканого насильства над селянською масою і над пролетаріатом. І поміщицька контрреволюція спішить по всій лінії організувати це насильство.

Другий шлях розвитку ми назвали американським шляхом розвитку капіталізму, на відміну від першого, пруського. Він вимагає теж насильного ламання старого землеволодіння — про можливість безболісного, мирного кінця неймовірно загостреної кризи в Росії можуть мріяти тільки тупі міщани російського лібералізму.

Але це необхідне й неминуче ламання можливе в інтересах селянської маси, а не поміщицької зграї. Основою

¹ — чистий бланк з підписом установи або впливової особи. У переносному розумінні — повна свобода дій. *Ред.*

розвитку капіталізму може стати вільна маса фермерів без всякого поміщицького господарства, бо це господарство в цілому економічно реакційне, а елементи фермерства створені в селянстві попередньою господарською історією країни. При такому шляху розвитку капіталізму він мусить йти незмірно ширше, вільніше, швидше, внаслідок величезного росту внутрішнього ринку, піднесення життєвого рівня, енергії, ініціативи і культури всього населення. І гігантський колонізаційний фонд Росії, утилізація якого безмежно утруднена кріпосницьким пригнобленням селянської маси в корінній Росії, а також кріпосницько-чиновницьким ставленням до земельної політики, — цей фонд забезпечує економічну основу для величезного розширення землеробства і підвищення виробництва не тільки вглиб, а й ушир.

Такий шлях розвитку вимагає не тільки знищення поміщицького землеволодіння. Бо панування кріпосників-поміщиків наклало свій відбиток протягом століть на все землеволодіння країни, і на селянські надільні землі, і на землеволодіння переселенців на порівняно вільних окраїнах: уся переселенська політика самодержавства наскрізь пройнята азіатським втручанням зашкарублого чиновництва, яке заважало вільно влаштуватися переселенцям, вносило страшенну плутанину в нові земельні відносини, заражало отрутою кріпосницького бюрократизму центральної Росії окраїнну Росію¹. Середньовічним є в Росії не тільки поміщицьке, а й селянське надільне землеволодіння. Воно неймовірно заплутане. Воно дробить селян на тисячі дрібних поділів, середньовічних розрядів, станових категорій. Воно відбиває на собі вікову історію безпардонного втручання в селянські земельні відносини і центральної влади, і місцевих властей. Воно заганає селян, мов у гетто, у дрібні середньовічні спілки фіскального, тяглогового характеру, спілки по володінню надільною землею, тобто общини. І економічний розвиток Росії фактично вириває селянство з цієї середньовічної обстановки, — з одного боку, породжуючи злачу наділів і занедбання їх, з другого боку, створюючи господарство майбутніх вільних фермерів (або майбутніх grosбауерів юнкерської Росії) з клаптиків найрізноманітнішого зем-

¹ У своїй книзі «Переселення і колонізація» (Спб., 1905 р.) п. А. Кауфман дає нарис історії переселенської політики. Як щирий «ліберал», автор надмірно почтивий до бюрократії кріпосників.

леволодіння, надільного власного, надільного орендованого, купчого власного, поміщицького орендованого, казенного орендованого і т. д.

Для того, щоб збудувати дійсно вільне фермерське господарство в Росії, необхідно «розгородити» всі землі, і поміщицькі, і надільні. Необхідно розбити все середньовічне землеволодіння, зрівняти всі і всякі землі перед вільними господарями на вільній землі. Необхідно полегшити в максимальній можливій мірі обмін земель, розселення, закруглення ділянок, створення вільних нових громад на місці заржавілої тяглової общини. Необхідно «очистити» всю землю від усього середньовічного мотлоху.

Виразом цієї економічної необхідності є націоналізація землі, скасування приватної власності на землю, передача всіх земель у власність держави, як цілковитий розрив з кріпосницькими розпорядками на селі. Саме ця економічна необхідність і зробила з селянської маси в Росії прихильників націоналізації землі. Дрібні власники-землероби в масі висловилися за націоналізацію і на з'їздах Селянського Союзу в 1905 році, і в першій Думі в 1906 році, і в другій Думі в 1907 році, тобто протягом усього першого періоду революції. Вони висловилися так не тому, що «община» заклала в них особливі «зародки», особливі, не буржуазні «трудові начала». Вони висловилися так тому, навпаки, що життя вимагало від них визволення від середньовічної общини і від середньовічного надільного землеволодіння. Вони висловилися так не тому, щоб вони хотіли або могли будувати соціалістичне землеробство, а тому, що вони хотіли й хочуть, могли й можуть збудувати дійсно буржуазне, тобто в максимальній мірі вільне від усіх кріпосницьких традицій дрібне землеробство.

Отже, не випадковість і не вплив тих чи інших доктрин (як думають короткозорі люди) викликали оригінальне ставлення класів, що ведуть боротьбу в російській революції, до питання про приватну власність на землю. Ця оригінальність цілком пояснюється умовами розвитку капіталізму в Росії та вимогами капіталізму в даний момент цього розвитку. Всі чорносотенні поміщики, вся контрреволюційна буржуазія (і октябристи і кадети в тому числі) стали на сторону приватної власності на землю. Все селянство і весь пролетаріат—проти приватної власності на землю. Реформаторський шлях створення юнкерсько-буржуазної Росії необхідно передбачає збереження основ ста-

рого землеволодіння і повільне¹, болісне для маси населення, пристосування їх до капіталізму. Революційний шлях дійсного повалення старого порядку неминуче вимагає, як своєї економічної основи, знищення всіх старих форм землеволодіння вкупі з усіма старими політичними установами Росії. Досвід першого періоду російської революції остаточно довів, що переможною вона може бути тільки як селянська аграрна революція і що ця остання не може виконати цілком своєї історичної місії без націоналізації землі.

Звичайно, соціал-демократія, як партія міжнародного пролетаріату, партія, що ставить собі *всесвітньо-соціалістичні* цілі, не може зливати себе ні з якою епохою ніякої буржуазної революції, не може зв'язувати своєї долі з тим чи іншим результатом тієї чи іншої буржуазної революції. За всіх і всяких результатів ми мусимо лишитися самостійною, чисто-пролетарською партією, що витримано веде трудящі маси до їхньої великої соціалістичної мети. Тому ми не можемо брати на себе ніяких гарантій за тривкість яких би там не було завоювань буржуазної революції, бо нетривкість, внутрішня суперечливість *усіх* її завоювань іманентно властива буржуазній революції, як такої. Тільки плодом недомислу може бути «вигадання» «гарантій від реставрації». Наше завдання одно: згуртовуючи пролетаріат для соціалістичної революції, підтримувати всяку боротьбу проти старого порядку в якомога рішучішій формі, обстоювати найкращі можливі умови для пролетаріату в буржуазному суспільстві, що розвивається. А звідси неминуче випливає, що нашою с.-д. програмою в російській буржуазній революції може бути *тільки* націоналізація землі. Як і всяку іншу *частину* нашої програми, ми повинні поставити її в зв'язок з певними формами і певним шаблоном політичних перетворень, бо розмах політичного й аграрного перевороту не може не бути однорідний. Як і всяку іншу частину нашої програми, ми повинні строго відділити її від дрібнобуржуаз-

¹ На цьому місці обривався текст, за яким друкувалася в 1917 р. «Аграрна програма соціал-демократії». Вол. Ілліч у виданні 1917 року замість кінця, якого бракувало, додав ось що: «...систематичне найбільшнє насильство над масою селянства. Революційний шлях створення селянсько-буржуазної Росії необхідно передбачає ламання всього старого землеволодіння, скасування приватної власності на землю». Редакція відновлює кінець книжки за рукописом. *Ред.*

них ілюзій, від інтелігентсько-чиновницького базікання про «норми», від реакційної словесності про закріплення общини або зрівняльного землекористування. Інтереси пролетаріату вимагають не вигадування особливого лозунга, особливого «плану» або «системи» для того чи іншого буржуазного перевороту, а тільки *послідовного* вираження його об'єктивних умов та очищення цих об'єктивних, економічно-непереборних умов від ілюзій та утопій. Націоналізація землі є не тільки єдиний спосіб цілковитої ліквідації середньовіччя в землеробстві, а й найкращий мислимий при капіталізмі спосіб земельних розпорядків.

Троякого роду обставини відхилили тимчасово російських с.-д. від цієї правильної аграрної програми. По-1-ше, ініціатор «муніципалізації» в Росії, П. Маслов «виправив» теорію Маркса, відкинув теорію абсолютної ренти, підновив напівзогнилі буржуазні вчення щодо закону спадаючої родючості, зв'язку його з теорією ренти та ін. Заперечування абсолютної ренти є заперечування всякого економічного значення при капіталізмі приватної власності на землю, і, значить, воно неминуче вело до перекручення марксистських поглядів на націоналізацію. По-2-ге, російські с. д., не побачивши перед собою навіть *початку* селянської революції, не могли не ставитись обережно до її можливості, бо можливість перемоги її вимагає дійсно ряду особливо сприятливих умов і особливо сприятливого розмаху революційної свідомості, енергії та ініціативи мас. Не маючи перед собою *досвіду*, вважаючи за неможливе вигадування *буржуазних* рухів, російські марксистки, природно, не могли *до революції* виставити правильної аграрної програми. Вони робили, однак, при цьому ту помилку, що *й після* початку революції, замість *прикладання* теорії Маркса до оригінальних умов Росії (наша теорія не догма, — завжди вчили Маркс і Енгельс, — *а керівництво для дії*), замість цього некритично повторяли висновки з прикладання теорії Маркса до чужих умов, до *іншої* епохи. Німецькі с.-д., наприклад, цілком природно відмовились від усіх старих програм Маркса з вимогою націоналізації землі, бо Німеччина остаточно склалась, як юнкерсько-буржуазна країна, всі рухи на ґрунті буржуазного ладу віджили в ній свій час безповоротно, ніякого народного руху за націоналізацію нема й бути не може. Перевага юнкерсько-буржуазних елементів *перетворила на ділі* націоналізаторські плани в

іграшку або навіть у знаряддя пограбування мас юнкерами. Німці мають рацію, відмовляючись і розмовляти про націоналізацію, але переносити цей висновок на Росію (як роблять по суті ті з наших меншовиків, які не помічають зв'язку муніципалізації з масловським виправленням теорії Маркса) значить — не вміти думати над завданнями конкретних с.-д. партій в особливі періоди їхнього історичного розвитку.

По-3-те, на муніципалізаторській програмі явно позначилась уся хибна тактична лінія меншовизму в російській буржуазній революції: нерозуміння того, що тільки «союз пролетаріату і селянства»¹ може забезпечити перемогу її. Нерозуміння провідної ролі пролетаріату в буржуазній революції, прагнення поставити його осторонь, пристосувати до половинчатої розв'язки революції, перетворити з вождя у пособника (а на ділі у чорнороба й слугу) ліберальної буржуазії. «Не захоплюючись, пристосовуючись, тихше вперед, робочий народ» — ці слова Нарциса Тупорилова проти «економістів» (= перших опортуністів в Р.С.-Д.Р.Партії) цілком виражають *дух* теперішньої нашої аграрної програми.

Боротьба з «захопленням» дрібнобуржуазного соціалізму мусить вести не до зниження, а до підвищення розмаху революції та її завдань, визначуваних пролетаріатом. Не «обласництво» повинні ми заохочувати, хоч би яке воно сильне було серед відсталих верств дрібної буржуазії або привілейованого селянства (козаки), — не відособленість різних народностей, — ні, ми повинні вияснити селянству значення єдності для перемоги, ставити лозунг, що розширяв би рух, а не звужував би його, що покладав би відповідальність за *неповноту* буржуазної революції на відсталість буржуазії, а не на недомисел пролетаріату. Не до «місцевого» демократизму повинні ми «пристосовувати» свою програму, не вигадувати безглузлого й неможливого при недемократичній центральній владі «муніципального соціалізму» на селі, не підладжувати міщансько-соціалістичне реформаторство до буржуазної революції, а зосереджувати увагу мас на дійсних умовах її перемоги, як буржуазної революції, на необхідності для цього не самого місцевого, а неодмінно «центрального» демократизму, тобто демократизму централь-

¹ Так висловився Каутський у 2-му виданні своєї брошури «Соціальна революція».

ної державної влади, — і не тільки демократизму взагалі, а неодмінно найповніших, найвищих форм демократизму, бо без них саме стає *утопічною* в науковому значенні слова селянська аграрна революція в Росії.

І хай не думають, що якраз даний історичний момент, коли вийуть і режуть чорносотенні зубри в третій Думі, коли розгул контрреволюції дійшов до *pes plus ultra*¹, коли реакція вершить свій дикий акт політичної помсти над революціонерами взагалі, а с.-д. депутатами II Думи зокрема, — хай не думають, що цей момент «не підходить» для «широких» аграрних програм. Така думка була б споріднена з тим ренегатством, зневірою, розпадом і декадентством, що охопили широкі верстви міщанської інтелігенції, яка входить до с.-д. партії або примикає до цієї партії в Росії. Пролетаріат тільки виграє, якщо це сміття буде виметене якнайчистіше з робітничої партії. Ні, чим більше лютує реакція, тим більше по суті затримує вона неминучий економічний розвиток, тим успішніше готує ширше піднесення демократичного руху. І періодами тимчасового затишшя в масовій дії ми повинні скористатися, щоб критично вивчити досвід великої революції, перевірити його, очистити від жужелі, передати його масам, як керівництво для грядущої боротьби.

Листопад—грудень 1907 р.

В. І. Ленін. Твори, вид. 3-е, т. XI,
стор. 329—498.

¹ — крайніх меж. *Ред.*

ПІСЛЯСЛОВО

Ця праця написана в кінці 1907 року. У 1908 році вона була надрукована в Пітері, але царська цензура захопила і знищила її. Зберігся лише один примірник, в якому нема кінця (після 269-ої сторінки даного видання), так що цей кінець приписаний тепер.

Тепер революція поставила аграрне питання в Росії незмірно ширше, глибше й гостріше, ніж у 1905—1907 роках. Ознайомлення з історією нашої партійної програми в першій революції допоможе, я сподіваюсь, правильніше розібратися в завданнях теперішньої революції.

Особливо треба підкреслити ось що. Війна завдала таких нечуваних лих воюючим країнам, а в той же час вона так гігантськи прискорила розвиток капіталізму, перетворюючи монополістичний капіталізм у державно-монополістичний, що ні пролетаріат, ні революційна дрібнобуржуазна демократія *не можуть* обмежуватися рамками капіталізму.

Життя вже пішло далі цих рамок, поставивши на чергу дня регулювання виробництва і розподілу в загальнодержавному масштабі, загальну трудову повинність, примусове синдикування (об'єднання в спілки) і т. д.

При такому стані справи і націоналізація землі в аграрній програмі неминуче набуває іншої постановки. Саме: націоналізація землі є не тільки «останнє слово» буржуазної революції, але і *крок до соціалізму*. Не можна боротися з лихами війни, не роблячи таких кроків.

Пролетаріат, керуючи біднішим селянством, змушений, з одного боку, переносити центр ваги з Рад Селянських Депутатів на Ради Депутатів від сільських робітників, а, з другого боку, вимагати націоналізації реманенту поміщицьких маєтків, а так само утворення з них зразкових господарств під контролем цих останніх Рад.

Докладніше спинятися тут на цих найважливіших питаннях я, звичайно, не можу і мушу відіслати читача, який цікавиться, до поточної більшовицької літератури і до моїх брошур: «Листи про тактику» і «Завдання пролетаріату в нашій революції» («Проект платформи пролетарської партії»).

28 вересня 1917 р.

В. І. Ленін. Твори, вид. 3-є, т. XXI,
стор. 233—234.

З М І С Т

<i>Розділ I. ЕКОНОМІЧНІ ОСНОВИ І СУТЬ АГРАРНОГО ПЕРЕВОРОТУ В РОСІЇ</i>	5—35
1. Землеволодіння в Європейській Росії	5
2. За що йде боротьба?	9
3. Затушовування суті боротьби кадетськими письменниками	14
4. Економічна суть аграрного перевороту і його ідейні вбрання	17
5. Два типи буржуазної аграрної еволюції	21
6. Дві лінії аграрних програм в революції	25
7. Земельна площа Росії. Питання про колонізацію.	29
8. Резюме економічних висновків I розділу	35
<i>Розділ II. АГРАРНІ ПРОГРАМИ Р.С.-Д.Р.П. І ІХ ПЕРЕВІРКА РЕВОЛЮЦІЄЮ</i>	36—63
1. У чому помилка попередніх аграрних програм російської с.-д.?	36
2. Теперішня аграрна програма Р.С.-Д.Р.П.	38
3. Перевірка життям головного доводу муніципалістів	41
4. Аграрна програма селянства	46
5. Середньовічне землеволодіння і буржуазна революція	51
6. Чому дрібні власники в Росії мусли висловитися за націоналізацію?	54
7. Селяни й народники про націоналізацію надільних земель	60
8. Помилка М. Шаніна та інших прихильників поділу	63
<i>Розділ III. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ НАЦІОНАЛІЗАЦІЇ І МУНІЦИПАЛІЗАЦІЇ</i>	69—96
1. Що таке націоналізація землі?	70
2. Петро Маслов виправляє чернеткові начерки Карла Маркса	74

3. Чи треба для спростування народництва спростувати Маркса?	81
4. Чи зв'язане заперечування абсолютної ренти з програмою муніципалізації?	84
5. Критика приватної власності на землю з точки зору розвитку капіталізму	86
6. Націоналізація землі і «грошова» рента	89
7. При яких умовах може здійснитися націоналізація	91
8. Націоналізація — перехід до поділу?	94

Розділ IV. ПОЛІТИЧНІ Й ТАКТИЧНІ МІРКУВАННЯ В ПИТАННЯХ АГРАРНОЇ ПРОГРАМИ 97—132

1. «Гарантія від реставрації»	97
2. Місцеве самоврядування, як «оплот проти реакції»	102
3. Центральна влада і зміцнення буржуазної держави	107
4. Розмах політичного і розмах аграрного переворотів	113
5. Селянська революція без завоювання влади селянством?	119
6. Чи досить гнучкий засіб націоналізація землі?	122
7. Муніципалізація землі й муніципальний соціалізм	125
8. Деякі приклади породженої муніципалізацією плу- тавини	129

Розділ V. КЛАСИ І ПАРТІЇ ЗА ДЕБАТАМИ В ДРУГІЙ ДУМІ ПРО АГРАРНЕ ПИТАННЯ 133—180

1. Праві й октябристи	134
2. Кадети	139
3. Праві селяни	145
4. Безпартійні селяни	147
5. Народники-інтелігенти	152
6. Селяни-трудовики (народники)	157
7. Соціалісти-революціонери	162
8. «Націонали»	166
9. Соціал-демократи	174

ВИСНОВОК	181
ПІСЛЯСЛОВО	189

В. И. ЛЕНИН. Аграрная программа социал-демократии в первой русской революции 1905—7 годов

(На украинском языке)

БФ 02735. Зам. 855. Друк. арк. 12. В друк. арк. 37.000 зн.
Підписано до друку 27-IX 1947 р. Тираж 50.000.
Ціна 3 крб. В оправі 6 крб.

4-та Республіканська поліграфічна ф-ка. Київ, пл. Калініна, 2.

36

Річка ім. Катерини
Москва 22.11.49

497165